ეპიგრაფიკული ძეგლები და ხელნაწერთა მინაწერები
VI

გიორგი ოთხმეზური

XII — XIII საუკუნეების მიჯნის ქართული ლაპიდარული წარწერები როგორც საისტორიო წყარო

მეცნიერება
თბილისი
1981

მთავარი სარედაქციო კოლეგია

ზ. ალექსიძე, ვ. გაბაშვილი, ი. დოლიძე, რ. კიკნაძე (მთ. რედ. მოადგილე), გ. მელიქიშვილი, ე. მეტრეველი, ს. ყაუხჩიშვილი, შ. ძიძიგური (მთავარი რედაქტორი), ე. ხოშტარია, ნ. ჯანაშია (მთ. რედ. მოადგილე).

სერიის რედაქტორი ზ. ალექსიძე
ტომის რედაქტორი ნ. შოშიაშვილი

4 V+9 (C 41)
81.2 Гр+63.3 (2 г)
299.962.1—7+9 (47.922) (001)
т 394

ნაშრომში, სხვა წყაროებთან შეჯერებით, გაანალიზებულია XII ს-ის დასასრულისა და XIII ს-ის დასაწყისის ქართული ლაპიდარული წარწერების ცნობები ამ პერიოდის საქართველოს ისტორიის რიგ მნიშვნელოვან საკითხებზე. წარმოჩინებულია ამ პერიოდის ქართული დამწერლობის ზოგი თავისებურება; განხილულია ლაპიდარული წარწერების ტიპები, რომელთა შორის საგანგებოდაა გამოყოფილი ხელის გამოსახულებიანი სტელები, რომელნიც წარმოადგენენ სამეფო და საუფლისწულო მიწისმფლობელობის დამადასტურებელ იურიდიულ აქტებს. წარწერათა ანალიზის საფუძველზე დადგენილია სამეფო დომენის გამგებლობაში მონაწილე მოხელეთა ქრონოლოგიური რიგი, ეპიგრაფიკული ძეგლების გადათარიღებით დაზუსტებულია ამ პერიოდის ზოგი ისტორიული მოვლენის ქრონოლოგია.

გამოკვლევას ერთვის აღნიშნული პერიოდის უმთავრესი ეპიგრაფიკული ძეგლების კრიტიკულად დადგენილი ტექსტები, გრაფიკული მონახაზები და ფოტოები.

10602
М 607 (06)—81 143—81

© გამომცემლობა „მეცნიერება", 1981

წინასიტყვაობა

XII საუკუნის ბოლოსა და XIII ს-ის დასაწყისში ფეოდალური ურთიერთობა საქართველოში განვითარების უმაღლეს საფეხურზე იმყოფებოდა.

წარმოდგენილი ნაშრომი წყაროთმცოდნეობით ხასიათს ატარებს. მასში მოცემულია საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი — ტექსტის დადგენა, დათარიღება, პალეოგრაფიული ანალიზი. ამ ძეგლების ტექსტის შესწავლის საფუძველზე განხილულია მათში დაცული ცნობები საქართველოს პოლიტიკური და სოციალ-ეკონომიკური ისტორიის ისეთ საკვანძო პრობლემებზე, როგორიცაა: სამეფო და საუფლისწულო მიწათმფლობელობა, სამოხელეო წყობა, დადგენილია რიგი ისტორიული ფაქტების ქრონოლოგია და სხვა.

XII ს. დასასრულისა და XIII ს-ის დასაწყისის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების შესწავლაში დიდი წვლილი შეიტანეს მ. ბროსემ ექ. თაყაიშვილმა, მ. ჯანაშვილმა, ივ. როსტომაშვილმა, ნ. ბერძენიშვილმა, თ. ბარნაველმა, ვ. ცისკარიშვილმა და სხვა მკვლევრებმა. მათ შრომებში არაერთი ეპიგრაფიკული ძეგლია გამოცემული და შესწავლილი, მაგრამ ამ გამოცემებს რიგი ნაკლოვანებებიც ახლავს (ზოგი ტექსტი არაა სწორად წაკითხული, აკლია ფოტოები, გრაფიკული მონახაზები, პალეოგრაფიული ანალიზი).

ნაშრომის მიზანია შეავსოს ქართულ წყაროთმცოდნეობაში არსებული ეს ხარვეზი. ამასთანავე, მასში მოცემულია ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების ყოველმხრივი წყაროთმცოდნეობითი ანალიზის ცდა.

ამ ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ხელის გამოსახულებიანი სტელები, ე. წ. „ჰელები", რომლებიც სამეფო აქტებს წარმოადგენენ.

„ჰელებისა" და სხვა ეპიგრაფიკული ძეგლების საშუალებით შევეცადეთ დაგვედგინა სამეფო დომენის ფარგლები, მისი გამგებლობის სისტემა და მეფის ხელში მათი გადასვლის ისტორია.

ეპიგრაფიკული მასალის მიხედვით ჩანს, რომ მეფე ცდილობს ერთმანეთს დაუკავშიროს, ერთ ადმინისტრაციულ ერთეულად აქციოს თრიალეთი და ჯავახეთი და მოაქციოს ის თავის გამგებლობის ქვეშ, ჯერ როგორც საერისთავო, ხოლო შემდეგ — როგორც სამეფო დომენი.

XII—XIII სს-ის მიჯნაზე აღნიშნული მხარე იქცა ლაშა-გიორგის საუფლისწულო მამულად (ლაშა-გიორგის „ჴელები"), ხოლო ლაშას გამეფების შემდეგ კი — სამეფო დომენად (რუსუდანისა და ულუ დავითის „ჴელები").

ეპიგრაფიკული მასალა მოწმობს, რომ საუფლისწულო დომენის გამგებლობაში მონაწილეობენ უხუცეს-ვაზირები* ხოლო ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი, ამასთანავე, სამეფო მონასტრების გამგებელიც ჩანს.

უხუცეს-ვაზირების ინსტიტუტი საკმაოდ ვრცლადაა შესწავლილი ივ. ჯავახიშვილის, ნ. ბერძენიშვილის და შ. მესხიას მიერ. ჩვენი მიზანია უხუცეს-ვაზირთა ქრონოლოგიაში რიგის დადგენა აღნიშნულ პერიოდში. ამ საკითხზე ცნობები მოიპოვება სომხურ ეპიგრაფიკულ ძეგლებშიც.

შრომაში ახლებურადაა დათარიღებული ზოგიერთი ეპიგრაფიკული ძეგლი. გადათარიღებულია აგრეთვე რამდენიმე ისტორიული მოვლენა.

---

* ამ საკითხზე არსებობს საწინააღმდეგო მოსაზრებაც, კერძოდ ის, რომ XII—XIII სს-ის მიჯნაზე უხუცეს-ვაზირთა ინსტიტუტი საქართველოში არ არსებობდა, იხ. შ. მ ე ს ხ ი ა, საშინაო-პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში, თბ., 1977.

ეპიგრაფიკული აქტები (ჴელის გამოსახულებიანი სტელები)

1. ისტორიოგრაფია

საქართველოში არსებულ ხელის გამოსახულებიან სტელებზე სხვადასხვა მოსაზრებები არსებობს. ნ. ბერძენიშვილი, ვ. ცისკარიშვილი, ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ვ. ბარდაველიძე, გ. ჩიტაია ძირითადად განიხილავენ „ხელიანი" სტელების მნიშვნელობას, მათი გავრცელების ადგილს და ქრონოლოგიურ საზღვრებს.

ნ. ბერძენიშვილი ნაშრომში „მიწათმფლობელობის ფორმებისათვის ფეოდალურ საქართველოში" განიხილავს საერთოდ „ჴელს" წინაქრისტიანული ხანიდან XVIII ს-მდე. მკვლევარი ჯერ განიხილავს XVIII ს-ის „ჴელის ამართვის" დოკუმენტებს. იგი თვლის, რომ „ჴელის ამართვა" ხდება სასამართლოს დადგენილებით და ხელისუფლების ბრძანების თანახმად და ნიშნავს ამა თუ იმ პირის უფლების უარყოფას ან ასეთი უფლების დამტკიცებას[1]. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, „ჴელი" ეწოდებოდა მიწაზე უფლების მაჩვენებელ მატერიალურ ნიშანს და „ჴელის ამართვაში" იგულისხმებოდა მამულზე უფლების განცხადება და ამ უფლების განცხადების ნიშნად მატერიალური ძეგლის დასმა[2], ხოლო „ჴელს ამართავდა" ხელისუფლების მიერ დანიშნული პირი[3].

განიხილავს რა „ჴელის ამართვის" დოკუმენტებს, მკვლევარი მიდის იმ დასკვნამდე (მიუხედავად იმისა, რომ „ჴელის ამართვის" დოკუმენტები XVIII ს-ზე ადრინდელი არ მოგვეპოვება), რომ „ჴელის ამართვა" ძველი დროიდან მოდის[4], კერძოდ, იმავე ასაკისაა, რაც მიწის კერძო საკუთრების დამცველი პოლიტიკური

[1] ნ. ბერძენიშვილი, მიწათმფლობელობის ფორმებისათვის ფეოდალურ საქართველოში, სის, ტ. 3, 1966, გვ. 138.

[2] იქვე, გვ. 143—144.

[3] იქვე, გვ. 148.

[4] იქვე, გვ. 158.

ორგანიზაცია, სახელმწიფო[5]. ამ ვარაუდის განსამტკიცებლად მკვლევარი განიხილავს ძველი ხანის ძეგლებს, რომლებზეც გამოსახულ სხვადასხვა ნიშანთაგან საერთო (და უმთავრესი) არის ხელის გამოსახულება[6]. ნ. ბერძენიშვილს უეჭველად მიაჩნია მეფეთმეფის გიორგის „ჭელი"-ს (გუნია-ყალას წარწერა) კავშირი გვიანფეოდალურ სამამულო „ჭელთან". რადგან ორივე ეს „ჭელები" ამა თუ იმ პირის უფლების ნიშნად ცენტრალური ხელისუფლების ბრძანებით მამულზე (მიწის ნაკვეთზე, სოფელზე, მხარეზე) დასმული ძეგლებია[7].

XIII ს-ის „ჭელი" XVIII ს-თვის „ჯუარით" შეიცვალა[8] და მთავარი მნიშვნელობა ამ ნიშანზე ჯვარს ჰქონდა, ხოლო „ჭელი" მას იურიდიულად ტრადიციულად ეწოდებოდა[9].

მკვლევარი განიხილავს „წყისეს ჯვრის" წარწერას და იგი იმის მოწმობად მიაჩნია, რომ ქრისტიანობის „პირველ ხანებში" (V—VIII სს.) სალოცავად აღმართული ჯვრები მიწის საკუთრების მაჩვენებელიცაა[10].

ნ. ბერძენიშვილის დასკვნით, თუ მივიღებთ, რომ „ჯვარი, როგორც სამამულო მფლობელობის მატერიალური ნიშანი, „ჭელსა" ცვლის, მაშინ ისიც უნდა მივიღოთ, რომ „ჭელის" ინსტიტუტი ჩვენში ჯერ კიდევ ქრისტიანობის საყოველთაო გაბატონებამდე შემუშავებულა[11].

შემდგომ მკვლევარი ცდილობს ახსნას, თუ რატომ ხდება „ჭელის" გაქრობა. მისი აზრით „ჭელი" როგორც თავისი იურიდიული შინაარსით, ისე ფორმით არაფრით განსხვავდებოდა უძველესი ქართული დიპლომატიკური ტერმინისაგან „დაწერილი". ამიტომაც დროთა განმავლობაში ტერმინი „დაწერილი" თანდათან იჭერს „ჭელის" ადგილს[12].

ვ. ცისკარიშვილი ნაშრომში „ჯავახეთის ეპიგრაფიკა" განიხილავს ხელის გამოსახულებიან სტელებს, მათ მნიშვნელობას, გავრცელების ადგილსა და დროს. მკვლევრის აზრით, სტელებზე

---

[5] ნ. ბერძენიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 158.
[6] იქვე, გვ. 159.
[7] იქვე, გვ. 163.
[8] იქვე.
[9] იქვე, გვ. 164.
[10] იქვე, გვ. 165.
[11] იქვე, გვ. 165.
[12] იქვე, გვ. 190.

ამოკვეთილი წარწერები გვაქვს წინაქრისტიანული ხანიდან[13], და ეს სტელები სამლოცველო დანიშნულებასთან ერთად, სამამულო მფლობელობის აღმნიშვნელ მატერიალურ ნიშნად იქცევიან ფეოდალური მიწათმფლობელობის გაღრმავებისას[14].

მკვლევარს მეჯუდის ხეობის წარწერა (X ს.) და ზემო კრიხის ეკლესიის წარწერა (XI ს.) მიაჩნია იმის დამამტკიცებელ საბუთებად, რომ X—XI სს. „ჯელი“ უკვე სპეციალური ტერმინია, რომელიც მხოლოდ ქვაზე ამოჭრილი იურიდიული ხასიათის საბუთების აღსანიშნავად იხმარება[15]. „ჯელი“ იურიდიული ხასიათის ქვის საბუთის აღსანიშნავად იხმარება აგრეთვე XIII ს-ის სტელების (ხელის გამოსახულებიანი ქვების) წარწერებში. განსხვავება იმაშია, რომ V—XI სს. ყველა სტელა საეკლესიოა, ხოლო XIII ს. კი—ყველა სამეფო[16], ხოლო ჰგვანან ისინი ერთმანეთს იმით, რომ ორივე ეს სტელა სამამულო მფლობელობის აღმნიშვნელია (აქ ავტორი იზიარებს ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრებას, რომ ხელიანი სტელები სამამულო მფლობელობის აღმნიშვნელო ნაშთებია)[17].

ვ. ცისკარიშვილი აღნიშნავს, რომ ამ სტელებს „ჯელი“ ეწოდება, რაც ფეოდალურ საქართველოში უფლების გამომხატველი იმდენად ძლიერი სიმბოლო იყო, რომ ზოგიერთ სტელაზე საერთოდ არაა წარწერა, ხელის გამოსახულება საკმარისადაა მიჩნეული მათთვის გარკვეული შინაარსისა და დანიშნულების მისაცემად[18].

მკვლევარი განიხილავს აგრეთვე სტელებს ზოგადად, ფორმისა და მნიშვნელობის მიხედვით და ყოფს მათ შემდეგ ჯგუფებად: 1) წინაქრისტიანული ხანის სტელები; 2) ადრეფეოდალური ხანის საეკლესიო შინაარსის სტელები (V—XI სს.); 3) XII—XIII სს. სამამულო მფლობელობის აღმნიშვნელი ხელის გამოსახულებიანი სტელები; 4) XIV—XVIII სს. სამლოცველო მნიშვნელობის ქვები, ან სამიჯნე ქვები-სამანები[19].

შემდგომ ვ. ცისკარიშვილი განიხილავს იმ ტერმინებს, რომლებიც ნაწარმოებია „ჯელიდან“: I. „ჯელი“, როგორც უფლე-

---

[13] ვ. ც ი ს კ ა რ ი შ ვ ი ლ ი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1959, გვ. 70.

[14] იქვე, გვ. 74.

[15] იქვე, გვ. 76—77.

[16] იქვე, გვ. 79.

[17] იქვე, გვ. 80.

[18] იქვე.

[19] იქვე, გვ. 83—84.

ბის, ძალის აღმნიშვნელი ტერმინი; II. „ჴელი“, როგორც მაგიური მნიშვნელობის ტერმინი; III. „ჴელის“ პირდაპირი მნიშვნელობიდან ნაწარმოები ტერმინები[20]. როგორც მაგიური, ისე უფლებისა და ძალის მნიშვნელობა „ჴელმა“ მიიღო ხელის პირდაპირი მნიშვნელობიდან. როცა ესა თუ ის მოქმედება გამომდინარეობდა ღმერთიდან ან ანგელოზიდან, მაშინ „ჴელი“ ღებულობდა მაგიურ მნიშვნელობას, ხოლო თუ მოქმედება დაკავშირებული იყო ადამიანის ხელთან, მაშინ ის ღებულობდა უფლების მნიშვნელობას[21]. „ჴელი“ უფლებისა და ძალის მნიშვნელობით გვხვდება აგრეთვე გამოსახულების სახით. ასეთი „ჴელი“ ცნობილია მხოლოდ XII—XIII სს. სტელებზე[22].

დღემდე მოღწეული 14 ხელიანი სტელა ისტორიული ქვემო ქართლიდან და ჯავახეთიდანაა. ეს „ჴელები“ ჩნდება XII ს-ის ბოლოს და XIII ს-ის შემდეგ აღარ გვხვდება. მკვლევრის აზრით, ამის მიზეზია ის, რომ თრიალეთ-ჯავახეთის ერთი ნაწილი XIII ს-ის II ნახევარში სამეფო დომენად გადაიქცა, ხოლო XIV—XV სს-ში — პროვინციულ სამეფოდ. „ჴელიანი“ სტელები ამ მხარეში დაისმება მისი სამეფო დომენად გადაქცევასთან ერთად და აღარ დაისმება მას შემდეგ, რაც ის სამეფო დომენიდან ცალკე „პროვინციულ სამეფოდ“ იქცა[23].

ამავე საკითხისადმია მიძღვნილი ლ. მელიქსეთ-ბეგის სტატია „Рельефы руки на памятниках материальной культуры феодальной Грузии“, რომელშიც მკვლევარი განიხილავს ყველა არსებულ სტელას და ამის საფუძველზე ცდილობს დაადგინოს მათი გავრცელების დრო და ადგილი. ჩამოთვლილი აქვს „ხელიდან“ ნაწარმოები ტერმინები. „ჴელის“ გამოსახულებიანი ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლების განხილვის შემდეგ ავტორი ასკვნის: „ისტორიული საქართველოს მატერიალური კულტურის ძეგლებზე ხელის გამოსახულება ძირითადად გვხვდება ფეოდალური ფორმაციის პერიოდში განსაკუთრებით მოწიფულ და გვიან შუა საუკუნეებში. ქრონოლოგიური ჩარჩოები — IX—XIX სს“[24].

---

[20] ვ. ცისკარიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 87—89.

[21] იქვე, გვ. 89.

[22] იქვე, გვ. 91.

[23] იქვე, გვ. 93.

[24] Л. Меликсет-Бек, Рельефы руки на памятниках материальной культуры феодальной Грузии, კრებული: მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, IX, 1957, გვ. 126—127.

ლ. მელიქსეთ-ბეგი ძეგლებს განხილვისას აჯგუფებს ტერიტორიულად (მოპოვების ადგილის მიხედვით), რის შემდეგაც მიდის იმ დასკვნამდე, რომ გეოგრაფიული განლაგებით ხელის გამოსახულება ძირითადად დაფიქსირებულია ქართლში (აღმოსავლეთ საქართველო), ამასთან, განსაკუთრებით ქვემო ქართლში"[25].

მკვლევარი თვლის, რომ ხელის გამოსახულება მოიპოვება ორი სახით: „1) ცალკე, ანდა 2) კომპლექსში სხვა ემბლემებთან"[26].

ავტორი იზიარებს თვალსაზრისს, რომ „ჴელი" ძალაუფლების ნიშანია და ეთანხმება ნ. ბერძენიშვილს, რომ „ჴელი", როგორც საკუთრების უფლების მატერიალური ან წერილობითი ნიშანი, ფეოდალური საქართველოს მემკვიდრეობაა"[27].

ვ. ბარდაველიძე და გ. ჩიტაია ნაშრომში „ქართული ხალხური ორნამენტი, I, ხევსურული" იხილავენ ხელის როლს ხევსურულ გვაროვნულ საზოგადოებაში და მიაჩნიათ, რომ ამ საზოგადოებაში ჴელს განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა. ამის დამამტკიცებელია ის, რომ სისხლის აღების დროს მოკლულს მარჯვენა ხელის მტევანს მოაჭრიდნენ და სახლის გარეთა კედელს მიაკრავდნენ[28]. ავტორები იმ თვალსაზრისზე დგანან, რომ გაშლილი ხელის მტევანი სიმტკიცისა და უფლების ნიშნად იყო მიჩნეული[29]. მკვლევართა აზრით, ხელს განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ენობრივადაც: იგი აღნიშნავდა იარაღსაც, თანამდებობასაც, უფლებასაც და სხვ[30]. განხილული მასალის საფუძველზე ავტორები მივიდნენ იმ დასკვნამდე, რომ ხელი, ერთი მხრით, მაგიურ-აპოთროპიული დანიშნულებისაა, ხოლო, მეორე მხრით, ძალისა და სიმტკიცის სიმბოლო[31].

2. ძველი ქართული სტელების სახეები

ძველ საქართველოში სტელები ძირითადად 5 სახისა იყო:

1. ბრტყელი ქვის სტელები ზედ საერო შინაარსის წარწერებით (წინაქრისტიანული ხანა);

---

[25] Л Меликсет-Бек, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 127.
[26] იქვე, გვ. 128.
[27] იქვე, გვ. 129.
[28] ვ. ბარდაველიძე, გ. ჩიტაია, ქართული ხალხური ორნამენტი, I, ხევსურული, 1939, გვ. 19.
[29] იქვე, გვ. 19.
[30] იქვე, გვ. 20.
[31] იქვე, გვ. 21.

2. მოგრძო სწორკუთხა, ან ბრტყელი სტელები ზედ საერო პირის (პიტიახშის, ჲპატოსის თუ სხვა წარჩინებულის) გამოსახულებით, წარწერით, ან უწარწეროთ (V—XI სს.);

3. ჯვრის გამოსახულებიანი სტელები, სამლოცველო შინაარსის წარწერებით, ან უწარწეროთ — „ჯვრები“ (V—XI სს.);

4. ადამიანის ხელის გამოსახულებიანი სტელები — „ჴელები“ (XII—XIII სს.);

5. ქვისაგან გამოქანდაკებული ჯვრები — „ქვაჯვარები“ (უპირატესად გვიანშუასაუკუნეებში).

წინაქრისტიანულ ხანაში საქართველოში ჩნდება ბრტყელი ქვის სტელები, ზედ საერო შინაარსის უცხოური წარწერებით (არამეული და ბერძნული). ამის დამადასტურებელია არმაზის სტელები: არამეული წარწერით — I ს., ბილინგვა — II ს.[32] და სხვა.

შემდგომ პერიოდში, V—XI სს. საქართველოში გავრცელებული იყო სტელები, რომელზედაც გამოსახული იყო წარჩინებული საერო პირი[33]. ამავე პერიოდში საქართველოში ჩნდება ჯვრის გამოსახულებიანი სტელები — „ჯვრები“, რომლებიც ძირითადად აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე იყო გავრცელებული. დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებულია ქვის ბაზისში ჩასმული ხის ჯვარი[34]. ეს სტელები ფორმით წარმოადგენენ კვადრატულ ქვის ბუდეში ჩასმულ მაღალ ოთხწახნაგა სვეტებს, რომლებზედაც ყოველთვის ჯვარია გამოსახული. ზოგჯერ ეს სვეტი ბოლოვდება ჯვრის ქანდაკებით. სტელის ბაზისი შემკულია ორნამენტებით, ზოგჯერ ჯვრითაც[35].

ნ. ჩუბინაშვილი ადრექრისტიანული ხანის სტელებზე აღნიშნავს: „ადრექრისტიანულ ხანაში, განსაკუთრებით VI (და VII) საუკუნეებში, საქართველოში ფართოდაა გავრცელებული ორნამენტებით შემკული სტელების აღმართვა, რომელნიც აუცილებლად ბოლოვდებიან ჯვრით“[36].

---

32 გ. წერეთელი, არმაზის ბილინგვა, ენიმკის მოამბე, ტ. XIII, თბ., 1942, გვ. 9—59; თ. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბ., 1951, გვ. 249—252.

33 Н. Чубинашвили, Хандиси, 1972, გვ. 59, ტაბ. 26.

34 ვ. თოფურია, ქვაჯვარნი საქართველოში, კრებული: მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. IV, 1943, გვ. 40.

35 ვ. ცისკარიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 72.

36 Н. Чубинашвили, Хандиси, 1972, გვ. 8.

V—XI სს. ჯვრის გამოსახულებიან სტელებს სამლოცველო დანიშნულება ჰქონდათ. მკვლევართა აზრით (ნ. ბერძენიშვილი, ს. ჯანაშია, ვ. ცისკარიშვილი), ფეოდალიზმის გავრცელებასთან ერთად, ეს სტელები გადაიქცა სამამულო მიწათმფლობელობის აღმნიშვნელ მატერიალურ ნიშნად, ხოლო ამის დამადასტურებელ ფაქტად მოჰყავთ წყისეს (VII ს.) და არეშის (X ს.) წარწერიანი სტელები.

წყისეს წარწერა: „ესე ჯუარი ქრისტჱსი მე, კოსტანტი, ძემან სტეფანესმან და გუდასმან აღჰუმართე სახელსა მცხეთისა ჯუარისასა ნასყიდევსა ქუეყანასა ზედა შაჰრამანსა ა, სალოცველად ჩუენდა, ცოლისა და შვილთა, ნოენბერსა ი[ზ], ა[მენ][37].

ნ. ბერძენიშვილის აზრით, „წყისეს წარწერაში ჩვენ გვაქვს მიწის მცირე ნაკვეთის კერძო საკუთრებად ქცევის ფაქტის დადასტურება“[38].

ჩვენი აზრით, „ჯვრებს“ V—XI სს-ში მხოლოდ სამლოცველო დანიშნულება ჰქონდათ. ზემოთ მოყვანილ წარწერაში ეს ორივე ფაქტი (ჯვრის სამლოცველოდ ამართვა და მისი ამართვა შეწირულ მიწაზე) შერწყმულია. წყისეს წარწერაში ჯვრის ამმართველი, კოსტანტი, აღნიშნავს, რომ მან ჯვარი ამართა თავისი და თავისი ოჯახის სამლოცველოდ ამავე დროს ის იხსენიებს იმ ფაქტსაც, რომ მან ეს ჯვარი ამართა მცხეთის ჯვრის საყდრისათვის ნასყიდ მიწაზე. სხვა შემთხვევებში ჯვრის ამმართველი უმთავრესად აღნიშნავს მხოლოდ იმას, რომ ჯვარი ამართა სამლოცველოდ. როგორც ვ. თოფურია აღნიშნავს, ჯვრის თუ ქვაჯვარას ადგილს შემდგომში იჭერს ტაძარი, რომელიც მის უშუალო გაგრძელებას წარმოადგენს[39].

ამის შემდეგ საქართველოში ვრცელდება ხელის გამოსახულებიანი სტელები, ე. წ. „ჰელები“, რომლებიც მოიპოვება თრიალეთსა და ჯავახეთში, ხოლო მათი გავრცელების ქრონოლოგიური ფარგლები არ სცილდება XII—XIII სს. V—XI სს. სტელებისაგან განსხვავებით, „ჰელი“ სამეფო მიწათმფლობელობის აღმნიშვნელი მატერიალური ნიშანია. საქართველოში ასეთი „ჰელი“ სულ თოთხმეტია გამოვლენილი. ყველა მათგანზე გამოსახულია

---

[37] საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების კატალოგი, თბ., 1953, გვ. 19.

[38] ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, რეცენზია ს. ჯანაშიას დისერტაციაზე „საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზმის გზაზე“, სის, ტ. III, 1966, გვ. 383.

[39] ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 63.

გაშლილი ხელის მტევანი — მეფის ძალაუფლების სიმბოლო, ხოლო ზოგიერთ მათგანზე, ხელთან ერთად — ჯვარი და სამეფო ნიშანიც (ტაბ. I).

XIV ს-დან საქართველოში ჩნდება „ქვაჯვარები“, მაგრამ მათ ახლა უკვე აქვთ სამანების დანიშნულება. ფორმით ისინი უხეშად დამუშავებული ლოდებია, რომლებზეც ზოგჯერ ჯვარია ამოკვეთილი, ხოლო აქა-იქ წარწერაც გვხვდება.

3. ძველი ქართული ლაპიდარული ეპიგრაფიკული აქტები („კელი“, „დაწერილი“ და სხვ.)

უძველესი ქართული ლაპიდარული ეპიგრაფიკული აქტების აღმნიშვნელი ისეთი დიპლომატიკური ტერმინი, როგორიცაა „კელი“, საქართველოში გავრცელებულია X—XI სს. პირველად ტერმინი „კელი“ გვხვდება მეჯუდას ხეობის წარწერაში:

„სახელითა ღმრთისათა ესე კელი ჩვენ, რამინ და გიორგი დავწერეთ: ოდეს კონსტანტი ქართლისა გამგებელი იყო, ჩვენ, ცხრაზმის კევის კევისუფლად ვიყვენით. მას ჟამსა ავაგეთ წისქოვლნი და ზემოთ სახლი ერთი. სამსახოვრი ჰკიდევს Ꝋ კაცი. ქ[რისტ]ე ა[დიდე] ცისკარ, ამენ.

ესე კელი მე, გიორგი დავწერე. ქრისტე, განმგებელო ორთავე ცხოვრებათაო...“[40].

ძეგლი პირველად გამოსცა გ. ბოჭორიძემ. მისი აზრით, პალეოგრაფიული ნიშნებით ძეგლი განეკუთვნება X ს-ს. გარდა ამისა, იგი ძეგლის დათარიღებას ახდენს ტექსტის მიხედვით. ტექსტში მოხსენიებული გიორგი აფხაზთა მეფის ძე კონსტანტინე, ქართლის გამგებელი იყო 923—926 წწ., რაც შეიძლება ასევე მივიჩნიოთ ძეგლის თარიღად[41].

გარდა ამისა, ჩვენ მოგვეპოვება „კელი“ მუშელა გოგლეურისა (გომეწრის წარწერა): ႤႱႤ ႷႤႦႤႫႤႫႠႷႦႺ ႡႺႣႼႤႾႤ ႢႠႢ-ႦႤႠႾႫႺႬ ႱႺႫႺႱ ႠႾႫႠႺႤ ႱႺႷႬႤႱႤ|[2] ႣႽႤႤ ႫႤႵႦႺႠႸႾႤႱႺ ႫႤႦႨႠႱ-ႨႡႤႭႺ ႫႺႭ ႵႺႺႤ ႫႠႵႦႤႱ ႷႺႸႤႡႺ: ႫႭ|[3] ႤႺႱ ႡႺ ႢႤႺ ---ႫႺႾႭႺႦႱႺ ႫႤႴႤႩ ႷႤ-ႾႤႱႡႺ|[4] ႣႺႨႺ

---

[40] [კელი ცხრაზმის კევის კევისუფალთა სამსახურის დადების შესახებ], [X ს.] ქსძ, II, ი. დოლიძის გამოცემა, 1965 წელი, გვ. 5.

[41] გ. ბოჭორიძე, ორი ფიქალწერილი, საისტ. მოამბე, წ. I, 1925, სურ. 2, გვ. 99.

„ესე ხელი მე მუშ(ე)ლა? დავწერე გოგ(ო)ლეურმან სამას ორ-მოცი საჴნისი ვ(ი)ძიე მიქ(ე)ლაურისა, მ(ი)ზ(ღ)ოს-ღდითა (?) მათ კაცი მოკლეს: შაბიდა, მ(ა)თ / (ა)ტას და გია. მართალსა მე-ფეჲ შე(მ)რის(ხ)და / ვაღა (ვითარცა ღმერთსა?)“[42].

ვ. ცისკარიშვილი წარწერას X—XI სს-ით ათარიღებს[43]. რო-გორც ვხედავთ, ორივე ზემოთ მოყვანილ ძეგლში აღნიშნულია, რომ „დაიწერა ჴელი“. ამ შემთხვევაში დასტურდება ნ. ბერძენი-შვილის მოსაზრება „ჴელის“ შესახებ, რომ „ეს არის „დაწერილი ჴელი“ ანუ უფლების წერილობითი შინაარსი, წერილობითი სა-ფუძველი“[44].

ამავე ტიპისაა ზემო კრიხის წარწერა — „ჴელი სოფელ კრი-ხისა“ რომელიც XI ს. განეკუთვნება[45].

XI ს-დან ტერმინ „ჴელს“ ცვლის ტერმინი „დაწერილი“. ეს, ნ. ბერძენიშვილის დამაჯერებელი მტკიცებით, გამოწვეულია იმით, რომ „დაწერილი“ როგორც თავისი იურიდიული შინაარსით, ისევე ფორმით არაფრით განსხვავდებოდა „ჴელისაგან“. ამიტომაც დრო-თა განმავლობაში, ტერმინი „დაწერილი“ თანდათან იჭერს „ჴე-ლის“ ადგილს[46]. მოსაზრება, რომ „დაწერილი“ შემოდის XI ს-დან თავდაპირველად გამოთქვა ივ. ჯავახიშვილმა[47] და შემდგომ გაიზიარა ნ. ბერძენიშვილმა.

XI—XIII სს-ის მანძილზე ტერმინი „დაწერილი“ საკმაოდ ვრცელ მნიშვნელობას იღებს. „დაწერილი“ ეწოდება ყველა სახის იურიდიულ დოკუმენტს, რომელიც მეფის მიერ არაა გაცემული. ამის მაგალითია ჴაროს ეკლესიის წარწერა:

„Ⴕ҃Ⴄ Ⴑ҃ႣႤ ႧႠႤ ႣႱ [Ⴀ]
ႧႦႤ ႫႤ҃ႴႭႱ ႫႴ҃Ⴄ
Ⴃ҃ႢႤ Ⴀ҃ႦႬ Ⴀ҃ႷႤ ႫႫ҃Ⴍ

---

[42] ვ. ცისკარიშვილი, გომეწრის წარწერა X—XI სს., მაცნე, № 6, 1965, გვ. 184.

[43] იქვე, გვ. 184—187.

[44] ნ. ბერძენიშვილი, მიწათმფლობელობის ფორმებისათვის ფეოდა-ლურ საქართველოში, გვ. 167.

[45] გ. ბოჭორიძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები, საქ. მუზ. მ-ბე, ტ. VII, 1931—1932 წწ. გვ. 236.

[46] ნ. ბერძენიშვილი, მიწათმფლობელობის ფორმებისათვის ფეოდა-ლურ საქართველოში, გვ. 190.

[47] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთმცოდნეობა ანუ დიპლომატი-კა, თბ., 1928, გვ. 26.

Ⴂ~ႩႻႠ Ⴋ~Ⴑ ႯႫ~ႱႠ ႢႱႤ
Ⴚ~ႾႤ ႠႥႠႢ~Ⴇ ႫႤႥ
ႠႹႤ ႣႠႥႼႤႰႤႬ
Ⴄ - - - ႤႱႬ ႣႠ Ⴋ~ႠႠႱ Ⴋ
ႫႭႪႨ“

„ქრისტე, ადიდე ძლიერი და უძლეველი მეფეთა მეფე დემეტრე, რომელმან რეჯი მამულობით გვიბოძა.. მას ჟამსა მცირე ციხე ავაგეთ, მე ვაჩე დავწერენ. ე... ესნ და მაჰას მამული“[48].

ძეგლი შესრულებულია 1125—1156 წწ., რადგან წარწერა პალეოგრაფიულად XII ს-ით თარიღდება და, საფიქრებელია, რომ მასში მოხსენიებული მეფე დემეტრე არის დემეტრე I [49].

გარდა „დაწერილისა“, გვაქვს აგრეთვე ისეთი დოკუმენტები, რომლებიც მეფის მიერაა გაცემული. მას „სიგელი“ ეწოდება. ამ პერიოდში „სიგელი“ და „დაწერილი“ ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი ტერმინებია და მათი არევა არ ხდება[50].

ტერმინი „დაწერილი“, როგორც ამას თვითონ სიტყვა მიგვანიშნებს, წარმოდგება ზმნისაგან დაწერა და აღნიშნავს იურიდიული ხასიათის წერილობით დოკუმენტს. არსებული დოკუმენტების განხილვის შედეგად, ნ. ბერძენიშვილმა დამაჯერებლად დაასაბუთა, რომ ტერმინი „დაწერა“ თავდაპირველად ისეთი მოქმედება იყო, რომელიც უფლების გადაცემასთან ერთად ნივთის მატერიალურ გადაცემასაც ნიშნავდა[51]. ამის მაგალითად შეგვიძლია მოვიყვანოთ „დაწერილი გიორგი ერისთავთა ერისთავისა სავანის სოფლისადმი“ (სავანის წარწერა), რომელიც XI ს. განეკუთვნება:

„+ ႱႠႾႤႪႨႧႠ ႶႧႨႱ~ႢႧႠ ႫႤ :	+ სახელითა ღ(მრ)თ|ის(ა)ჲთა, მე
Ⴄ~Ⴄ Ⴂ~Ⴈ ႣႠႭႼႤႰႤ : ႣႠ ႫႨႥႤႺ :	ე(რისთავთა) ე(რისთავმან) გ(იორგ)ი
ႠႫႨႱႤႩႪႤႱႨႱႠ : ႬႾ~ႥႰႨ :	|დაუწერე და|მივეც ამის ე|კლესი-
ႱႥ~ႬႱႠ : ႱႴ~ႪႱႠ Ⴇ~ႬႠ : ႣႠ-	ისა ნ(ა)ხ(ე)ვ(ა)რ|ი ს(ა)ვ(ა)ნ(ი)სა
ႫႨႣႢႤႱ : ႭႣႤႱ ႸႬ~ႡႢ : ႣႠ	ს(ო)ფ(ე)ლსა. |თ(ა)ნამიდგე|ს ოდეს
ႥႼ~ႷႧ : ႫႷႭႩ~ႧႠ ႴႠႱႨႧႠ :	შ(ე)ნ(ე)ბ(ა)ჲ და|ვ(ი)წყ(ე)თ,—მ(უ)-

[48] ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, გვ. 45, ტაბ. VI.

[49] იქვე, გვ. 46.

[50] ნ. ბერძენიშვილი, მიწათმფლობელობის ფორმებისათვის ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 209.

[51] იქვე, გვ. 243.

ႣႠ ႷႭႥ˜ႪႨႧႠ Ⴔ˜ႰႨႧႠ : ႶႬ : ႳႡ-
ႣႬႤႰႬ Ⴓ˜ႩႤ : ႥႨႬ ႳႵႺႨႭႱ :
ႹႰ˜ႱႾႱႫႺႠ : Ⴜ˜ႤႣႠჂ˜ႢႨ˜Ⴄ

შ(ა)ობ(ი)თა, ფ|ასითა და ყ(ოვ)ლითა | ფ(ე)რ(ი)თა, ღ(მერთმა)ნ უბ(ე)დნ(ი)ერ(ე)ნ | უკ(უნისამდ)ე. ვინ უქციოს, | ჰრ(ი)სხ(ავ)მცა წ(მიდა)ჲ გ(იორგ)ი“[52].

XIV ს-ის შუა ხანებიდან იწყება დიპლომატიკური ტერმინების „დაწერილისა“ და „სიგელის“ არევა, ხოლო XVI ს-ის შუა წლებისათვის კი „დაწერილი“ საერთოდ ქრება. როგორც შენიშნავს ნ. ბერძენიშვილი, „დაწერილი“ ქრება „იმიტომ, რომ იურიდიული აქტის დაწერილის შინაარსი მეტად გაფართოვდა, ხოლო ტექნიკური დაწერის მომენტი მეორეხარისხოვანი გახდა. შესაძლებელი შეიქმნა დიპლომატიკური ტერმინი „დაწერილი“-ს ადგილი დაეჭირა „წიგნს“, რომელიც ყველა და ყოველგვარი საბუთის საერთო სახელი იყო“[53].

გარდა ზემოთ აღნიშნული აქტებისა, ამავე პერიოდში საქართველოში არსებობდა ლაპიდარულ-ეპიგრაფიკული აქტები, რომლებიც შინაარსის მიხედვით არიან სამშენებლო თუ შესაწირავი ხასიათისა. ამათ რიცხვს განეკუთვნება „დიდი თონეთის“ წარწერა, რომელიც შესრულებულია XI ს-ში.

„✝· ႱႾ˜ႪႨႧႠ˜ႱႠႣႷ˜ႼႧႠ
Ⴜ˜ႱႠ ႩჃ˜ႰႨႩႤႱႨႧႠ ႹჃႫႤႧႠ
ႠႤჃ˜ႷႰ˜Ⴇ Ⴜ˜Ⴈ ႤႩ˜ႱႠ Ⴗ˜ႼႫႧ
ႣႼႷ˜ႡႱႠ Ⴇ˜ႧႡ ႣႤ˜ႱႠ Ⴗ˜ႬჂ
Ⴉ˜ႸႱႠ Ⴃ˜ႡႫႴႩႺႧ Ⴅ˜Ⴚ Ⴅ˜Ⴌ
ႸႺ˜ႪႱ ႩႫႠ ႤႧႱႠ ႭႫႧႠ.

სახელითა ღმრთისათა და შეწევნითა წმიდისა კჳრიკესითა ჩვენ მოლაველთა*) აღვაშენეთ წმიდაჲ ეკლესიაჲ. შევწირეთ დაწყებასა თითო ღღის ყანაჲ, კურთხევასა დავუმტკიცეთ. ვინცა ვინ შეცვალოს კრულია ღმრთისა პირითა[54].

*თაყაიშვილი კითხულობს: „მზავთა“.

როგორც ზემოთ მოყვანილი წარწერიდან ჩანს, ეს არც „ჴელია“ და არც „დაწერილი“. აქ უბრალოდ ლაპარაკია ეკლესიის აშენებასა და შეწირვაზე. დაახლოებით ამავე შინაარსისაა „ატე-

[52] ვ. ს ი ლ ო გ ა ვ ა, ქართული სამართლის ძეგლები დასავლეთ საქართველოს ლაპიდარულ წარწერებში, მაცნე, № 4, 1972, გვ. 154, სურ. 4.

[53] ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, მიწათმფლობელობის ფორმებისათვის ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 246.

[54] Е. Т а к а й ш в и л и, АЭРЗ, IV, с. 128.-

ნის წარწერა გურგანელის", რომელიც ასევე XI ს-ეს განეკუთვნება[55].

4. ტერმინი „ჴელი“ და მისი მნიშვნელობა ძველ საქართველოში

„ჴელი“ ძალიან გავრცელებული ტერმინია ძველ საქართველოში. ბევრია ისეთი ტერმინები, რომლებიც ნაწარმოებია სიტყვა ხელიდან. ნაწილი ამ ტერმინებისა ჩამოთვლილი აქვს ლ. მელიქსეთ-ბეგს: ქართულში „ჴელის“ აღმნიშვნელ ტერმინთა მთელი კომპლექსი შეიძლება დაყვანილ იქნეს ორ ჯგუფზე: I. „ჴელი“... ხელი, ძალაუფლება, დეკრეტი; აქედან ხელობა, ხელოსანი, ხელთათმანი, სახელო, ხელისუფლება, ხელისუფალი, სახელმწიფო, ხელშეკრულება, ხელთდასხმა; 2. „მან“-ი, აქედან — ხელთათმანი ქალამანი და სხვ[56].

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ტერმინი „ჴელი“ მნიშვნელობით ლათინურ manus „მანუსს“ უდრიდა და უფლებასა და საქმეს ეწოდებოდა. აქედან არის ნაწარმოები „ჴელმწიფე“ და შემდეგ მეფე. „ჴელს“ ძველ ქართულ იურიდიულ მწერლობაში უფლების მნიშვნელობა ჰქონდა და ამიტომ, ვისაც რაიმე თანამდებობა — „ჴელი“ ქონდა, ის „ჴელოსანი“ იყო და „მოჴელე“[57].

როგორც ზემოთ გვაქვს აღნიშნული, X—XI სს. ლაპიდარულ-ეპიგრაფიკულ აქტებში „ჴელი“ წერილობითი საბუთია, ხოლო XII—XIII სს. იგი აღნიშნავს სამამულო მფლობელობის მატერიალურ ნიშანს.

„ჴელიდან“ ნაწარმოებია ძალაუფლების აღმნიშვნელი ტერმინები, მაგრამ „ჴელი“, როგორც ძალაუფლების გამოხატულება, გვხვდება მხოლოდ XII—XIII სს. სტელებზე. „ჴელიდან“, როგორც ძალაუფლების აღმნიშვნელიდან ნაწარმოები ტერმინები ფეოდალურ საქართველოში შემდეგია: საჴელო — თანამდებობა; მეჴელე — თანამდებობის პირი, მოჴელე, ჴელისუფალი; ჴელმწიფე — მეფე (ჴორცის ჴელმწიფე) და კათალიკოზი (სულის ჴელმწიფე); ჴელმწიფება — ძალაუფლების ქონა[58] და სხვ.

---

55 თ. ბარნაველი, ატენის სიონის წარწერები, 1957, გვ. 37—39.

56 Л. Меликсет-Бек, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 111.

57 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, 1928, გვ. 108—109.

58 ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, გვ. 87—88.

ვ. ბარდაველიძე და გ. ჩიტაია ხევსურეთში მოპოვებული არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მასალის საფუძველზე მივიდნენ იმ დასკვნამდე, რომ „ჴელი“ მაგიურ-აპოთროპიული დანიშნულებისაც იყო[59]. ამავე მოსაზრებას იზიარებს ვ. ცისკარიშვილი. „ჴელის“, როგორც მაგიურ-აპოთროპიული დანიშნულების აღმნიშვნელისაგან ნაწარმოები ტერმინები შემდეგია: „ჴელის დადება“— განკურნება და „ჴელდასხმა“, რაც ნიშნავს დევნას და აგრეთვე სასულიერო თანამდებობაში დამტკიცებას, კურთხევას[60].

„ჴელის“ პირდაპირი მნიშვნელობიდან ნაწარმოებია შემდეგი ტერმინები: „ჴელყოფა“ — გაკეთება; „ჴელდახელ“ — ძალით, ხელით; „ჴელში მიბარება“ — უშუალოდ მიცემა[61] და სხვ.

ვ. ცისკარიშვილის აზრით, „ჴელმა“ მაგიური და ძალის გამომხატველი შინაარსი მიიღო თავისი პირდაპირი მნიშვნელობიდან: როდესაც მოქმედება გამომდინარეობდა ადამიანის ხელიდან, „ჴელი“ იღებდა ძალის, უფლების მნიშვნელობას, ხოლო, როდესაც მოქმედება გამომდინარეობდა ღმერთიდან, ანგელოზიდან და ბოროტი სულიდან — იღებდა მაგიურ მნიშვნელობას[62].

„ჴელი“ მარტო საქართველოში არ გვხვდება. იგი საერთოევროპული მოვლენა იყო. ჴელი წარმოადგენდა ფიზიკური ძალის სიმბოლოს. ამიტომ არის, რომ სხვადასხვა ხალხებში ჴელი ესმით როგორც ძალაუფლების სიმბოლო. შუა საუკუნეებში საკუთრების ტრადიცია ხელის დადებას უკავშირდება. ჴელი სიმბოლოა ჴელშეკრულებისა. განსაკუთრებით მარჯვენა ხელი ან კიდევ ხელის ჩამორთმევა, მაგ., თუკიდიდე წერს, რომ ათენელებსა და ლაკედემონელებს შორის მშვიდობის დამყარება მოხდა ხელისმიცემით. ასევე ტაციტუსი წერს, რომ ლინგონების ტომმა რომაელებს ხელშეკრულების დადების პირობად ბრინჯაოს ხელები გაუგზავნა.

ჴელი არის რწმუნების გადაცემის სიმბოლო, რომელსაც მანდატი ეწოდება. ჴელიდან არის წარმოშობილი გერმანული mundium, რომელიც მფარველობის ფორმას წარმოადგენს.

თვითონ ჴელის, როგორც სოციალური ინსტიტუტის, გენეზისი პატრიარქატის ხანას უკავშირდება. ინდოევროპელ ტომებში

59 ვ. ბარდაველიძე, გ. ჩიტაია, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 21.
60 ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, გვ. 88—89.
61 იქვე, გვ. 89.
62 იქვე.

უძველესი პატრიარქალური ოჯახები ხუთწილადიანი იყვნენ და ამის გამოც „ჴელი“ მამის ძალაუფლების სიმბოლო იყო[63].

5. ᲮᲔᲚᲘᲡ ᲒᲐᲛᲝᲡᲐᲮᲣᲚᲔᲑᲐ ᲡᲮᲕᲐᲓᲐᲡᲮᲕᲐ ᲜᲐᲒᲔᲑᲝᲑᲔᲑᲡᲐ ᲓᲐ ᲜᲘᲕᲗᲔᲑᲖᲔ

როგორც ზემოთ გვაქვს აღნიშნული, ხელის გამოსახულება მოიპოვება XII—XIII სს. სტელებზე. გარდა ამისა, იგი ხშირად გვხვდება სხვადასხვა ნაგებობებსა და ნივთებზე. ხევსურულ ორნამენტებში ხელის გამოსახულება ტაგრუცებსა და „ბეჭზეა“ მოცემული[64]. ხშირია შემთხვევები, როცა „ჴელი“ გამოსახულია გლეხთა დარბაზების დედაბოძებზე. კავკასიის ხალხებში „ჴელი“ იხმარებოდა ამულეტის მნიშვნელობით[65]. ამავე მოსაზრებას იზიარებს ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ოღონდ უმატებს, რომ ეს „ჴელი“ ჩვეულებრივ გაკეთებული იყო ვერცხლისაგან ან რკინისაგან[66].

ხელის გამოსახულება გვხვდება ნაგებობებზე, როგორც საკულტოზე, ასევე ციხესიმაგრეებზე. ასეთი ნაგებობები მოიპოვება მთელი საქართველოს ტერიტორიაზე: კახეთში, ქართლში, იმერეთში, ლეჩხუმში, მთიულეთში და სხვა. ამ ნაგებობებზე ხელი მოცემულია კომპლექსში სხვადასხვა ემბლემებთან და ინსტრუმენტებთან. ზოგიერთ მათგანზე ხელის გამოსახულების გვერდით მოცემულია წარწერა, რაც საშუალებას გვაძლევს გავიგოთ ამ ხელის დანიშნულება. ჩვენი აზრით, ესაა არქიტექტორის ხელი. ამას ადასტურებს ზესტაფონის რაიონის სოფელ საქარას[67], ლეჩხუმში სოფელ მცხეთის[68], მცხეთის სვეტიცხოვლის[69] და სხვა საკულტო ნაგებობების წარწერები, რომლებიც იუწყებიან, რომ ხელი ეკუთვნის ამ შენობის ამგებს.

6. „ᲰᲔᲚᲘᲐᲜᲘ“ ᲡᲢᲔᲚᲔᲑᲘ ᲠᲝᲒᲝᲠᲪ ᲡᲐᲘᲡᲢᲝᲠᲘᲝ ᲬᲧᲐᲠᲝ

ა) ლაშა-გიორგის „ჴელი“ (გუნია-ყალას წარწერა).

ჴელის გამოსახულებიანი სტელებიდან თავისი შინაარსის მიხედვით ყველაზე მნიშვნელოვანია ლაშა-გიორგის „ჴელი“ (გუნია-

[63] M. Chassan, Essai sur la symbolique de droit, Paris, 1847, გვ. 113—117.
[64] ვ. ბარდაველიძე, გ. ჩიტაია, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 18.
[65] იქვე.
[66] Л. Меликсет-Бек, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 112.
[67] იქვე, გვ. 116.
[68] იქვე, გვ. 117.
[69] იქვე, გვ. 118.

ყალას წარწერა). ეს ძეგლი თრიალეთში (წალკის რ-ნი, სოფ. გუნია-ყალა) აღმოაჩინა და ჩამოიტანა გ. ჩიტაიამ 1936 წელს. იგი ამჟამად ინახება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში. სტელაზე შუაში გამოსახულია ადამიანის გაშლილი ხელის მტევანი და სამეფო ნიშანი, ხოლო მარჯვნივ და მარცხნივ მოთავსებულია წარწერა: „სახელითა ღმრთისაჲთა ბრძანებითა ღმრთის სწორთა თამარისა და გიორგისითა, ჭყონდიდელის, ზაქარია, შალვა, ივანეს, ვაჩესითა, ჯალაბაჲს მოჭირვებითა, სანობაჲსა ძისა ინაჲსა ჴელითა დაისურა ჴელი ესე ღმრთისა სწორთა მეფეთ-მეფისა გიორგაჲსი“ (წრწ. № 3, ტაბ. IV. სურ. 1).

წარწერა პირველად წაიკითხა პ. ინგოროყვამ, ხოლო შემდეგ რამდენიმეჯერ იქნა წაკითხული და გამოქვეყნებული.

ძეგლში, როგორც წარწერის ტექსტიდან ჩანს, მოხსენიებული არიან თამარ მეფე და ლაშა-გიორგი. ეს უკანასკნელიც მეფედ იხსენიება, რაც იმას მიგვანიშნებს, რომ წარწერა შესრულებულია თამარისა და გიორგის თანამოსაყდრეობის პერიოდში. პალეოგრაფიული ნიშნებით ძეგლი განეკუთვნება XIII საუკუნეს[70]. ძეგლის ზუსტი თარიღის დასადგენად საჭიროა გაირკვეს თამარის გარდაცვალებისა და ლაშა-გიორგის თანამოსაყდრედ კურთხევის წლები.

თამარის გარდაცვალებაზე ქართულ ისტორიოგრაფიაში მრავალი მოსაზრება არსებობს. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, თამარი გარდაიცვალა 1201 წელს[71]. მკვლევართა ერთი ჯგუფი (ი. ჯავახიშვილი მ. ბროსე, კ. კეკელიძე, თ. ჟორდანია, პ. ინგოროყვა[72] თვლის, რომ თამარი გარდაიცვალა ზაქარია მხარგრძელის სიკვდილის (1212 წ.) შემდგომ. თ. ნატროშვილის, გ. ჯაფარიძისა[73] და შ. დარჩიაშვილის[74] აზრით, თამარი გარდაიცვალა 1210 წელს.

---

[70] ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, გვ. 69.

[71] ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქ. ც., IV, 1973, გვ. 179.

[72] ივ. ჯავახიშვილი, ქეი, II, გვ. 291; პ. ინგოროყვა, რუსთველიანა, თხზ. კრ., I, გვ. 77, 172, 217; ისტორიანი და აზმანი, კ. კეკელიძის გამოცემა, 1941, გვ. 43; თ. ჟორდანია, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისათვის, I, 1892, გვ. 300; M. Brosset, Additions et eclaircissement à l'histoire de la Georgie depuis l'antiquite jusquien 1469 de J.-C. St-Petersbourg, 1851, s. 298.

[73] თ. ნატროშვილი, გ. ჯაფარიძე, ცდა ერთი თარიღის დადგენისა, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1974, № 1, გვ. 152.

[74] შ. დარჩიაშვილი, XIII ს-ის საქართველოს ქრონოლოგიის საკითხისათვის, „მნათობი“, № 2, 1975, გვ. 154.

თ. ნატროშვილი და გ. ჯაფარიძე ძირითადად ეყრდნობიან ნუმიზმატიკურ მასალას, ხოლო შ. დარჩიაშვილის მტკიცების ძირითადი საფუძველია სომხური ეპიგრაფიკული ძეგლები. ს. კაკაბაძის, ბ. სილაგაძის და ჯ. ოდიშელის მოსაზრებით[75] თამარი გარდაიცვალა 1207 წელს. ამ თარიღს, რომელიც, ჩვენი აზრით, სწორი უნდა იყოს, მხარს უჭერს როგორც ქართული, ისე უცხოური წყაროები. ყველა ეს წყარო თავმოყრილი და განხილული აქვს ჯ. ოდიშელს[76].

ძეგლის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარის დასადგენად საჭიროა გაირკვეს, თუ როდის დაიბადა ლაშა-გიორგი, რადგანაც იგი თანამოსაყდრედ ეკურთხა 13 წლის ასაკში. ამ შემთხვევაში ჩვენთვის უმნიშვნელოვანეს პირველწყაროს წარმოადგენს მხითარ გოშის ნაშრომი „Толкование пророчества Иеремии“ რადგანაც ნაშრომი დაწერილია თამარის დავით სოსლანზე გათხოვების წელს[77]. წყაროში აღნიშნულია, რომ მხითარ გოშმა თავისი ნაშრომის წერა დაიწყო სომხური წელთაღრიცხვის 636 წელს (1187 წ) და დაამთავრა ერთ წელიწადში, იმავე წელს, როდესაც სულთანმა სალადინმა აიღო იერუსალიმი. მხითარ გოშის ცნობით, ამავე დროს დიდი არეულობა იყო საქართველოში, რადგან მეფე თამარი გაეყარა თავის პირველ ქმარს, რუსთა მეფის ძეს და გაჰყვა თავისსავე ნათესავს (დედის მხრიდან) სოსლანს ოსთა სამეფოდან, რომელიც მეფობაში დავითად იწოდებოდა[78].

სალადინის მიერ იერუსალიმის აღება, როგორც ცნობილია, მოხდა 1187 წელს. პ. მურადიანის სამართლიანი მტკიცებით, მხითარ გოშს წერა დაუწყია 1187 წლის აგვისტო-სექტემბერში და დაუმთავრებია 1188 წლის აგვისტო-სექტემბერში[79].

პ. მურადიანი იზიარებს ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებას, რომ თამარი მამის გარდაცვალებიდან ერთი წლის განმავლობაში ვერ გათხოვდებოდა (ე. ი. 1185 წ-მდე) და ეყრდნობა „ისტორიანი და

---

[75] ს. კაკაბაძე, რუსთაველი და მისი ვეფხის ტყაოსანი, 1966, გვ. 228—230; ბ. სილაგაძე, XII—XIII სს-ის საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, კრებული: საქართველო რუსთაველის ხანაში, 1966, გვ. 124—129; ჯ. ოდიშელი, ქართული ისტორიული ქრონოლოგიის ერთი საკითხი (XII—XIII სს-ის მიჯნა), „ცისკარი“, 1976, № 1, გვ. 118—125.

[76] ჯ. ოდიშელი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 118—125.

[77] П. Мурадян, К хронологии некоторых событии в Грузии и Армении конца XII в., Բանբեր Մատենադարանի, ტ. 9; 1969, გვ. 130.

[78] იქვე, გვ. 130—131.

[79] იქვე, გვ. 130—131.

აზმანის" ცნობას, რომ თამარისა და გიორგი რუსის ცოლ-ქმრობა გაგრძელდა ორ წელზე ცოტა მეტ ხანს, რის შემდეგადაც ასკვნის, რომ 1185 წელს გათხოვილი თამარი გიორგი რუსს გაშორდა 1187 წლის ოქტომბერ-ნოემბერში, იერუსალიმის აღების შემდეგ, როდესაც მხითარ გოშს დაწერილი ჰქონდა თავისი ტრაქტატის მცირე ნაწილი[80].

როგორც ზემოთ მოყვანილი მაგალითიდან ჩანს, მხითარ გოშს ლაპარაკი აქვს თამარის მეორე გათხოვებაზე. ეს უნდა მომხდარიყო არა უგვიანეს 1188 წლის ზაფხულისა, რადგან ამ პერიოდში დაამთავრა მხითარ გოშმა თავისი ნაშრომი.

ამრიგად, პ. მურადიანის მიერ გამოვლენილი წყაროს საფუძველზე მტკიცდება, რომ თამარი დავით სოსლანზე დაქორწინებულა არა უგვიანეს 1188 წლის ზაფხულისა. ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ლაშა-გიორგის დაბადების თარიღი არაა დაცილებული თამარის დაქორწინების თარიღს ერთ წელზე მეტი დროით. ამაში გვარწმუნებს აგრეთვე „ისტორიანი და აზმანის" ცნობა ლაშა-გიორგის დაბადების შესახებ. ეს ცნობა უშუალოდ მოსდევს თხრობას გიორგი რუსის გასამეფებლად ლიხთ-იმერეთის ფეოდალების მიერ მოწყობილი ამბოხების შესახებ[81]. ეს ამბოხება კი მომხდარა, „ისტორიანი და აზმანის" მიხედვით, თამარისა და დავითის ქორწინებიდან ერთი წლის შემდეგ[82], ე. ი. 1189 წელს (და არა 1192/93 წწ-ში, როგორც ფიქრობდა ივ. ჯავახიშვილი[83]).

ამ შემთხვევაში ლაშა-გიორგი 13 წლისა იქნებოდა 1202 წელს, ე. ი. ამ წელს აკურთხა თამარმა თავის თანამოსაყდრედ. ეს თარიღი შეგვიძლია მივიღოთ კიდეც ძეგლის ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვრად. ასეთი ქრონოლოგია შესაბამისობაშია ჟამთააღმწერლის იმ ცნობასთან, რომ ლაშა-გიორგი თანამოსაყდრედ ეკურთხა 13 წლის ასაკში, ხოლო კურთხევიდან 5 წლის შემდეგ თამარი გარდაიცვალა (1202+5=1207); „ამას სანატრელს სიცოცხლესა შინა თვისსა დაედგა გვირგვინი ძისა მისისა გიორგისდა, რომელსა ლაშობითცა უწოდა. იყო წლისა ათცამეტისა, რაჟამს დაიდგა გვირგვინი მეფობისა და მეფემან თამარ მიულოცა მეფო-

---

80 П. Мурадян, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 133.

81 ისტორიანი და აზმანი, ქ. ც., II, თბ., 1959, გვ. 57.

82 იქვე, გვ. 48.

83 ივ. ჯავახიშვილი, ქეი, წ. II, გვ. 265.

ბა, ხოლო რაჟამს მიიცვალა თამარ, იყო ლაშა ათრვამეტისა წლისა"[84].

ზემოთ აღნიშნულის საფუძველზე შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ლაშა-გიორგის „ჴელი" (გუნია-ყალას წარწერა) შესრულებულია 1202—1207 წლებში.

გუნია-ყალას წარწერაში, გარდა თამარისა და გიორგისა, მოხსენიებული არიან სხვა პირებიც. მათი ვინაობის შესახებ მრავალი მოსაზრებაა გამოთქმული. ეს მოსაზრებები ძირითადად ორ, ერთმანეთის საწინააღმდეგო, ჯგუფად იყოფა. პირველი თვალსაზრისით (პ. ინგოროყვა, ლ. მუსხელიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, ა. ბაქრაძე), ეს არის სამეფო ვაზირთა სრული სია, მეორე თვალსაზრისით (ს. კაკაბაძე, შ. მესხია), ეს არაა უხუცესთა სრული სია, ვაზირებთან ერთად აქ იმ მხარის ფეოდალებიც არიან დასახელებული.

პ. ინგოროყვას აზრით ესაა, სამეფო-სავაზირო უხუცესთა სრული სია ხუთი ვაზირის შემადგენლობით:

I. მწიგნობართუხუცესი: ანტონი გლონისთავის ძე ჭყონდიდელი;

II. ამირსპასალარი: ზაქარია მხარგრძელი;

III. მანდატურთუხუცესი: შალვა თორელი-ახალციხელი;

IV. მეჭურჭლეთუხუცესი: ოვსე-ყმა (კახთ ერისთავი);

V. მსახურთუხუცესი: ივანე მხარგრძელი[85].

ამავე მოსაზრებას იზიარებს ლ. მუსხელიშვილი[86].

მაგრამ აქ ორივე მკვლევარს დაშვებული აქვს შეცდომა. ისინი, ეტყობა, დაეყრდნენ „ისტორიანი და აზმანის" ცნობას, რომ ამ დროს მსახურთუხუცესია ივანე და „ვაჩეს" კითხულობენ როგორც „ივანეს". ეს შეცდომა თავის დროზე აღნიშნა ნ. ბერძენიშვილმა: „სამწუხაროდ, ძეგლის პირველ წამკითხველს მოსვლია შეცდომა: მეხუთე სტრიქონში ჯგუფი „ვჩესითა" წაუკითხავს „ვნესითა" და წინ ი-ნის მიმატებით გაუხსნია „(ი)ვანესითა". ეს

[84] ჟამთააღმწერელი, ქ. ც., II, გვ. 151.

[85] პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა, რუსთველიანა, თხზულებათა კრებული, ტ. I, გვ. 569.

[86] ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, თორელთა გენეალოგიის გარკვევის ცდა ჰამამლუს XII ს-ის წარწერებთან დაკავშირებით, მუზეუმის მოამბე, X-B, ტფ., 1940, გვ. 36.

შეცდომა ვერ დაუნახავს და მას იმეორებს განს. ლ. მუსხელიშვილი“[87].

ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ესაა სავაზიროს სრული სია და თუ „ჩვენ მათ თამარის ვაზირებად არ ვიცნობდით ეს ჩვენი ცოდნის ნაკლულობის მოწმობაა. ორ პირს გარდა, აქ ყველა უცნობია. ზაქარია, ვფიქრობთ, მხარგრძელია, — ამირსპასალარი, შალვა თორელია, მანდატურთუხუცესი (შალვა თორელის მანდატურთუხუცესობა სხვაგანაცაა დამოწმებული), ივანე მეჭურჭლეთუხუცესათაა საგულვებელი, ვაჩე კი, უნდა ვიფიქროთ, ამირახორია. მის მსახურთუხუცესობას ვერ ვივარაუდებთ: მსახურთუხუცესი ამ დროს, თითქოს უდავოდ, ივანე მხარგრძელი იყო, ხოლო მისი აქ მოუხსენებლობა იმ ცნობის სისწორის მოწმობაა, რომ რუსუდანის დრომდის მსახურთუხუცესი სავაზიროში არ შედიოდა“[88].

ჩვენი აზრით, ამირახორზე წინ იდგა მსახურთუხუცესი, რადგან იყო უხუცესი და უწყების გამგებელი (ამირახორი არ იყო უწყების გამგებელი. იგი შედიოდა ამირსპასალარის უწყებაში. მისი თანაშემწე იყო). ამდენად, აქ გაუგებარი იქნებოდა ამირახორის მოხსენიება.

ს. კაკაბაძის აზრით, გუნია-ყალას წარწერაში ვაზირები საერთოდ არ არიან მოხსენიებულნი, რადგან ეს იყო მცირე საკითხი, რომელიც ვაზირების მონაწილეობას არ საჭიროებდა. იგი „ჭყონდიდელის“ მაგივრად კითხულობს „ჭია“-ს (სახელს), ხოლო ოვსიყმას აზნაურადაც არ თვლის[89].

შ. მესხია მიიჩნევს, რომ მხოლოდ ჭყონდიდელი და ზაქარია მხარგრძელი არიან ვაზირები, ხოლო დანარჩენები — საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეები: „გუნია-ყალას წარწერა არ არის XII—XIII სს. „ვაზირთა სრული სია“. აქ მოხსენიებულ პირთაგან მხოლოდ ორი არის „დარბაზის რიგის“, მაღალი რანგის მოხელე — ერთი ვაზირია, ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი (თევდორე), მეორე მანდატურთუხუცესი-ამირსპასალარი (ზაქარია), ხოლო დანარჩენი სამი კი საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეები — შალვა — ჯავახეთის მხარის ერისთავთერისთავი, ოვსიყმა—თრიალეთის ერისთა-

---

[87] ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, მიწათმფლობელობის ფორმებისათვის ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 160.

[88] იქვე.

[89] ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, რუსთაველი და მისი ვეფხისტყაოსანი, თბ., 1966, გვ. 307.

ვი, ხოლო ვაჩე — სამშვილდის მხარის ერისთავთერისთავი. სამივე სწორედ იმ მხარის ერისთავთერისთავები არიან, რომელთა საგამგეო უშუალოდ შედიოდა ამ დროს შექმნილ ვრცელ სახასო ქვეყანაში"[90].

მაგრამ სახასო და საერისთავო მიწები ერთმანეთისაგან გამიჯნული იყო და სახასოში არ შეიძლებოდა მჯდარიყო ერისთავთერისთავი. ამასთან, ამ პერიოდში არაა ცნობილი არც თრიალეთისა და არც სამშვილდის საერისთავო.

სამშვილდის საერისთავო არსებობდა ადრეფეოდალურ ხანაში[91]. X ს-ში აქ შეიქმნა სომხური სამეფო[92], რომლის ცენტრი იყო სამშვილდე, ხოლო სამეფო დინასტია—სომეხ ბაგრატიონთა განშტოება—კვირიკიანებისა. სამშვილდე შემოიერთა ბაგრატ IV-მ[93]. შემდეგ გიორგი II-მ ის გადასცა კლდეკარის ერისთავს, შემდეგ დაიპყრეს თურქმა სელჩუკებმა და 1110 წელს გაათავისუფლა დავით აღმაშენებელმა[94].

თრიალეთში X—XI სს. არსებობდა კლდეკარის საერისთავო, რომელიც გააუქმა დავით აღმაშენებელმა[95]. ამის შემდეგ ის ტერიტორია იქცა სამეფო დომენად. შესაძლოა, ამ ტერიტორიის ნაწილი შედიოდა რომელიმე საერისთავოში, მაგრამ საკუთრივ თრიალეთის საერისთავოს არსებობას არც ერთი წყარო არ ასაბუთებს.

განვიხილოთ გუნია-ყალას წარწერაში დასახელებულ პირთა ვინაობა. არიან თუ არა ისინი დარბაზის რიგის მოხელეები.

წარწერაში, როგორც ცნობილია, პირველად დასახელებულია ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი. გარდა ამისა, იგი ერთადერთია დასახელებულ პირთაგან, რომელიც თანამდებობით მოიხსენიება. ჩვენ ვიზიარებთ შ. მესხიას შეხედულებას, რომ ეს მის განსაკუთრებულად მაღალ მდგომარეობაზე მიგვითითებს[96]. მის ვინაობაში არც ერთ მკვლევარს არ შეჰპარვია ეჭვი, გარდა ს. კაკაბაძისა.

---

[90] შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII ს-ის საქართველოში, გვ. 62.

[91] ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, ქც, ტ. I, 1955, გვ. 27.

[92] იოანე დრასხანაკერტელი, სომხეთის ისტორია, ელ. ცაგარეიშვილის გამოცემა, 1965, გვ. 0132.

[93] ივ. ჯავახიშვილი, ქეი, წ. II, თბ., 1969, გვ. 151.

[94] იქვე, გვ. 158, 197.

[95] დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ქც, I, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, 1955, გვ. 326.

[96] შ. მესხია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40.

წარწერაში მეორე ადგილზე დასახელებულია ზაქარია მხარგრძელი. ლ. მუსხელიშვილის აზრით, ზაქარიას უწინ დასახელება რიგის დარღვევაა და ეს გამოწვეულია ზაქარია მხარგრძელის პირადი პატივით სამეფო კარზე[97]. მაგრამ ეს მოსაზრება არ უნდა იყოს ზუსტი, რადგან XII—XIII სს-ის მიჯნაზე ამირსპასალარი ერთ-ერთი პირველი მოხელეა და მისი მანდატურთუხუცესზე წინ დაყენება სავსებით კანონზომიერია. გარდა ამისა, ამირსპასალარისა და მანდატურთუხუცესის პატივი „ჴელმწიფის კარის გარიგების" მიხედვით, სწორია[98].

შ. მესხია თვლის, რომ ზაქარია მხარგრძელს ორი სახელო ჰქონდა: ამირსპასალარობა და მანდატურთუხუცესობა, რაც მკვლევრის აზრით, თავისთავად გამორიცხავს შალვას ვაზირობას და არღვევს წარწერის რიგს. შალვა, მკვლევრის აზრით, მანდატურთუხუცესი არ ყოფილა XIII ს-ში[99].

წყაროების მიხედვით, ზაქარიას მართლაც ჰქონდა ორივე აღნიშნული ხელო, ოღონდ, ჩვენი აზრით, ამას ადგილი ჰქონდა გარკვეულ პერიოდში — 1195—1202/3 წწ. (ამის შესახებ საუბარი გვექნება ქვემოთ).

შალვას მანდატურთუხუცესობაზე ცნობას გვაწვდის „ისტორიანი და აზმანი": „წინამებრძოლად იყო ზაქარია მხარგრძელი ამირსპასალარი და ორნიცა იგი ძმანი ახალციხელნი, შალვა და ივანე, დაღათუ შალვა მანდატურთუხუცესი იყო, ჭიაბერი და სხუანი თორელნი, და წარემართნეს ბასიანის კერძოსა"[100].

მკვლევართა ერთი ნაწილი (ივ. ჯავახიშვილი, კ. კეკელიძე, შ. მესხია), თვლის, რომ შალვას დასახელება მანდატურთუხუცესად აქ ზედმეტია და ტექსტში მხოლოდ ჭიაბერი უნდა იყოს გიორგი III-ისა და თამარის ერთგული მოხელე, რომელიც ბასიანის ომშიც იღებდა მონაწილეობას[101]. ამ შემთხვევაში, ჩვენი აზრით, უფრო მართებული ჩანს ნ. შოშიაშვილის მოსაზრება, რომ ტექსტში ზედმეტია ჭიაბერის დასახელება, რადგანაც ჭიაბერი საერთოდ აღარ ჩანს სამოღვაწეო ასპარეზზე შამქორის ომის შემ-

[97] ლ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 36—37.

[98] ხელმწიფის კარის გარიგება, ქსძ, ტ. II, ი. დოლიძის გამოცემა, 1956, გვ. 96.

[99] შ. მესხია, დასახ. ნაშრ., გვ. 47.

[100] „ისტორიანი და აზმანი", გვ. 95.

[101] ივ. ჯავახიშვილი, ქეი, წ. II, გვ. 501, „ისტორიანი და აზმანი", კ. კეკელიძის გამოცემა, გვ. 126; შ. მესხია, დასახ. ნაშრ., გვ. 47—48.

დეგ[102]. ხოლო შალვა ახალციხელი კი რამდენჯერმე დასახელებული ბასიანის ომის დროს, როგორც მეწინავე ლაშქრის სარდალი[103]. როგორც ჩანს, შამქორის ომის შემდეგ ჭიაბერი გარდაიცვალა და მანდატურთუხუცესის თანამდებობაზე ის შეცვალა ზაქარია მხარგრძელმა, ხოლო არაუგვიანეს 1202/3 წლისა (ბასიანის ომი) მანდატურთუხუცესი გახდა შალვა ახალციხელი.

შალვას მანდატურთუხუცესობას ამტკიცებს აგრეთვე განძანის წარწერებიც. განძანში აგებულია ორი ეკლესია. ზედა ეკლესიას აქვს ორი წარწერა:

1. „ქრისტე ღმერთო, ადიდე ორთავე შინა ცხორებათა მეჭურჭლეთუხუცესი შალვა, ძითა, ძმითა. მითითაჲ ცოცხალთა ვაშენეთ წმიდაჲ ესე საყდარი ჩუენ, ქებასა და ნიკოლას ძეთა“ (წრწ. № 15, ტაბ. XVII, სურ. 1).

2. ქრისტე ღმერთო, ადიდე ორთავე შინა ცხორებათა ძლიერი და უძლეველი ყოველთა მტერთაგან მეჭურჭლეთუხუცესი შალვა, რომელმან ძალითა ღმრთისაჲთა და მკლავითა თვისითა შეაძრწუნა ყოველი ს(ოფელი სპა)რსეთისაჲ“. (წრწ. № 15 ა, ტაბ. XVII, სურ. 2).

ქვედა ეკლესიის წარწერებში აღნიშნულია: 1. „ქრისტე ღმერთო, ადიდე ორთავე ცხორებათა მანდატურთუხუცესი შალვა, ძითა და ძმითა. მათგან ცოცხალთა ვაშენეთ მეორე წმიდაჲ ესე საყდარი ჩუენ, ნიკოლას ძეთა. შალვას მონასა მანგლაფას მეოხ ექმენ ღმერთო ყოველთაო. საყდარი დედისა ღმრთისაჲ (წრწ. № 16, ტაბ. XVIII, სურ. 1).

2. „ქ. ღმრთივ გჳრგჳნოსანი მეფობაჲ გიორგისი, ლაშქარნი და სამეფო დაიფარენ დედაო ყოველთა მხსნელისაო“ (წრწ. № 16ᵃ, ტაბ. №VIII, სურ. 2).

ამ წარწერებიდან აშკარად ჩანს, რომ ზედა ეკლესია უფრო ადრეა აშენებული და რომ შალვა ორივე ეკლესიის წარწერებში ერთი და იგივე პიროვნებაა. აგრეთვე უდავოა ის ფაქტიც, რომ წარწერებში მოხსენიებული შალვა ჯერ მეჭურჭლეთუხუცესი იყო და შემდეგ მიუღია მანდატურთუხუცესობა. ეს ტერიტორია XII-

---

[102] ნ. შოშიაშვილი, თორელთა ფეოდალური სახლის ისტორია და შოთა რუსთაველი, კრებული: შოთა რუსთაველი, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, 1966, გვ. 22.

[103] ისტორიანი და აზმანი, ქ. ც., II, გვ. 95. ბასილი ეზოსმოძღვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, ქ. ც., II, გვ. 137.

XIII სს. ეკუთვნოდათ ახალციხელებს, ხოლო ამ გვარიდან შალვა მანდატურთხუცესი მეტი არავინ ყოფილა.

მკვლევართა ერთი ნაწილი (ვ. ცისკარიშვილი, შ. მესხია) თვლის, რომ განძანის ეკლესიები განეკუთვნებიან XIV საუკუნეს და აქ მოხსენიებული შალვა ჯაყელია და არა ახალციხელი[104].

შ. მესხიას საკმაოდ ვრცლად აქვს ეს საკითხი განხილული. იგი ცდილობს დაასაბუთოს შალვას ახალციხელობის შესახებ მოსაზრების უსაფუძვლობა და მოჰყავს მისი ჯაყელობის დამამტკიცებელი საბუთები:

1. წარწერის ხუროთმოძღვრული და პალეოგრაფიული მონაცემები: არქიტექტურულად ეკლესიები განეკუთვნება XIV საუკუნეს და ამავე პერიოდისაა ასო „ა"-ს მოყვანილობა[105].

2. წარწერაში ნათქვამი „ცოცხალთა" ნიშნავს, რომ შალვას მკვდარი ძმაც ჰყავდა. ეს კი შალვას ჯაყელობის დამამტკიცებელია, რადგან შალვა ჯაყელს ორი ძმა ჰყავდა, ხოლო ახალციხელს— ერთი[106].

3. სანამ საბოლოოდ არ გაირკვევა განძანის წარწერების შალვას ვინაობა, მანამდე შეუძლებელია, ამ წარწერების მიხედვით, რომელიმე შალვას — ჯაყელის თუ ახალციხელის — მანდატურთუხუცესად თუ მეჭურჭლეთუხუცესად მოხსენიების მტკიცება, რადგან, არც ერთი ამ თანამდებობით სხვა წყაროებში არ მოიხსენიება[107].

4. ზარზმის ფრესკის წარწერებში „მხატვართუხუცესის" მაგივრად უნდა იკითხებოდეს „მანდატურთუხუცესი", ხოლო ეს იმაზე მიგვითითებს, რომ XIV ს-ის I ნახევარში მანდატურთუხუცესობა ჯაყელთა ხელშია[108].

5. წარწერაში მოცემული დახასიათება „შეაძრწუნა სოფელი სპარსეთისაჲ" შეიძლება ეკუთვნოდეს როგორც შალვა ახალციხელს, ასევე ჯაყელს, მიუხედავად იმისა, რომ ამ უკანასკნელზე ცნობები არ მოგვეპოვება[109].

6. ჟამთააღმწერლის ცნობით, ჯაყელებს ამ დროს ჰქონდათ

---

104 ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის. ეპიგრაფიკა, გვ. 102—104; შ. მესხია, დასახ. ნაშრ., გვ. 48—57.

105 შ. მესხია, დასახ. ნაშრ. გვ. 51.

106 იქვე, გვ. 51—52.

107 იქვე, გვ. 52.

108 იქვე, გვ. 54.

109 იქვე, გვ. 54—55.

„მრავალნი სოფელნი ჯავახეთს". ასეთ ვითარებაში განძანის ტერიტორიაზე შალვა ჯაყელის მიერ ეკლესიის აგება მაინცდამაინც გასაკვირი და შეუძლებელი არ უნდა იყოს[110].

ჩვენი აზრით, განძანის წარწერებში მოხსენიებული შალვა ახალციხელია და არა ჯაყელი.

1. XIII—XIV სს. ასო „ა" გვხვდება ეგრეთ წოდებული „ქუდმოხდილი" და ალმაშეტრიალებული (◡). „ქუდის მოხდა" იწყება უკვე XII ს-ში. ასეთია მაგ., დავით აღმაშენებლის ეპიტაფია გელათში. XII—XIII სს. მიჯნაზე ასეთი „ა" გვხვდება მუზეუმის № 227 წარწერაში (წრწ. № 10, ტაბ. X), სადაც მოხსენიებულია თამარ მეფე (ძეგლის სადაურობა გაურკვეველია). ქუდმოხდილი „ა" გვხვდება აგრეთვე XIII ს-ის დასაწყისის გუნია-ყალას წარწერაში. როგორც XIII, ისე XIV ს-ში გვხვდება ქუდმოუხდელი „ა" (მაგ., იგივე განძანის წარწერები). ასე რომ, განძანის წარწერების პალეოგრაფიული ნიშნები არ გამორიცხავენ ამ წარწერების დათარიღებას XIII საუკუნით. რაც შეეხება ხუროთმოძღვრულ მონაცემებს, ჩვენი აზრით, კრიტერიუმი ამ მონაცემებით დათარიღების დროს უნდა განისაზღვროს ისტორიული ფაქტორებით და არა პირიქით.

2. შ. მესხია ეყრდნობა განძანის წარწერების ცისკარიშვილისეულ გამოცემას, სადაც წერტილი „ცოცხალთა"-ს შემდეგაა დასმული. ჩვენი აზრით, წარწერაში წერტილი უნდა დაისვას „ძმითა"-ს შემდეგ. ამ შემთხვევაში წინადადება სინტაქსურად გამართულია და გასაგები ხდება წინადადების აზრი, რომ „ცოცხალთა" ეკუთვნის არა შალვას ძმას, არამედ ნიკოლას და ქებას ძეებს, ე. ი. ნიკოლას და ქებას ძეები თავიანთ თავს ცოცხლებად თვლიან შალვას, მისი ძისა და ძმის წყალობით. ამდენად, განძანის წარწერებში იხსენიება შალვას მხოლოდ ერთი ძმა და არავითარი მითითება, რომ მას ჰყავს გარდაცვლილი ძმაც, აქ არ არის.

3. როგორც აღვნიშნეთ, შ. მესხია თვლის, რომ შალვა, არც ჯაყელი და არც ახალციხელი მეჭურჭლეთუხუცესისა და მანდატურთუხუცესის თანამდებობებით სხვა წყაროებში არ მოიხსენიება. შალვა ჯაყელი მართლაც არსად არ მოიხსენიება მეჭურჭლეთუხუცესად, ხოლო თორელების გვარში მეჭურჭლეთუხუცესობა დადასტურებულია წყაროებით (მაგ., გამრეკელი თორელი[111], კახა

---

[110] შ. მ ე ს ხ ი ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 56.

[111] წყალობის დაწერილი მიქაელ კათალიკოზისა მსახურთუხუცეს ვაჩე გურამაისძისადმი, 1241 წ., ქსძ, III, ი. დოლიძის გამოც. გვ. 154—157.

თორელი[112]), ასევე შალვა „ისტორიანი და აზმანში“ მანდატურთუხუცესად მოიხსენიება[113].

4. ჩვენ ვიზიარებთ შ. მესხიას თვალსაზრისს, როდესაც ზარზმის ფრესკის ბერიძისეულ წაკითხვაში შეაქვს შესწორება (თავის მხრივ, ვ. ბერიძემ კორექტივი შეიტანა ე. თაყაიშვილის წაკითხვაში, რაც შ. მესხიამ გაიზიარა). ვ. ბერიძეს ტექსტი შემდეგნაირად აქვს წაკითხული: „სამცხის სპასალარი სარგის და მხატვართუხუცესი — ამირსპასალარი ყუარყუარა“[114]. შ. მესხია სამართლიანად ასწორებს „მხატვართუხუცესს „მანდატურთუხუცესად“, მაგრამ სწორედ ასეთი შესწორება მოწმობს, რომ ბექა ჯაყელის შვილებიდან მანდატურთუხუცესი ყოფილა არა შალვა, არამედ ყვარყვარე, ხოლო მისი უფროსი ძმა სარგისი ყოფილა სამცხის სპასალარი.

5. შ. მესხია მიიჩნევს რომ განძანის წარწერებში მოცემული დახასიათება „შეაძრწუნა სოფელი სპარსეთისაჲ“ შეიძლება ეკუთვნოდეს როგორც შალვა ახალციხელს, ისე ჯაყელს. ამ შემთხვევაში ჩვენ ვიზიარებთ ნ. შოშიაშვილის მოსაზრებას, რომ შალვა ჯაყელი არ ჩანს ასეთი სახელმოხვეჭილი სარდალი წყაროების მიხედვით და არც არის XIV ს-ში ისეთი დრო, რომ ქართველ სარდალს შეეძრწუნებინა მთელი სპარსეთი, ხოლო შალვა ახალციხელს წყაროები ახასიათებენ, როგორც შეუდარებელ მეომარს და წინამებრძოლს ზაქარია მხარგრძელთან ერთად[115].

6. შ. მესხია თვლის, რომ ჯავახეთში, ბექა ჯაყელის კუთვნილ სოფლებში, შეიძლება განძანიც ყოფილიყო. ჩვენ ამ შემთხვევაშიც ვიზიარებთ ნ. შოშიაშვილის თვალსაზრისს, რომ განძანი მდებარეობს ჯავახეთის უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილში და მისი დაუფლება ჯაყელებს შეეძლოთ მხოლოდ მთელი ჯავახეთის ხელში ჩაგდების შემდეგ[116].

გუნია-ყალას წარწერაში შალვას შემდეგ მოხსენიებულია ოვსიყმა. მასზე ცნობები საერთოდ არ მოიპოვება. ეს შეიძლება ავხსნათ იმით, რომ ოვსიყმას მოღვაწეობა მცირე ხანს გაგრძელდა და უმნიშვნელო იყო, ანდა მის შესახებ არსებული ცნობები დაკარგულია. საერთოდ, უცნობი ვაზირის მოხსენიება წყაროებში

---

[112] შეწირულების დაწერილი მეჭურჭლეთუხუცეს კახა თორელისა რკონის მონასტრისადმი, 1259 წ. ქსძ, II, ი. დოლიძის გამოცემა, გვ. 65.

[113] ისტორიანი და აზმანი, გვ. 95.

[114] ვ. ბ ე რ ი ძ ე, სამცხის ხუროთმოძღვრება, თბ., 1955, გვ. 125, შნშ. 1.

[115] ნ. შ ო შ ი ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ. გვ. 37—38.

[116] იქვე.

არ არის გასაკვირი, რადგანაც ასევე ერთხელ იხსენიებიან დოკუმენტებში, მაგალითად, გამრეკელი[117] და მამურჩა[118] მეჭურჭლეთუხუცესები.

გუნია-ყალის წარწერაში რიგით მეხუთეა ვაჩე. დარბაზის რიგის მოხელეებში ამ ადგილზეა მსახურთუხუცესი. „ისტორია-აზმანის" მიხედვით კი ამ პერიოდში, კერძოდ, 1191 წლიდან, მსახურთუხუცესია ივანე მხარგრძელი. პ. ინგოროყვა და ლ. მუსხელიშვილი სწორედ ამ წყაროს ეყრდნობიან და ამიტომ კითხულობენ „ვაჩე"-ს მაგივრად „ივანეს"-ს მაგრამ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ეს შეცდომაა, რადგან ძეგლში აშკარად ვაჩე წერია. ჩვენი აზრით, უფრო ეჭვი უნდა შევიტანოთ „ისტორიანი და აზმანის" ცნობის სისწორეში. „ისტორიანი და აზმანის" ცნობა რომ ივანე მხარგრძელმა მსახურთუხუცესობის ნაცვლად ათაბაგობა მიიღო 1212 წელს (ზაქარიას გარდაცვალების შემდეგ), არა ჩანს სანდო, რადგან თამარი 1212 წელს არ ჩანს ცოცხალი (როგორც უკვე აღვნიშნეთ ჩვენ ვიზიარებთ მოსაზრებას, რომ თამარი გარდაიცვალა არა 1213, ან 1210, არამედ 1207 წ.) და ის ვერ მისცემდა ათაბაგობას ივანე მხარგრძელს. თუ მივიღებთ რომ თამარმა ივანეს ათაბაგობა მისცა, მაშინ უნდა მივიღოთ ისიც, რომ ეს მოხდა არა 1212 წელს, არამედ არა უგვიანეს 1207 წლისა. ამ შემთხვევაში გამოდის, რომ ათაბაგად ივანე გახდა არა უგვიანეს 1207 წლისა და ამავე პერიოდში დატოვა მსახურთუხუცესობა. მაშინ გასაგები ხდება მსახურთუხუცესის ადგილზე ვაჩეს მოხსენიება გუნიაყალას წარწერაში. გამოდის, რომ არა უგვიანეს 1207 წლისა მსახურთუხუცესის თანამდებობაზე ივანე მხარგრძელი შეცვალა ვაჩემ.

და ბოლოს, ძეგლში მოხსენიებულნი არიან „ჯალაბაჲ" და „ინაჲ". მათი ვინაობა სავსებით ნათელია. პირველი, როგორც ჩანს, ძეგლის დადგმის მოთავეა — „ჯალაბაჲს მოჭირვებითა", ხოლო მეორე ოსტატი — „ინაჲსა ჴელითა".

ამრიგად, გუნია-ყალას წარწერაში მოცემულია „დარბაზის რიგის" უმაღლეს მოხელეთა—უხუცესთა სია:

---

[117] მიქაელ კათალიკოსის დაწერილი მსახურუთხუცეს ვაჩე გვარამაის ძისადმი 1241 წლისა, ქსძ, წ. III, ი. დოლიძის გამოცემა, № 12, გვ. 157.

[118] არსენ ჭყონდიდელის დაწერილი გელა აბულახტარისძისადმი 1241—42 წლებისა, ქსძ, წ. III, ი. დოლიძის გამოცემა, № 13, გვ. 160.

I — ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი;
II — ამირსპასალარი ზაქარია მხარგრძელი;
III — მანდატურთუხუცესი შალვა ახალციხელი;
IV — მეჭურჭლეთუხუცესი ივანე;
V — მსახურთუხუცესი ვაჩე.

ბ) თამარის „კელი" (ჩხიკვთას წარწერა)

სსმ-ში ინახება წარწერიანი ქვა, რომელიც ჩამოტანილია თეთრიწყაროს რ-ნის სოფ. ჩხიკვთადან 1963 წელს პ. ზაქარაიასა და ნ. შოშიაშვილის მიერ. ქვაზე მოცემულია ხელისა და ჯვრის რელიეფური გამოსახულებები, რომელთა შორის მოთავსებულია წარწერა:

„სახელითა ღმრთისაჲთა და მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობლისაჲთა მარწმუნა ღმერთმან თამარს რაითა შევიწყალენ სადიდებლად ჩუენისა სულისათჳს.. ზაქარია ამირსპასალარისითა და ჰყონდიდლისითა და მსახურთუხუცესისითა... (წრწ. № 1. ტაბ. II).

ძეგლში მოხსენიებული არიან თამარი და უხუცესი-ვაზირები: ჰყონდიდელი, ამირსპასალარი ზაქარია მხარგრძელი და მსახურთუხუცესი. ამდენად, ძეგლის ქრონოლოგიური საზღვრები იქნება 1195—1207 წწ. (ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვრად აღებულია ზაქარია მხარგრძელის მიერ ამირსპასალარის სახელოს მიღება, ხოლო ზედად—თამარის გარდაცვალება).

გ) თამარისა და ლაშას „კელი" (პრტენას წარწერა)

სსმ-ში ინახება წარწერიანი ქვა, რომელიც ჩამოიტანეს ახალქალაქის რ-ნის სოფ. პრტენადან 1956 წ. ქვაზე ამოკვეთილია გაშლილი ხელის მტევანი, რომლის ორივე მხარეს და ბოლოში მოთავსებულია წარწერა:

„ქ. იესუ ქრისტე, ადიდე თამარ და ძე მათი ლაშა. შეიწყალე ბეშქენ, გურგენ (ან: გიორგი, ან: გრიგოლი), კოსტანტინეს (ან: კვრიკეს) ძენი" (წრწ. № 2. ტაბ. III).

წარწერის ტექსტიდან გაურკვეველია, თუ ვინ არიან ბეშქენ, გურგენ (ან გიორგი, ან: გრიგოლი) და კოსტანტინე (ან: კვრიკე).

ძეგლში მოხსენიებული არიან თამარი და ლაშა, ამდენად მისი ქრონოლოგიური ფარგლები იქნება 1189—1207 წწ. (ლაშას დაბადება—თამარის გარდაცვალება). მაგრამ, ვფიქრობთ, რომ ამ ფარგლების დავიწროება და თარიღის უფრო დაკონკრეტება შე-

იძლება: პრტენას „ჭელი“ იმით განსხვავდება გუნია-ყალას „ჭელი-სა“-გან, რომ ეს უკანასკნელი ლაშა-გიორგის ეკუთვნის — „ჭელი ესე მეფეთ-მეფისა გიორგისი“. პრტენას წარწერა კი, როგორც ჩანს, თამარის სახელითაა დასმული. ამასთან, პრტენას წარწერაში თამარის ვაჟი იწოდება ლაშად და სამეფო ტიტულის გარეშე, გუ-ნია-ყალას წარწერაში კი — გიორგით და „მეფეთ-მეფედ“. ამის მიხედვით უნდა დავასკვნათ, რომ გუნია-ყალის წარწერა ამოკვე-თილია 1202 წლის (ე. ი. ლაშას მეფედ კურთხევის) შემდეგ, პრე-ტენას წარწერა კი — 1202 წლამდე. ამასთან, როგორც ჩანს, გამეფების შემდეგ ოფიციალურ დოკუმენტებში ლაშა-გიორგი რო-გორც წესი იწოდება გიორგიდ, გამეფებამდე კი შეიძლება მოხსე-ნიებულ იქნეს მხოლოდ ლაშად, როგორც გვაქვს არტენას წარწე-რაში. თრიალეთ-ჯავახეთის სახასო მამული ლაშა-გიორგისა გახ-და ოფიციალურად მის მეფედ კურთხევასთან ერთად (1202 წ.) და აქ მისი სახელით „ჭელის“ დასმა შეიძლებოდა სწორედ ამის შემ-დეგ. ამრიგად, პრტენას „ჭელი“ უნდა დათარიღდეს 1189—1202 წ-ით.

დ) რუსუდანის „ჭელი“ (არხოტის წარწერა)

მანგლისის მახლობლად სოფელ არხოტში 1923 წ. ლ. მელიქ-სეთ-ბეგის მიერ ფიქსირებულ იქნა წარწერიანი სტელა, რომელ-ზედაც ამოკვეთილია ორი ჯვარი და მათ შორის ხელის გამოსახუ-ლება. წარწერა ამოკვეთილია როგორც ჯვრების და ხელის გამო-სახულების ქვემოთ, ასევე ჩარჩოს გასწვრივ მარჯვნივ, მარცხნივ და ქვემოთ.

„წმინდაი გიორგი კავთისაჲ. † ესე ბრძანებაჲ ჩემჲ არს, რუსუ-დან: ნებითა ღმრთისაითა აზადად და შეუვალი არს მამული მათი, ნასყიდით და შეწირულითა. საწესო ნუ ვინ შალოთ. ბრძანებაჲ“ (წრწ. № 4, ტაბ. IV, სურ. 2).

ეს იურიდიული ხასიათის ძეგლი ამჟამად ინახება საქართვე-ლოს სახ. მუზეუმში.

წარწერა შესრულებულია რუსუდანის მეფობის ხანაში 1222-45 წწ. (იგი ტექსტშია ნახსენები). თამარისა და ლაშას ერთობლი-ვი წარწერების ანალოგიით, სავარაუდოდ შეიძლება ეს ქრონო-ლოგიური ფარგლები დავიწროვდეს 1222—30 წწ-ით (დავით ნა-რინის თანამოსაყდრედ კურთხევა).

ე) [რუსუდანის „ჴელი“] (დიდი თონეთის წარწერა)

თეთრიწყაროს რ-ნის სოფ. დიდი თონეთიდან ექ. თაყაიშვილმა ჩამოიტანა წარწერიანი ქვა:

„...ს II მ... /[2] [ს](ა)ხ(ელი)თა ღ(მრთისა)ჲთა აზ(ა)დ /[3] და შე(უ)ვ(ა)ლნია ესე ქ(ა)ვთ(ი)/[4]ს გლ(ე)ხნი ნ(ა)დ(ი)რ(ა)ს ძენი /[5] სას(ო)ფლო(ჲ)სა ს(ა)მს(ა)ხ/[6]ურისაგან“. (წრწ. № 5, ტაბ. V).

წარწერა პალეოგრაფიული ნიშნებით XIII ს-ისაა. ის შინაარსით ძალიან ჰგავს რუსუდანის „ჴელს“ (არხოტის წარწერა). ქვის ზედა ნაწილიდან შემორჩენილი გამოსახულების ნაშთი შეიძლება იყოს ჯვრის ქვედა მკლავი ან ხელის ქვედა ნაწილი[119]. ზემოთ აღნიშნულის საფუძველზე შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს სტელა წარმოადგენს რუსუდანის „ჴელს“.

ვ) მეფეთ-მეფის დავითის „ჴელი“ (სალამოს წარწერა)

სსმ-ში 1954 წელს ბოგდანოვკის რ-ნის სოფ. სალამოდან ჩამოიტანეს ხელის გამოსახულებიანი წარწერიანი ქვა.

„ადიდენ და დაამყარენ ღმერთმან ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა თვითმპყრობელი მეფეთა მეფე დავით“ (წრწ. № 6. ტაბ. VII).

ვ. ცისკარიშვილის მოსაზრებით, პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით წარწერა XIII ს-ზე ადრინდელი არაა და აქ მოხსენიებული დავით მეფე დავით ულუა, რის საფუძველზეც მკვლევარი წარწერას ათარიღებს 1247—70 წწ-ით (დავით ულუს მეფობის ხანა)[120]. წარწერა, მართლაც, ულუ დავითის უნდა იყოს, რადგან „ჴელიანი“ სტელები XII ს-ის ბოლოს და XIII ს-ის ფარგლებს არ სცილდება. მაგრამ, ჩვენი აზრით, შეიძლება წარწერის ქრონოლოგიური საზღვრების უფრო დაკონკრეტებაც. კერძოდ, 1259—70 წწ-მდე (როდესაც დავით ულუ მარტო მეფობდა), რადგან დავით ულუ და დავით ნარინი თანამეფობის პერიოდში ოფიციალურ წყაროებში (სამეფო სიგელები[121], მონეტები[122], წარწე-

---

[119] Л. Меликсет-Бек, დასახ. ნაშრ., გვ. 124.

[120] ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, გვ. 69—70.

[121] ს. კაკაბაძე, სიგელი მსახურთუხუცეს გრიგოლ სურამელისა 1250 წ. შიომღვიმისათვის დაწერილი, ტფილისი, 1918.

[122] დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1969, გვ. 92.

რები) ერთად მოიხსენებიან. ჟამთააღმწერელი შენიშნავს: „და ორნი დასხდეს ტახტსა ზედა და აზომ, რომელ მრავალი სიგელი იპოვების, და თუთ მე მინახავს, რომელ სიგლეზისა თავსა სწერია: „მეფენი ბაგრატოანნი“ და „ნებითა ღვთისათა დავით და დავით“. და კელიცა ორთავესი რთავს: „ჩემ დავითისაგან მტკიცე [არს] და ჩემ დავითისაგანცა მტკიცე არს“[123].

აბელიას ეკლესიის წარწერაში აღნიშნულია: „ადიდენ და დაამყარენ ღმერთმან მეფენი ჩუენნი, დავით და დავით“ (წრწ. № 20, ტაბ. XXII—XXV).

ზ) უწარწერო „კელიანი“ სტელები და მათი გავრცელების ქრონოლოგიური ფარგლები

ზემოთ განვიხილეთ „ლაშა-გიორგის კელი“ (გუნია-ყალას წარწერა), „თამარისა და ლაშას კელი“ (პრტენას წარწერა), „თამარის კელი“ (ჩხიკვთას წარწერა), „რუსუდანის კელი“ (არხოტის წარწერა) „რუსუდანის კელი“ (დიდი თონეთის წარწერა) „მეფეთა-მეფის დავითის კელი“ (სალამოს წარწერა) და წარწერების შინაარსისა და პალეოგრაფიული ნიშნების საფუძველზე შევეცადეთ დაგვესაბუთებინა, რომ ყველა კელი განეკუთვნება XII—XIII სს-ს. ამას გარდა, კიდევ გაგვაჩნია ხელის გამოსახულებიანი 9 სტელა. ამათგან სამი ჩხიკვთადანაა. ორ მათგანზე მხოლოდ ცალკეული ასოები იკითხება; ხოლო ერთზე საერთოდ არაა წარწერა. ვ. ცისკარიშვილის აზრით, პალეოგრაფიულად ეს ასოები განეკუთვნება XIII ს.[124]. სავარაუდებელია, რომ უწარწერო სტელებიც ამავე პერიოდისა იყოს[125].

დანარჩენი ექვსი სტელიდან, ხუთი წალკის რაიონიდანაა (იმერა, მიპასიშიტი, თემ-ხარაბი და ორი ხაჩკოვის), ხოლო ერთი— ახალქალაქის რაიონის სოფელ ჩუნჩხადან. ყველა ეს სტელა უწარწეროა, გარდა ხაჩკოვის ერთ-ერთი სტელისა, რომელზედაც მინაწერი გვიანდელი უნდა იყოს[126].

ლ. მელიქსეთ-ბეგმა აღნიშნა (შემდეგ ეს მოსაზრება გაიზიარა ვ. ცისკარიშვილმა), რომ ყველა ეს სტელა განეკუთვნება

---

123 ჟამთააღმწერელი, ქ. ც., II, გვ. 226—227.

124 ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, გვ. 71.

125 Л. Меликсет-Бек, დასახ. ნაშრ., გვ. 125.

126 ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, გვ. 71.

XII—XIII სს.[127] ჩვენი აზრით, ეს თვალსაზრისი სწორია, რადგანაც ყველა სტელაზე გამოსახულია გაშლილი ხელის მტევანი (მეფის ძალაუფლების მატერიალური ნიშანი). ამავე მოსაზრებას მხარს უჭერს ის ფაქტიც, რომ ყველა ამ „ჯელის" გავრცელების ტერიტორიული ფარგლები არ სცილდება ჯავახეთსა და ისტორიულ ქვემო ქართლს (ე. ი. იმ ტერიტორიას, რომელიც XII-XIII სს-ში სახასო ქვეყანას—სამეფო დომენს შეადგენდა)*.

[127] Л. Меликсет-Бек, დასახ. ნაშრ., გვ. 128; ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, გვ. 71.

* ამის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

სამეფო და საუფლისწულო მიწათმფლობელობა

თრიალეთი და ჯავახეთი თავიანთი მდებარეობის მეოხებით განსაკუთრებულ როლს თამაშობდნენ შუა საუკუნეების საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ისინი დაკავშირებული იყვნენ სავაჭრო-სამიმოსვლო გზებით საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებთან. IX ს-ის ბოლოს, როგორც ცნობილია, თრიალეთში დაარსდა კლდეკარის საერისთავო—როდესაც „შეიპყრნა ლიპარიტ ქუეყანანი თრიალეთისანი, აღაგო ციხე კლდე-კართა"[1]. ამ მხარეების უდიდეს მნიშვნელობას ადასტურებს ის ფაქტი, რომ X—XI სს-ში მიმდინარეობს განუწყვეტელი ბრძოლა კლდეკარის ერისთავებსა და სამეფო ხელისუფლებას შორის.

ბაგრატ III-ის დროს ბაღვაშები განდევნილ იქნენ თრიალეთიდან[2] და მეფემ აქ დააყენა თავისი მოხელე-ერისთავი ზვიად მარუშიანი. ზვიად ერისთავის შესახებ ცნობები შემონახულია როგორც ქართულ ნარატიულ წყაროებში, ასევე ეპიგრაფიკულ ძეგლებში.

„მატიანე ქართლისა"-ში მოხსენიებულია ზვიად ერისთავთ-ერისთავი, რომელმაც ბაგრატ III-ის ცხედარი ტაოდან ბედიას გადმოასვენა (ბაგრატ III გარდაიცვალა 1014 წლის 7 მაისს): „მეფობდა ოცდათექუსმეტ წელ და გარდაიცვალა შემკობილი მჴცითა შუენიერითა, ქრონიკონსა ორას ოცდათოთხმეტსა (-1014), თუესა მაისსა შჳდსა, დღესა პარასკევსა და იყო დღესა მიცვალებისა მისისათა ტაოს, და წამოიღო გუამი მისი ზჳადმან ერისთავთერისთავმან, და დამარხა ბედიას"[3].

შემდგომ ზვიად ერისთავი იხსენიება ბასილი კეისრის საქართველოში მეორედ შემოჭრის დროს: „კუალად შემოიქცა ბასილი, მოვიდა ბასიანს, ითხოვდა ქუეყანათა და ციხეთა, და აღუთქმიდა

---

[1] მატიანე ქართლისა, ქ. ც. 1, გვ. 258.

[2] ა. ბ ა ქ რ ა ძ ე, თრიალეთისა და ატენის ეპიგრაფიკული ძეგლები როგორც ისტორიული წყარო, საქ. სახ. მუზ. მ-ბე, XX-B, 1959, გვ. 60.

[3] მატიანე ქართლისა, ქ. ც. I, 1955, გვ. 283.

ზავსა და მშვდობასა. ცნა რა გიორგი მეფემან წარავლინა ზვიადი ერისთავი სპითა მისითა და უბრძანა, რათა[მცა] ზავის მიპყრობითა მცირედ-ხან დაიმჭირვა ადგილსა, და თვთ წარუდგა უკანა სპითა ძლიერითა“[4].

„მატიანე ქართლისას“ ცნობით, ბასილი კეისრის შემოჭრა საქართველოში მოხდა „მეშვიდესა წელსა მეფობისა მისისა“[5], ე. ი. 1021 წელს (1014+7), ხოლო მეორედ შემოსვლა მოხდა ერთი წლის შემდეგ — 1022 წელს.

ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან ზვიად ერისთავის შესახებ ცნობებს გვაწვდიან ლივადისა და დიდი გომარეთის წარწერები.

1. ლივადის წარწერა:

„წმიდაო თეოდორე, შეიწყალე ვარდა, ძე მონისა ზვიადისაჲ ერისთავთ-ერისთავი[საჲ]“[6].

2. დიდი გომარეთის წარწერა:

„სახელითა ღმრთისაჲთა მას ჟამსა ოდეს ძლიერმან და უძლეველმან გიორგი აფხაზთა მეფემან შეიპყრნა ზვიად მარუშიანი, მაშინ ესე ბალავარი დვა ჴელითა ცოდვილისა მიქელ ხუც(ეს)-გალატოზისაჲთა“[7].

ა. ბაქრაძე ორივე წარწერას პალეოგრაფიული ნიშნებით XI ს. მიაკუთვნებს[8].

ე. თაყაიშვილის აზრით, ლივადის წარწერაში მოხსენიებული ზვიად ერისთავი ბაგრატ III-ისა და გიორგი I-ის თანამედროვეა[9]. დიდი გომარეთის წარწერას ე. თაყაიშვილი ათარიღებს 1014-22 წლებით — გიორგი I-ის გამეფებისა და ლიპარიტ II-ის (რომელიც ამავე ეკლესიის სხვა წარწერაშია მოხსენიებული) გარდაცვალების წლებით[10].

ჩვენი აზრით, წარწერა შესრულებულია 1022—27 წლებში, რადგანაც 1022 წელს, როგორც ზემოთ გვაქვს აღნიშნული, ზვიადი მეწინავე ლაშქრის სარდლადაა მოხსენიებული და მხოლოდ ამის შემდეგ შეიძლება მომხდარიყო მისი შეპყრობა. წარწერის

---

[4] მატიანე ქართლისა, ქ. ც., I, გვ. 287.

[5] იქვე, გვ. 284.

[6] Е. Такайшвили, АЭРЗ, IV, с. 63.

[7] იქვე, გვ. 83.

[8] ა. ბაქრაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 60.

[9] Е. Такайшвили, АЭРЗ, IV, с. 63.

[10] იქვე, გვ. 83—84.

ზედა ქრონოლოგიურ ზღვრად ავიღეთ გიორგი I-ის გარდაცვალების წელი, რადგანაც არ ჩანს, თუ როდის შეიპყრო მეფემ ზვიადი. ე. თაყაიშვილის მოსაზრება, რომ წარწერის ზედა ზღვარი 1022 წელია, ჩვენი აზრით, არ უნდა იყოს მართებული, რადგანაც არ ჩანს არავითარი კავშირი ამ ორ წარწერას (ლიპარიტის გადაცვალებისა და ზვიადის შეპყრობის) შორის.

ბაგრატ IV-ის მეფობაში ბაღვაშებმა თრიალეთზე უფლება აღიდგინეს იმ ერთგული სამსახურის შედეგად, რომელიც მათ გიორგი I-ს გაუწიეს ბასილი კეისართან ბრძოლაში[11]. ბაღვაშთა გაძლიერების შემდეგ კლდეკარის საერისთავოსა და სამეფო ხელისუფლებას შორის ბრძოლა უფრო მძაფრდება. მეფე ცდილობს ეს მიწები სახელმწიფო საერისთავოდ აქციოს და აქ სვამს თავის მოხელეს. ესაა მირიან თარხუნის-ძე, რომელიც მოხსენიებულია ბარმაკსიზის ხიდის წარწერაში:

„სახელითა ღმრთისათა მე მირიან თარხუნის ძემან აღვაშენე და ღირს ვიქმენ წმიდაჲ ესე ეკლესიაჲ, საყოფელი წმიდისა დემეტრე მოწამისაჲ, სალოცავად, აცოცხლენ ღმერთმან, სიგრძოსა[12] შინ(ა) ჟამთას(ა) ბაგრატ მეფეთა მეფე სევასტოსი. ამინ“[13].

ეს წარწერა შესრულებულია 1059—72 წწ-ში (ბაგრატ IV-ის მიერ სევასტოსის ტიტულის მიღებისა და გარდაცვალების წლები)[14].

მირიან თარხუნის-ძის შესახებ ცნობებს გვაწვდის ატენისა[15] და ვერეს[16] ეკლესიების წარწერები. ამ წარწერებიდან ვიგებთ, რომ მირიან თარხუნის ძე ერისთავია და ტანუტერი.

ს. ბარნაველის აზრით, „ტანუტერი“ საქართველოში ამ დროს „ერისთავის“ ექვივალენტი უნდა ყოფილიყო[17].

ჩვენი აზრით, „ტანუტერი“ სამეფო დომენის გამგებელს ნიშნავდა, რაზედაც უნდა მიუთითებდეს კორიდეთის ბერძნული სახარების ქართული მინაწერები[18]. აგრეთვე ბაგრატ IV-ის დრო-

---

11 ა. ბ ა ქ რ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 60.

12 ე. თაყაიშვილი კითხულობს: „საგარეოს (?)“.

13 Е. Такайшвили, დასახ. ნაშრ. გვ. 68—69.

14 იქვე, გვ. 69—70.

15 ა. ბ ა ქ რ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ. გვ. 74.

16 იქვე.

17 ს. ბ ა რ ნ ა ვ ე ლ ი, ატენის ახალი წარწერები, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მ-ბე, ტ. VII, № 1—2, 1946, გვ. 86.

18 Н. Я. Марр, Грузинские приписки греческого Евангелия из Кориди, Известия Императорской Академии наук, 1911, с. 235.

ინდელ საბუთში მოხსენიებულნი არიან ტაოსა და კლარჯეთის ტანუტერები[19]. ეს მხარეები კი, როგორც ცნობილია, სამეფო იყო.

ამრიგად, ატენის სიონის წარწერა მიგვანიშნებს რომ ატენი მეფის ხელშია, ოღონდ განსხვავებით თრიალეთისაგან, ბაგრატ IV-მ ატენი აქცია არა სახელმწიფო საერისთავოდ, არამედ სამეფოდ.

ეს წარწერებიც 1059—72 წწ-ით თარიღდება, რადგან ბაგრატ IV აქაც სევასტოსის ტიტულითაა წარმოდგენილი.

დავით აღმაშენებლის მეფობაში „ჰქონდეს თრიალეთი და კლდე-კარნი და მიმდგომნი მისი ქუეყანა ლიპარიტს, და მეფესა დავითს წინაშე იყო რეცა ერთგულად"[20], მაგრამ ეს ერთგულება დიდხანს არ გაგრძელებულა: „გარდახადა ოთხი წელი... და ლიპარიტ ამირამან იწყო მათვე მამულ-პაპურთა კუალთა სლვა"[21]. დავით IV ეცადა განდგომილი ერისთავის შემორიგებას და 1093 წელს შეიპყრა, დაადებინა ერთგულების ფიცი და გაუშვა, მაგრამ ლიპარიტ ბაღვაშმა თავისი არ დაიშალა და დავითმა იგი საერთოდ გაასახლა საქართველოდან ბიზანტიაში[22]. „ქრონიკონი იყო სამას ოცდასამი... მოკუდა რატი, ძე ლიპარიტისი, კაცი ორგული და ნანდჳლვე ნაშობი იქედნესი. ესრეთ დასრულდა სახლი ბაღვივაშთა, სახლი განმამწარებელთა, რამეთუ სუა უკანასკნელი თხლე რისხვისა, სასუმელი ცოდვილთა ქუეყანისათა და არღარავინ დაშთა საყოფელთა მათთა მკჳდრი, რამეთუ აღიხსნა უსჯულოება მამათა მათთა წინაშე უფლისა, და მამული მათი აღიღო მეფემან"[23].

როგორც ზემოთ მოყვანილი ტექსტიდან ჩანს, 1103 წელს გარდაიცვალა ბაღვაშთა სახლის უკანასკნელი წარმომადგენელი რატი ლიპარიტის ძე და კლდეკარის საერისთავო დავით აღმაშენებელმა სახელმწიფო ადმინისტრაციულ ერთეულად აქცია. საკითხი იმის შესახებ თუ რა სტატუსით არსებობდა თრიალეთი და კლდე-კარნი თრიალეთის საერისთავოს გაუქმების შემდეგ აზრთა სხვადასხვაობა იწვევს[24]. აქ ჩვენ ვიზიარებთ ა. ბაქრაძის მოსაზრებას, რომ თრიალეთი ბაღვაშთა განდევნის შემდეგ მაშინვე სამეფო მა-

---

[19] სიგელი ბაგრატ IV-ისა ოპიზართა და მიჯნაძორ ლთა სამამულე დაეის გამო. 1027—72, ქსძ, II, ი. დოლიძის გამოც., გვ. 89.

[20] დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, დასახ. ნაშრ. გვ. 324; იხ ი ვ ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქეი, II, 1965, გვ. 195; რ მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი, შინაკლასობრივი შრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, 1973, გვ 79—82.

[21] დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, გვ, 325.

[22] იქვე, გვ. 325.

[23] დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, დასახ. ნაშრ., გვ. 326.

[24] ვ. კ ო პ ლ ი ა ნ ი, კლდეკარის საერისთავო, საკანდიდატო დისერტაცია, ხელნაწერი, 1949, გვ. 216; რ. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 81; ა. ბ ა ქ რ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 64.

მული არ გამხდარა. ის ცოტა ხნის განმავლობაში სახელმწიფო მამულია. რომელსაც სახელმწიფო მოხელე-ერისთავი მართავს. ასეთი ერისთავია ვახტანგი, რომელიც ბეშთაშენის ეკლესიის წარწერაშია მოხსენებული:

„სახელითა ღმრთისაჲთა ეს ეკლესიაჲ ჩუენ გურგენისძეთ ავაგეთ ერისთავისა ვახტანგის ბრძანებით, თან დგომით, სალოცველად მათთჳს ქუაბს შემოიწირ(ა) დ დღის ყანაჲ, ჩაეწერ(ა) ჟამის წირვით, დაიდვა ყოველთ წელიწადთ დღე ალუსების ხუთშაბათს. არა შეუცვალოს ეს ლოცვაჲ და ჟამის წირვაჲ, ვიდრე ეკლეს(ია) ესე დგეს, მღვდელი ვინცა შიგან ჟამს წირვიდეს. ვინ შეცვალოს, ღმერთმან მიაგოს. გურგენ მღვდელმან დავწერე ცოდვილმან, უცებად (ვ)ჩხრიკე. ლოც(ვა) ყოთ ვინ, ღმერთმან (გა)კურთხოს, ამინ იყავნ“[25].

ა. ბაქრაძის აზრით, წარწერა გაკათებულია XII ს-ში, ბალვაშთა განდევნის შემდეგ, თამარის გამეფებამდე[26].

ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში თრიალეთის კიდევ ერთი ერისთავის შესახებ მოიპოვება ცნობები. ესაა მსახურთუხუცესი აფრიდონი, რომელიც ქვემო ჯინისის წარწერაშია მოხსენიებული.

„ქ. სახელითა ღმრთისაჲთა და მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობლისაჲთა და წმიდისა იოვანე ნათლისმცემლისაჲთა მომმადლა ღმერთმან მე, ხოშაქსა, ერისთავთ-ერისთავისა მსახურთუხუცესისა აფრიდონის ცოლსა, ოსიყმის ასულისა, აღშენებაჲ წმიდისა ამის ეკლესიისა ვარძიისა ღმრთისმშობლისა სამსახურად. ი წლისა მკუდარი გამაცოცხლა, ძლიერი დიდებაჲ მიბოძა. ესე მცირედი მსახურებაჲ მიძღვნია“ (წრწ. № 7, ტაბ. VII).

ეს წარწერა შესრულებულია 1178—1185 წწ-ში, აფრიდონის მსახურთუხუცესობის პერიოდში[27]. აფრიდონი ამავე დროს ჯავახეთში მდებარე თმოგვის ციხესაც განაგებს[28], რაც მიუთითებს სამეფო ხელისუფლების მცდელობას, დაუკავშიროს ეს ორი მხარე ერთმანეთს თავის გამგებლობის ქვეშ.

ჯავახეთის საერისთავოზე პირველად ცნობას გვაწვდის კუმურდოს წარწერა.

„სახელითა ღმრთისაჲთა იოვანე ებისკოპოსმან დადვა საძირ-

---

[25] Е. Такайшвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 16.

[26] ა. ბაქრაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 64.

[27] ამის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი, როდესაც მსახურთუხუცესის რიგს განვიხილავთ.

[28] ნ. შოშიაშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 59.

კეელი ამის ეკლესიისაჲ, ჴელითა ჩემ ცოდვილისა საჴოცრისათა, ლეონ მეფისა ზჱ, ადიდენ ღმერთმან ქრონიკონსა რპდ (184), თუესა მაისსა, დღესა შაფათსა, ა. მთოარისასა. ერისთაობასა ზჳიადისასა ესე ბალავარი მუნ დაიდვა. ქრისტე შეეწიე მონასა შენსა, ამენ"[29].

წარწერა, როგორც ტექსტიდან ჩანს, შესრულებულია 964 წელს (780+184). მასში მოხსენიებული ლეონი აფხაზთა მეფეა და ეს არის ერთადერთი ცნობა X ს-ის 60-იან წლებში ჯავახეთის მფლობელთა დასადგენად[30].

ზვიადის შემდეგ ერისთავად ჩანს ვაჩე, რომელიც კუმურდოს ეკლესიის ამბრაზურის კამარაზე მოთავსებულ წარწერაშია მოხსენიებული:

„სახელითა ღმრთისაჲთა, მე, იოანე ებისკოპოსმან დავდევ დღე აღვსება აღაპად ვაჩე ერისთავისა. ვინ შეცვალოს კრულია ამით ხატითა, ჩემითა ჯვარითა"[31].

ე. თაყაიშვილის აზრით, წარწერა X ს-ისაა და მასში მოხსენიებული იოვანე ეპისკოპოსი კუმურდოს სააშენებლო წარწერაში მოხსენიებული იოანეა, ხოლო ვაჩე ერისთავი კი ზემოთ მოყვანილ წარწერაში ნახსენები ზვიად ერისთავის მემკვიდრე[32].

ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ ბაგრატ IV-ის მეფობაში ბაღვაშებმა აღიდგინეს თრიალეთზე უფლება. როგორც ჩანს, ბაღვაშების ძალაუფლება ამ პერიოდში ჯავახეთშიც ვრცელდებოდა. ამას ადასტურებს ზედა ვარძიის წარწერა, რომელშიც ერისთავთ-ერისთავი ლიპარიტია მოხსენიებული:

„ქ. ღედაო ღმრთისაო, მეოხეყავ ერისთავთ-ერისთავსა ლიპარიტს და შვილთა მისთა დღესა მას საშინელსა, რომელმან გულსმოდგინებით აღაშენა წმიდათ ესე ეკლესიათ, ამინ"[33].

ვ. ცისკარიშვილი ეყრდნობა ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებას, რომ 1051—57 წწ. „ქართლი და მესხეთი ლიპარტს სჭერია და ბაგრატს იქ ხელი არ მიუწვდებოდა"[34] და თვლის, რომ ზედა ვარძიაც ლიპარიტის ხელთ იყო და სწორედ ამ წლებშია გაკეთებული წარწერა[35].

---

[29] ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახ. ეპიგრ. გვ. 10.
[30] იქვე, გვ. 10—11.
[31] იქვე, გვ. 18.
[32] МАК, XII, 1909, გვ. 40.
[33] ვ. ცისკარიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 35.
[34] ივ. ჯავახიშვილი, ქეი, II, 1948, გვ. 146—147.
[35] ვ. ცისკარიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 36.

შემდგომ, როგორც ზემოთ გვაქვს აღნიშნული, ბაგრატ IV-სა და ბაღვაშებს შორის ბრძოლა სამეფო ხელისუფლების გამარჯვებით დამთავრდა. თრიალეთთან ერთად ბაღვაშები ჯავახეთშიაც კარგავენ გავლენას და აქ მეფე სვამს თავის ერისთავს. ესაა ფარსმანი, რომელიც სათხის ეკლესიის წარწერაშია მოხსენიებული:

„ადიდენ ღმერთმან ფარსმან ერისთავთ-ერისთავი, აეშენა ესა ეკლესია სადიდებლად მათდა და მშობელთა მათთა სამლოცველოდ"[36].

აქ ჩვენ ვიზიარებთ მოსაზრებას, რომ წარწერაში მოხსენიებული ფარსმან ერისთავთერისთავი ბაგრატ IV-ის თანამედროვე, ფარსმან თმოგველია[37].

ჩვენ მიერ ზემოთ განხილული ბარმაკსიზისა და ატენის წარწერების მიხედვით 1059—72 წწ-ში ატენი და თრიალეთი გადადის ბაგრატ IV-ის გამგებლობაში. შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ბაგრატმა ჯავახეთიც ამ დროს ჩამოართვა ბაღვაშებს. ასეთ შემთხვევაში სათხის ეკლესიის წარწერაც, ბარმაკსიზისა და ატენის წარწერების სინქრონული იქნება და 1059—72 წწ-ით დათარიღდება.

ფარსმან ერისთავთერისთავისა და ფარსმან თმოგველის მოხსენიება წყაროებში მიგვანიშნებს, რომ ჯავახეთის ნაწილი საერისთავოა, ხოლო ნაწილი (თმოგვი) — ფეოდალური მამული.

„მატიანე ქართლისა"-ს ცნობით, ფარსმან თმოგველი ლიპარიტ ბაღვაშის მხარეზეა ბაგრატ IV-ის წინააღმდეგ ბრძოლაში: „და ჰყვეს ლიპარიტის კახნი და ბერძენნი, და ვერ წაიღეს ატენი, რამეთუ ციხეთა უფალნი კაცნი მტკიცე იყვნეს ერთგულობასა ზედა ბაგრატისსა, თვნიერ ფარსმან თმოგუელისა და ბეშქენ ჯაყელისა, თუხარისსა ერისთავისა"[38].

აქედან მოყოლებული, ვიდრე XII ს-ის 90-იან წლებამდე, ჯავახეთის მფლობელებზე ცნობები არ მოგვეპოვება. როგორც ჩანს, ბაგრატ IV-მ ღალატისათვის დასაჯა ფარსმან თმოგველი და ეს მხარე სამეფოდ აქცია.

XII ს-ის 90-იანი წლებიდან ჯავახეთის ერთი ნაწილი — თმოგვი — ხდება მხარგრძელთა საგვარეულო მამული: „და ამას

---

[36] ვ. ცისკარიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 37—38.

[37] იქვე, გვ. 38; რ. გვერდწითელი, თმოგვის წარწერები, საქ. სახ. მუზ. მ-ბე, ტ. XIV, 1947, გვ. 242.

[38] მატიანე ქართლისა, ქ. ც. I, გვ. 298.

შინა მიიცვალა გამრეკელი ამირსპასალარი, და თმოგჳსაგან კიდე არა დააკლეს შვილთა მისთა... შეიწყალეს სარგის ვარამის ძე, დალოცეს და უბოძეს თმოგჳ"[39].

ეს ის სარგის ვარამის ძეა, რომელიც შემდგომ თმოგველთა საგვარეულოს ფუძემდებელი ხდება.

გარდა მხარგრძელთა საგვარეულო მამულისა, ჯავახეთში სხვა ფეოდალური მამულიც მოიპოვება. ესაა გურგენისძეთა მამული — წუნდა. ამაზე მიგვითითებს წუნდის ეკლესიის სამშენებლო წარწერა: „სახელითა ღმრთისაჲთა მე, იჩქითმან, გურგენის ძემან, აღვაშენე ეკლესიაჲ ესე, მამული ჩუენი სახელსა ზედა წმიდისა ნათლისმცემლისასა. სალოცველად ჩემთჳს და მშობელთა ჩემთათჳს" (წრწ. № 9, ტაბ. IX).

როგორც ტექსტიდან ჩანს, იჩქით გურგენის-ძე აშენებს ეკლესიას თავის მამულში. იჩქით გურგენის-ძის შესახებ ქართულ ეპიგრაფიკულ საბუთებში სხვა ცნობებიც შემონახულა. ესაა ვანის ქვაბების 2 წარწერა, ერთ-ერთი მათგანში იჩქით გურგენის ძე თამარ მეფეს იხსენიებს.

„ქ იესოჳ ქრისტე, ადიდე ორთავე შინა სუფევათა მეფეთა მეფე და დედოფალი თამარ, რომლისა ზედა მე, იჩქითმან, გურგენის ძემან, ავაშენე კედელი ესე და დავასუენენ ხატნი: მაცხოვრისაჲ, ღმრთისმშობლისაჲ, ნათლისმცემლისაჲ და ჯუარი წმიდისა სუიმეონისი. ვინცა ილოცვიდეთ მეცა მომიხსენეთ". (წრწ. № 8, ტაბ. VIII). მეორე წარწერაში ვანის ქვაბები გურგენისძეთა სამკვიდრებლად იწოდება*.

. ზემოთ მოყვანილი მასალა საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ თამარის მეფობის პერიოდში ჯავახეთის ნაწილი გურგენისძეთა ფეოდალური მამულია, წუნდა—მათი საგვარეულო ეკლესიაა, ხოლო ვანის ქვაბები — საგვარეულო სამარხი მონასტერი. ჯავახეთში ამავე დროს არსებობს ახალქალაქის საერისთავო. ამას ადასტურებს ჰამამლუს წარწერა: „ქ. ადიდენ ღმერთმან მეფეთა მეფე თამარ. ერისთავი კახაჲ" (წრწ. № 12, ტაბ. XIII სურ. 1).

კახა, სახელის მიხედვით, თორელია, რომელთაც ჰქონდათ ახალქალაქის ერისთავობა. ახალქალაქის ერისთავად იხსენიება

---

[39] ისტორიანი და აზმანი, ქ. ც. II, გვ. 55.

* წარწერა აღმოაჩინა და გამოსაცემად მოამზადა გ. გაფრინდაშვილმა, რომელსაც ცნობის მოწოდებისათვის მადლობას მოვახსენებთ.

XIII ს-ის შუა წლებში კახა თორელი[40], როგორც ჩანს, ჰამამლუს წარწერაში მოხსენიებული თამარის დროინდელი კახას შვილიშვილი.

თრიალეთი და ჯავახეთის ნაწილი XII ს-ის ბოლოდან, ვიდრე XIV ს-მდე სამეფო დომენია (ლაშა-გიორგის ერთმეფობამდე კი საუფლისწულო დომენად ჩანს). ამ ტერიტორიაზე მოპოვებულ ყველა „ჴელიან" სტელას აქვს ერთი საერთო ნიშანი — გაშლილი ხელის მტევანი, რაც მეფის ძალაუფლების სიმბოლოა. გარდა ხელის გამოსახულებისა, სამ სტელზე გამოსახულია სამეფო ემბლემა. ასეთივე ნიშანი მოიპოვება XII—XIII სს-ში მოჭრილ ქართულ მონეტებზე.

დ. კაპანაძე ამ ემბლემას ადარებს კიევის სამთავროს ვერცხლის პირველ მონეტებზე აღნიშნულ ანალოგიურ ნიშანს, რომელიც მთავართა საგვარეულო ნიშნადაა მიჩნეული და აქედან გამომდინარე თვლის, რომ იგი შეიძლება ჩაითვალოს ბაგრატიონთა საგვარეულო ნიშნად[41]. ამ ნიშნის ხმარება მონეტებზე და სამეფო სტელებზე მოწმობს, უდავოდ, რომ ის წარმოადგენს სამეფო ნიშანს (არა მაინცდამაინც ბაგრატიონთა საგვარეულო ნიშანს). ის ფაქტი, რომ ეს ნიშანი გამოსახულია საუფლისწულო დომენის აღმნიშვნელ სტელებზე, არ ეწინააღმდეგება დასკვნას, რომ ეს ნიშანი სამეფოა. ლაშა-გიორგი, რომლის სტელაზეცაა გამოსახული ეს ნიშანი, იყო როგორც უფლისწული, ისე მეფე (თამარის სიცოცხლეში ლაშა-გიორგი უფლისწული იყო, მაგრამ ამავე დროს მეფეც, რადგან თამარმა ის თანამოსაყდრედ აკურთხა).

სამეფო ნიშნის გამოსახვა „ჴელებზე" და მონეტებზე ერთსა და იმავე დროს ეკუთვნის[42], კერძოდ, არ სცილდება XIII საუკუნეს.

ჩვენამდე მოღწეული წარწერიანი „ჴელები" აშკარად მიუთითებენ სამეფო ხელისუფლების პრიორიტეტს ამ მხარეში. გუნიაყალას წარწერა და ლაშა-გიორგის სახელით მოჭრილი ფულის ზედწერილი „გიორგი მეფისა, თამარის ძისა, ჯავახთ უფლისა"[43] ადასტურებენ, რომ ლაშა-გიორგის ერთმეფობამდე (1207 წ.) ეს მხარე უფლისწულის გამგებლობაშია და არა მეფის. ამასვე მიუთითებს ბარალეთის ეკლესიის წარწერა:

---

[40] ქამთააღმწერელი, ქ. ც., II, 439.

[41] დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1950, გვ. 50.

[42] იქვე, გვ. 50.

[43] იქვე, გვ. 51.

„აღეშენა ეკლესიაი ესე მათ ჟამთა შინა ოდეს ლაშა მეფედ დაჯდა საყდარსა· ადიდენ ღმერთმან ორთავე ცხორებათა შინა“ (წრწ. № 18, ტაბ. XX).

წარწერა შესრულებულია ლაშა-გიორგის თანამოსაყდრედ კურთხევის წელს (1202 წ.). შემდგომ, როგორც ჩანს, ლაშა-გიორგიმ ეს მხარე აქცია სამეფო დომენად, რასაც მოწმობს აქ ჩვენ მიერ ზემოთ განხილული რუსუდანისა და ულუ დავითის „პელიანი“ სტელების აღმოჩენა.

ამრიგად, ზემოთ მოყვანილი მასალა საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ ჯავახეთი ამ დროს სამ ნაწილად იყო დაყოფილი: 1. სამეფო დომენი, 2. საერისთავო (ახალქალაქის საერისთავო) და 3. ფეოდალური მამული (თმოგვი, წუნდა).

გუნია-ყალას წარწერის საფუძველზე, შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ საუფლისწულო დომენის გამგებლობაში მონაწილეობას იღებს მეფის სავაზირო-უხუცესი ვაზირები (მათ შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი). ამ თვალსაზრისს ამტკიცებს ის, რომ სამეფო მონასტრების მშენებლობასა და მეთვალყურეობაში მონაწილეობას იღებს ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი. დავით აღმაშენებელი თავის 1123 წლის ანდერძში შიომღვიმის ეკლესიაზე ზრუნვას მწიგნობართუხუცესს ავალებს[44].

თამარის მეფობის პერიოდში სამონასტრო მშენებლობას ეწევა ანტონ ჭყონდიდელი. ეს ფაქტი ასახულია ვაჰანის წარწერაში: „იესუ ქრისტე, შეიწყალე ორთავე შინა სუფევათა მეფეთა მეფე და დედოფალი თამარ. წელსა მეფობისა მათისასა კ (-20) ანტონ ჭყონდიდლისა მიერ აღეშენა ზღუდე ესე, შეუნდვენ ღმერთმან“ (წარწ. № 17, ტაბ XIX).

ჩვენი აზრით, ვაჰანის წარწერა შესრულებულია არა 1204 წელს (როგორც მას ათარიღებენ მკვლევრები[45]), არამედ 1198 წელს. რადგანაც მეფეები თავიანთ გამეფების ინდიქტიონებს ანგა-

[44] ანდერძი დავით აღმაშენებლისა შიომღვიმისადმი [1123 წ.], ქსძ, II, ი. დოლიძის გამოცემა, გვ. 13—14.

[45] ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ჯავახეთის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური, სის, I, 1964, გვ. 116; ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, ენიმკის მოამბე, ტ. V—VI, 1940, გვ. 397; ვ. ც ი ს კ ა რ ი შ ვ ი ლ ი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, გვ. 45—52; ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ვაჰანის ქვაბთა განგება, თბ., 1939, გვ. 12.

რიშობენ პირველი კურთხევიდან[46], ე. ი. თამარის მეფობის 20 წელი გვაძლევს 1198 წელს (1178+20).

დასასრულს, ჩვენ ვიზიარებთ თვალსაზრისს, რომ ჯავახეთი XIV ს-ში გადაიქცა „პროვინციულ სამეფოდ“ და მას მართავდა ამ „პროვინციული სამეფოს“ ერთი შტო — ალასტანელები[47].

---

[46] თ. ენუქიძე, ნ. შოშიაშვილი, თამარის სიგელი გელათისადმი როგორც საისტორიო წყარო (თეზისები), საქართველოს ისტორიის წერილობითი წყაროების შესწავლისა და გამოცემის საკითხები, საკავშირო სამეცნიერო სესია, ქუთაისი, 8—10 ოქტომბერი, 1979.

[47] ნ. ბერძენიშვილი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში, სის, II, გვ. 145; ჯ. ოდიშელი, აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკური ისტორიისათვის (XIV—XVI სს.), 1965, გვ. 88—89.

ცნობები სამოხელეო წყობილებაზე

1. უხუცესი ვაზირები და მათი რიგი XII ს. ბოლოს და XIII ს. დასაწყისში

XII—XIII სს-ის მიჯნაზე საქართველოს სამეფო კარზე არსებობდა უხუცეს-ვაზირთა ინსტიტუტი[1], რომელიც დიდ როლს თამაშობდა სახელმწიფოს საშინაო და საგარეო ურთიერთობებში. ყველა მნიშვნელოვან საკითხს, რომელიც სამეფო კარზე წამოიჭრებოდა, მეფე განიხილავდა უწყების გამგე უხუცესებთან—ვაზირებთან ერთად. ივ. ჯავახიშვილს ფართოდ აქვს განხილული ეს საკითხი. მისი აზრით, „საქართველოში XII ს-ში ერთ უზენაესს მინისტრს კი არ რქმევია ვაზირი, როგორც არაბთა სახალიფოსა და სპარსეთში იყო მიღებული, არამედ რამდენიმე ვაზირი ყოფილა, ამიტომაც იყო, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსი და ქართველი ჟამთააღმწერელი ამბობდნენ ხოლმე „ვაზირნი“-ო[2]. საკითხის შესწავლისას ივ. ჯავახიშვილი მიდის იმ დასკვნამდე, რომ ვაზირებში „პირველობა მწიგნობართუხუცესს ჰკუთვნებია, შემდეგ ათაბაგი, მანდატურთუხუცესი, ამირსპასალარი, მეჭურჭლეთუხუცესი, და სულ ბოლოს მსახურთუხუცესი ყოფილა — ცხადია, რომ სანამ თამარ მეფე ათაბაგობას დააწესებდა, მაშინ მწიგნობართუხუცესის შემდგომ ყველაზე უფროსი ვაზირთა შორის მანდატურთუხუცესი იქნებოდა“[3].

ჩვენი აზრით, მანდატურთუხუცესზე წინ იდგა ამირსპასალარი. XII—XIII სს-ის მიჯნაზე ამირსპასალარი ერთ-ერთი პირვე-

---

[1] შ. მესხიას აზრით, დავით აღმაშენებლის დროიდან არსებობდა ერთი ვაზირი, ხოლო XIII ს-ში ვაზირი ეწოდა უწყების გამგებელ სხვა უხუცესებსაც. იხ. შ. მ ე ს ხ ი ა, საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XIII ს-ის საქართველოში, თბ., 1979, გვ. 70—75.

[2] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკ. I, თბ., 1928, გვ. 121.

[3] იქვე, გვ. 123—124.

ლი მოხელეა და მისი მანდატურთუხუცესზე წინ დაყენება სავსებით კანონზომიერია. ამას მოწმობს გუნია-ყალას წარწერა. გარდა ამისა, ამირსპასალარისა და მანდატურთუხუცესის პატივი „ჴელმწიფის კარის გარიგების" მიხედვით სწორია[4].

ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტებით დაკნინდა, დასუსტდა, აგრეთვე, ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის სახელო და პირველი ვაზირი გახდა ათაბაგი: „ცენტრალური ხელისუფლების ასეთი დასუსტებისას, ადვილი გასაგებია, რომ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის „ჴელის" მნიშვნელობა კიდევ უფრო შესუსტდა. XIII ს-ში პირველი ვაზირი, „ვაზირთა უხუცესი" ნამდვილად არის არა ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი, არამედ ათაბაგი, რომელიც ამავე დროს ამირსპასალარიც არის"[5].

ქართულ წყაროებში მოგვეპოვება ცნობები უწყების გამგებელ უხუცეს-ვაზირთა შესახებ. ესენი იყვნენ:

I. ჭყონდიდელ მწიგნობართუხუცესი;

II. ამირსპასალარი;

III. მანდატურთუხუცესი;

VI. მეჭურჭლეთუხუცესი;

V. მსახურთუხუცესი.

თამარის შემდგომ მოხდა ათაბაგის დაწინაურება, რომელმაც სავაზიროში ჭყონდიდელის ადგილი დაიჭირა.

ჩვენი მიზანია აღნიშნულ უხუცეს-ვაზირთა ქრონოლოგიური რიგის დადგენა XII—XIII სს-ის მიჯნაზე.

ჩვენ შეძლებისდაგვარად შევეცადეთ შუქი მოგვეფინა ამ საკითხისათვის ქართული ნარატიული წყაროებისა და ეპიგრაფიკული მასალის შესწავლით. ნარატიული წყაროების („ისტორიანი და აზმანი", ბასილი ეზოსმოძღვარი, ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანე, ჟამთააღმწერელი) ცნობები ამ საკითხზე შეიცავს ქრონოლოგიურ აღრევებს, რის გამოც მისი დაზუსტება უნდა მოხდეს ეპიგრაფიკული ძეგლების საფუძველზე.

ზემოთ უკვე განვიხილეთ ნაწილი იმ ეპიგრაფიკული ძეგლებისა, სადაც დაცულია ცნობები დარბაზის რიგის მოხელეებზე.

---

[4] ხელმწიფის კარის გარიგება, ქსძ, ტ. II, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1965, გვ. 96.

[5] ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორია XIII—XIV სს. (კონსპექტი) სის, II, 1965, გვ. 59—60.

ამათგან განსაკუთრებით საინტერესოა ლაშა-გიორგის „ჭელი" (გუნია-ყალას წარწერა), სადაც მოცემულია უწყების გამგე უხუცესთა სია ხუთი ვაზირის შემადგენლობით.

ანტონ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის შესახებ ცნობებს გვაწვდის ვაჰანის წარწერა.

განძანის წარმოებაში დაცულია ცნობები შალვა თორელ-ახალციხელზე, რომელიც ჯერ მეჭურჭლეთუხუცესი იყო, ხოლო შემდეგ მიიღო მანდატურთუხუცესობა.

ქვემო ჯინისის წარწერაში შემონახულია ცნობა მსახურთუხუცეს აფრიდონის შესახებ.

გარდა ამ წარწერებისა, აღსანიშნავია ანდრია მოციქულის ხატის წარწერა, რომელშიც მოიხსენიება მეჭურჭლეთუხუცესი აბულასანი: „ქ. მ ყოვლად წმიდაო მოციქულო ქრისტეს ღვთისაო ანდრია, შეიწირე [მცირე]დი ესე მსახურებაჲ ჩემგან, ერისთავთ-ერისთავისა და მეჭურ[ჭლეთ] უხუცესისა აბულასანისაგან, იოანის ძისა..."[6].

წარწერას ექ. თაყაიშვილი XII ს-ით ათარიღებს.

ერისთავთერისთავად და ქართლის ამირად მოიხსენიება აბულასანი თბილისის „ლურჯი მონასტრის" წარწერაში, რომელსაც ვ. ბერიძე XII—XIII სს-ის მიჯნით ათარიღებს: „...ნაცვალსაგებელად ჩემთჳს და საყუარლისა ძმისა ჩემისა ერისთავთ ერისთავისა, ქართლისა ამირთა ამირისა; რუჲსთვისა და შუდთა მთეულეთთა პატრონისა აბულასნისათჳს..." (წრწ. № 14, ტაბ. XVI).

ე. თაყაიშვილი ანდრია მოციქულის ხატისა და „ლურჯი მონასტრის" წარწერების აბულასანს ერთი და იგივე პირად მიიჩნევს[7]. ამავე მოსაზრებას იზიარებს ვ. ბერიძე[8].

დარბაზის რიგის მოხელეების შესახებ სომხურ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში მოიპოვება ცნობები. მაგალითად ჰარიჭის წარწერაში მოიხსენიება ზაქარია მხარგრძელი ამირსპასალარ-მანდატურთუხუცესი: „მე ზაქარიამ სომეხთა და ქართველთა მანდატურთუხუცეს-ამირსპასალარმან, ძემ დიდი სარგისისამან შევქმენი განძი საქვეყნოდ ცნობილი წმინდა ძმობისა ჰარიჭისათჳს. ჩემი უფლის თამარ დედოფლის დღეგრძელობისათვის. ჩემი და ჩემი ღვიძლი

---

[6] Е. Такайшвили, АЭРЗ, II, 1905, с. 70—71.

[7] იქვე.

[8] ვ. ბ ე რ ი ძ ე, თბილისის „ლურჯი მონასტერი", ქართული ხელოვნება, ტ. II, 1948, გვ. 99.

ძმის ივანეს, ჩვენთა პირმოშოთა შაჰანშაჰისა და ავაგის და ჩვენ მშობელთა სახსნელად...“[9].

საერთოდ სომხური წარწერების მიხედვით ქრონოლოგიის დადგენა ძნელია, რადგანაც აქ თარიღები აღრეულია და ფაქტებიც ზოგჯერ გაყალბებულია (მაგ., ანისის წარწერაში შანშა მხარგრძელი მოხსენიებულია მანდატურთუხუცესად და ამირსპასალარად[10], შანშა კი ამირსპასალარი არ ყოფილა).

ასეთია, ზოგადად, ეპიგრაფიკული ძეგლების ცნობები უხუცეს-ვაზირებზე. ახლა განვიხილავთ აღნიშნული პერიოდის უხუცეს-ვაზირებს პიროვნულად ცალ-ცალკე და შევეცდებით მათი მოღვაწეობის ქრონოლოგიური საზღვრების დადგენას.

ა) ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი

საქართველოს სამეფო კარზე განსაკუთრებულად მაღალი მდგომარეობა ეჭირა ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესს. პირველად მწიგნობართუხუცესი მოიხსენიება X—XI სს-დან, ხოლო მწიგნობართუხუცესისა და ჭყონდიდელის სახელოს შეერთება მოხდა XII ს-ში, დავით აღმაშენებლის დროს[11]. ეს საკითხი აქვს განხილული პ. ინგოროყვას და გვაძლევს ვაზირთა შემდეგ ქრონოლოგიურ რიგს:

ანტონ გლონისთავის ძე—1178—1184/5; 1189/90—1210 წწ.

მიქაელ III მირიანის ძე — 1184/5—1189/90 წწ.

დავით ჭყონდიდელი — 1210-იანი — 1220-იანი წწ[12].

გიორგი III-ის გარდაცვალებისას ეს თანამდებობა ეკავა ანტონ ჭყონდიდელს: „მიქაელ პატრიარქი და ვაზირი ანტონი“[13]. შემდგომ ეს სახელო უკავია მიქაელს, რომელმაც, როგორც წყა-

---

[9] პარიჟის წარწერა, Վիմական տարեգիր, კოსტანიანცის გამოცემა, პეტერბურგი, 1914, გვ. 43.

[10] Դիվան Հայ վիմագրության պ. I, կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան. 1966, გვ. 32.

[11] ივ. ჯავახიშვილი, ქეი, წ. II, ნაკვ. II, თბ., 1928, გვ. 124—126; ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, სის, III, 1966, გვ. 11—12; რ. მეტრეველი, შინაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1973, გვ. 244—245.

[12] პ. ინგოროყვა, რუსთველიანა, თხზ., კრ. ტ. I, თბ., 1963, გვ. 576—579.

[13] ისტორიანი და აზმანი, გვ. 25.

როებიდან ჩანს, მისტაცა ანტონ ჭყონდიდელს ეს ხელი. მიქაელი გარდაიცვალა თამარის დავით სოსლანზე ქორწინების ახლო ხანებში ე. ი. 1188 წელს[14] და ანტონმა კვლავ დაიბრუნა ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის სახელო[15]: „მოკუდა ქართლისა კათალიკოსი, ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი, ქართველი, მირიანის ძე მიქაელ... მოიყვანეს ანტონი გლონისთავისძე გარეჯით, რომელი პირველ ჭყონდიდელ იყო და მიქაელ კათალიკოსმან მას მოსტაცა. ესე დასუეს ვაზირად, მისცეს ჭყონდიდი, სამთავისი, კისისჴევი და მწიგნობართუხუცესობა“[16], დაახლოებით იგივე შინაარსის ცნობას გვაწვდის „ისტორიანი და აზმანი“[17].

ანტონ ჭყონდიდელი მოხსენიებულია აგრეთვე ვაჰანის წარწერაში. რომელიც ჩვენ მიერ ზემოთ 1198 წლით არის დათარიღებული. ვაჰანის წარწერის თარიღზე აზრს ამტკიცებს აგრეთვე ის ფაქტიც, რომ ანტონ ჭყონდიდელი, რომელიც 1201 წლის შეწირულების საბუთში ქრისტეს სწორად იხსენიება[18], ბასიანის ომში საერთოდ არაა ნახსენები. ბასიანის ომი, როგორც ცნობილია, იყო 1202—1203 წწ.[19]. უნდა ვიფიქროთ, რომ ანტონ ჭყონდიდელი ამ დროისათვის გარდაცვლილია.

ანტონის გარდაცვალების შემდეგ ვის უჭირავს ეს ჴელი, არა ჩანს. პ. ინგოროყვას 1210-იან 1220-იან წლებში დასახელებული ჰყავს დავით ჭყონდიდელი[20], მოხსენიებული იერუსალიმური №13 ხელნაწერის ანდერძში. ამ ხელნაწერს ა. ცაგარელი (მას ანდერძის ტექსტი არ მოჰყავს) ათარიღებს XIII—XIV სს-ით[21]. ხოლო რ. ბლეიკი (მას გამოქვეყნებული აქვს ანდერძის ტექსტი) —XIII-

---

14 თამარის გიორგი რუსზე ქორწინებისა და ლაშა-გიორგის დაბადებისა და თანამოსაყდრედ კურთხევის თარიღები ზემოთ გვაქვს განხილული.

15 შდრ. შ. მესხია, დასახ. ნაშრ. გვ. 82—93.

16 ბასილი ეზოსმოძღვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფე თამარისა, ქ. ც., II, 1959, გვ. 122—123.

17 ისტორიანი და აზმანი, გვ. 32.

18 [შეწირულების სიგელი თამარ მეფისა შიომღვიმისადმი], [1201 წ.], ქსძ., II, ი. დოლიძის გამოც., თბ., 1965, გვ. 32.

19 ალ. გამყრელიძე, ბასიანის ომის თარიღი და ტრაპიზონის იმპერიის დაარსების ზოგიერთი საკითხი, კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966, გვ. 247—256, გ. ალასანია, ბასიანის ბრძოლის თარიღისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, № 1, 1975, გვ. 89—92.

20 პ. ინგოროყვა, დასახ. ნაშრ. გვ. 579.

21 А. А. Цагарели, сведения о памятниках грузинской письменности, II, № 131, 1898, с. 38.

XVI სს-ით: „ო̃ო ღ̃ო ადიდე შ̃ნ მიერითა დიდებითა და აკმარენ წ̃ნი ესე წიგნნი დღეგრძეულებასა შ̃აწ̃ა მეუფესა: ღ̃თ: ჰყონ-დიდლისა: ამინ: იყავნ“[22].

ანდერძი უთარიღოა. ხელის მიხედვით (შესრულებულია ნუს-ხა-ხუცური დამწერლობით) ის შეიძლება დათარიღდეს XIII — XIV სს-ით. სხვა მონაცემები დავით ჰყონდიდელზე საისტორიო წყაროებში არ გაგვაჩნია, ამიტომ გაუგებარია პ. ინგოროყვას და-თარიღების საფუძველი.

ყოველივე ზემოაღნიშნულის საფუძველზე შეგვიძლია დავას-კვნათ, რომ თამარის მეფობის ხანაში ჰყონდიდელ-მწიგნობართ-უხუცესის კელი ჰქონდათ შემდეგ პირებს:

I. ანტონ ჰყონდიდელი — 1) 1178—1185 წწ.

2) 1188—1201/1202 წწ.

II. მიქაელი — 1185—1188 წწ.

ბ) ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი

XII—XIII სს-ის მიჯნაზე საქართველოს სამეფო კარზე თა-ვისი მდგომარეობით და უფლებით, ჰყონდიდელ-მწიგნობართ-უხუცესის შემდეგ; მეორეა ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცე-სი. როგორც ზემოთ გვაქვს აღნიშნული, „კელმწიფის კარის გა-რიგების“ მიხედვით, მათი პატივი სწორია.

ამირსპასალარი პირველად გვხვდება გიორგი III-სა და თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში[23]. ასევე გიორგი III-ის დროს არის პირველად მოხსენიებული მანდატურთუხუცესი, რომლის სა-განგებო ნიშანი „ისტორიანი და აზმანის“ ცნობით, ოქროს არგანი უნდა ყოფილიყო[24].

პ. ინგოროყვას აზრით, თამარის მეფობის ხანაში ამ ორი კე-ლის მქონენი იყვნენ:

ყუბასარი — ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი 1178—1184/5 წწ.

სარგის მხარგრძელი — ამირსპასალარი 1184/5—1187 წწ.

გამრეკელი I კახას ძე თორელი — ამირსპასალარი 1187—1191 წწ.

---

[22] Robert P. Blake Catalogue des manuscripts Georgiens de la Biblioteque Patriarchate Grecque a Jèrusalem, Paris, 1924, s. 33—34.

[23] ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 140.

[24] იქვე, გვ. 157, 158.

ჭიაბერი — მანდატურთუხუცესი და ამირსპასალარი 1191 წ.

ჭიაბერი — მანდატურთუხუცესი 1184/5—1205 წწ.

ზაქარია I მხარგრძელი—ამირსპასალარი 1191—1211 წწ. მანდატურთუხუცესი 1210—1211 წწ.

ივანე მხარგრძელი — ათაბაგ ამირსპასალარი — 1211 — 1227 წწ.

შალვა თორელ-ახალციხელი—მანდატურთუხუცესი 1205 — 1210 წწ.[25].

ყუბასარი გიორგი III-ის გარდაცვალების დროს მხოლოდ ამირსპასალარად მოიხსენება: „ამირსპასალარი ყუბასარ"[26], ხოლო თამარის მეფედ მეორედ კურთხევის დროს კი — ამირსპასალარად და მანდატურთუხუცესად: „ყუბასარ... იყო ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი"[27]. როგორც ცნობილია, გიორგი III გარდაიცვალა და თამარი მეორედ ეკურთხა მეფედ 1184წ.

ყუბასარის შემდეგ ამირსპასალარად ჩანს სარგის მხარგრძელი. „ისტორიანი და აზმანის" ცნობით, სარგის მხარგრძელმა ამირსპასალარის საჴელო მიიღო 1185 წელს, თამარის გიორგი რუსზე დაქორწინების წინ: „განაჩინა ამირსპასალარი სარგის მხარგრძელი"[28].

სარგის მხარგრძელი ამ თანამდებობაზე შეცვალა გამრეკელ თორელმა: „უბოძა ამილახორობა გამრეკელსა თორელსა, რომელიც ამირსპასალარცა იქმნა შემდგომად სარგის მხარგრძელისა"[29] მისი ამირსპასალარობა შეწყდა 1188 წელს, თამარის დავით სოსლანზე ქორწინებისა და გიორგი რუსის აჯანყების ახლო ხანებში: „მოკუდა ამირსპასალარი გამრეკელი და ესე ყოველთა იგლოვეს"[30].

გამრეკელი თორელის შემდეგ ამ თანამდებობაზე უნდა ყოფილიყო ჭიაბერი. ამას ამტკიცებს შეწირულების საბუთი, სადაც იგი თავისთავს ასე მოიხსენიებს: „მე მანდატურთუხუცესმან და ამირსპასალარმან ჭიაბერმან"[31].

ჭიაბერის საბუთის დათარიღებაზე არსებობს მკვლევართა

---

[25] პ. ინგოროყვა, დასახ. ნაშრ., გვ. 576—579.

[26] ისტორიანი და აზმანი, გვ. 25.

[27] იქვე, გვ. 30.

[28] იქვე, გვ. 33.

[29] იქვე.

[30] ბასილი ეზოსმოძღვარი, დასახ. ნაშრ., გვ. 122.

[31] [შეწირულების დაწერილი ჭიაბერისა შიომღვიმისადმი], [1189—92], ქსძ, II, გვ. 28—30.

სხვადასხვა მოსაზრება[32]. ჩვენ საბუთს ვათარიღებთ გიორგი რუსის აჯანყების, ე. ი. 1188 წ., ახლო ხანებით.

ქართული ნარატიული წყაროები საერთოდ არ იცნობენ ჰიაბერს, როგორც ამირსპასალარს. თამარის ისტორიკოსების მიხედვით, გამრეკელ თორელი ამ თანამდებობაზე შეცვალა ზაქარია მხარგრძელმა: „მიიცვალა გამრეკელი ამირსპასალარი... მაშინ უბოძეს ამირსპასალარობა ზაქარიას მხარგრძელსა, ძესა სარგის ამირსპასალარისა“[33]. „ზაქარიას უბოძა ამირსპასალარობა“[34].

ცხადია, ნარატიულ წყაროებს გამორჩათ ჰიაბერის ამირსპასალარობა. როგორც ჩანს, შამქორის ომის ახლო ხანებში ჰიაბერი გარდაიცვალა, რადგანაც იგი საერთოდ აღარ იხსენიება. ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით (იგი თ. ჟორდანიას ემყარება), შამქორის ომი მოხდა 1195 წელს, რასაც ამტკიცებს ის ფაქტი, რომ ამ დროს ლაშაც დაბადებულია და რუსუდანიც[35]. ამ თარიღს მხარს უჭერს ერთი უსახელო სომხური ქრონიკა[36].

გარდა ამირსპასალარობისა, ჰიაბერს ეჭირა მანდატურთუხუცესის თანამდებობაც. „ისტორიანი და აზმანის“ ცნობით, „ჰიაბერმა ეს საჭელო მიიღო თამარის გიორგი რუსზე დაქორწინების წინ, ე. ი. 1185 წელს: „განაჩინა და უბოძა ჰიაბერსა მანდატურთუხუცესობა“[37]. ბასილი ეზოსმოძღვარის ცნობით, ჰიაბერმა ეს ხელი მიიღო თამარის დავით სოსლანზე ქორწინებისა და გიორგი რუსის აჯანყების შემდეგ, ე. ი. 1188 წელს: „შემდგომად მოიყვანეს ჰიაბერი“[38]. ჩვენი აზრით, უფრო სარწმუნოა „ისტორიანი და აზმანის“ ცნობა, რადგან 1185—88 წწ-ში სხვა მანდატურთუხუცესი არ ჩანს და, ცხადია, ეს ხელი ვინმეს უნდა სჭეროდა.

ჰიაბერის შემდეგ ამირსპასალარია ზაქარია მხარგრძელი. ზაქარიას ეს ჰელი უჭირავს მთელი სიცოცხლის მანძილზე, ხოლო იგი გარდაიცვალა, როგორც ცნობილია, 1212 წელს. ზაქარია ამირსპასალარად მოიხსენიება შამქორის ომში: „და გაგრძელდა ომი... მაშინ ცნეს მჯარგრძელთა, ძეთა სარგისისთა ზაქარია ამირსპასალარ-

[32] [შეწირულების დაწერილი ჰიაბერისა შიომღვიმისადმი], [1189—92], ქსძ, II, გვ. 28, 593.

[33] ისტორიანი და აზმანი, გვ. 55.

[34] ბ ა ს ი ლ ი ე ზ ო ს მ ო ძ ღ ვ ა რ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 123.

[35] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქეი, ტ. II, 1948, გვ. 270.

[36] ა. ა ბ დ ა ლ ა ძ ე, შამქრის ბრძოლის თარიღისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, № 1, 1973, გვ. 114—118.

[37] ისტორიანი და აზმანი, გვ. 33.

[38] ბ ა ს ი ლ ი ე ზ ო ს მ ო ძ ღ ვ ა რ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 123.

მან და ივანე მსახურთუხუცესმან“[39]. იგი წინამებრძოლია, აგრეთვე, ბასიანის ბრძოლაშიც: „ხოლო წინამებრძოლად იყო ზაქარია მქარგრძელი ამირსპასალარი“[40].

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, შამქორის ომის შემდეგ, 1195 წ., ჭიაბერი აღარ ჩანს სამოღვაწეო ასპარეზზე. ჩვენი აზრით, იგი მანდატურთუხუცესის თანამდებობაზეც შეცვალა ზაქარია მხარგრძელმა. „ლაშა-გიორგის დროინდელ მემატიანესთან“ ზაქარია მხარგრძელი ამირსპასალარად და მანდატურთუხუცესად მოიხსენიება, როდესაც 12 წლის ლაშა გამეფდა[41]. ლაშა-გიორგი კი გამეფდა 1202 წელს[42]. ამავე წოდებით არის მოხსენიებული ზაქარია 1201 წლით დათარიღებულ ჰარიჭის წარწერაში[43], რომელზეც ზემოთ გვქონდა საუბარი.

ზაქარია მხარგრძელის შემდეგ მანდატურთუხუცესია შალვა თორელ-ახალციხელი. ბასიანის ომის დროს შალვა მანდატურთუხუცესი წინამებრძოლადაა დასახელებული[44].

შალვას მანდატურთუხუცესობას ამტკიცებს აგრეთვე ჩვენ მიერ ზემოთ განხილული განძანის წარწერა. შალვა თორელ-ახალციხელი მოხსენიებულია აგრეთვე გუნია-ყალას 1202—07 წწ-ის წარწერაში (ეს წარწერაც ზემოთ გვაქვს მოყვანილი) მანდატურთუხუცესის რიგში.

ამრიგად, ზემოთ მოყვანილი მასალა საშუალებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ თამარის მეფობის ხანაში ამირსპასალარისა და მანდატურთუხუცესის ჭელი ეკავათ შემდეგ პირებს:

I. ამირსპასალარი

1. ყუბასარი 1178—1184 წწ.
2. სარგის მხარგრძელი } 1185—1188 წწ.
3. გამრეკელი თორელი } 1185—1188 წწ.
4. ჭიაბერი 1188—1195 წწ.
5. ზაქარია მხარგრძელი — 1195—1212 წწ.

---

[39] ისტორიანი და აზმანი, გვ. 70.

[40] ბ ა ს ი ლ ი ე ზ ო ს მ ო ძ ღ ვ ა რ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 136.

[41] ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანე, ქ. ც, I, 1955, გვ. 370.

[42] იხ. აქვე, გვ. 23.

[43] შდრ. შ. მესხია, დასახ. ნაშრ., გვ. 43.

[44] ამ საკითხზე იხილე აქვე, გვ. 27—38.

II მანდატურთუხუცესი[45]

1. ყუბასარი — 1178—1184 წწ.
2. ჭიაბერი — 1185—1195 წწ.
3. ზაქარია მხარგრძელი — 1195—1202/03 წწ.
4. შალვა თორელ-ახალციხელი — 1202/03—1215 წწ.

გ) მეჭურჭლეთუხუცესი

უხუცეს-ვაზირთა რიგში მეოთხეა მეჭურჭლეთუხუცესი. მეჭურჭლეთუხუცესი პირველად ქართულ საისტორიო მწერლობაში XII ს-ში იხსენიება, მაგრამ ეს, ალბათ, შემთხვევითი მოვლენაა, რადგან „ხელმწიფის კარის გარიგების" მიხედვით, „მეჭურჭლეთუხუცესი ძველი ვაზირია"[46].

თამარის მეფობის ხანაში პირველად ამ ხელის მქონედ ჩანს ყუთლუარსლანი. „ყუთლუ-არსლანი მეჭურჭლეთუხუცესი"[47] მოიხსენიება „ისტორიანი და აზმანში" გიორგი III-ის სიკვდილის შემდგომ, ე. ი. 1184 წელს, მაგრამ განდგომისათვის თამარმა „შეიპყრა ყუთლუ-არსლან მეჭურჭლეთუხუცესი"[48] 1185 წელს (თამარის გიორგი რუსზე დაქორწინების წინ). ამავე პერიოდში (ე. ი. 1185 წ). თამარმა „უბოძა მეჭურჭლეთუხუცესობა დიდსა და გუარიანს კაცსა კახაბერს ვარდანის ძესა"[49].

თამარის მეფობის ხანაში მეჭურჭლეთუხუცესად ჩანს აბულასანი. იგი ქართლისა და თბილისის ამირაა და მისი რჩევით მოიყვანენ გიორგი რუსს[50], რაც მიგვანიშნებს მის გავლენას სამეფო კარზე. ამავე თანამდებობით მოიხსენიება იგი თბილისის „ლურჯი მონასტრის" წარწერაში, ხოლო ანდრია მოციქულის ხატის წარწერაში ერისთავთერისთავად და მეჭურჭლეთუხუცესად მოიხსენიება (ორივე ეს წარწერა ზემოთ გვაქვს განხილული). აქ ჩვენ ვიზიარებთ შ. მესხიას მოსაზრებას, რომ „გიორგი რუსის საქართველოდან განდევნასთან ერთად დაეცა აბულასანიც — მან დაკარგა ყველა თანამდებობა, აბულასანისა და მის მომხრეთა ცდა—

---

[45] შდრ. შ. მ ე ს ხ ი ა, დასახ. ნაშრ. გვ. 102—110.

[46] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 167.

[47] ისტორიანი და აზმანი, გვ. 25.

[48] იქვე, გვ. 31.

[49] იქვე, გვ. 33.

[50] იქვე, გვ. 36.

ხელახლა დაებრუნებინათ გიორგი რუსი სამეფო ტახტზე—უშედეგოდ დამთავრდა და აბულასანიც საბოლოოდ გაქრა პოლიტიკური ცხოვრების ასპარეზიდან“[51].

იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის აღაპების ორი ხელნაწერის—ტიშენდორფისეული ნუსხისა და იერუსალიმის სვინაქსარის (Jer. 24—25) მიხედვით დაწესებულია „წირვაჲ და აღაპი“ და „აღაპი“ შოთა მეჭურჭლეთუხუცესისათვის:: „ორშაბათსა სულისა წმიდისა მოძღვარისა წირვაჲ და აღაპი შოთაჲსა მეჭურჭლეთუხუცესისაჲ შეუნდვენ ღმერთმან“[52]; „ამავე ორშაბათსა აღაპი შოთაჲსა მეჭურჭლეთუხუცესისაჲ, ვინ შეცვალოს შემცა-ცვალებულ არს სჯულისაგან ქრისტეანეთაჲსა“[53].

მეჭურჭლეთუხუცესია აგრეთვე შალვა თორელ-ახალციხელი. ამას ადასტურებს ჩვენ მიერ ზემოთ განხილული განძანის ეკლესიის წარწერები. ამავე წარწერებიდან ვგებულობთ, რომ შალვა-თორელ ახალციხელს შემდგომ მანდატურთუხუცესობა მიუღია. შალვას მიერ მანდატურთუხუცესობის მიღება და მეჭურჭლეთუხუცესობის დატოვება უნდა მომხდარიყო არაუგვიანეს 1202—1203 წწ. რადგან გუნია-ყალას წარწერასა და ბასიანის ომში იგი უკვე მანდატურთუხუცესია.

თამარის მეფობის ბოლო პერიოდში მეჭურჭლეთუხუცესად ჩანს ოვსიყმა. იგი მოხსენიებულია გუნია-ყალას 1202/07 წწ-ის წარწერაში. ოვსიყმას შემდეგ მეჭურჭლეთუხუცესად ჩანს ყვარყვარე ჯაყელი. ამ ჭელის მფლობელად ის პირველად იხსენიება 1220 წლის საგიმის ბრძოლაში[54]. როდის შეცვალა მან ოვსიყმა არ ჩანს.

ამრიგად, თამარის მეფობის პერიოდში მეჭურჭლეთუხუცესის ხელის მფლობელნი იყვნენ შემდეგი პირები:

1. ყუთლუ-არსლანი 1178—1185 წწ.
2. კახაბერ ვარდანის ძე } 1185—1188
3. აბულასანი }
4. შოთა } 1188—1202/03 წწ.
5. შალვა თორელ-ახალციხელი }
6. ოვსიყმა 1202/03 წწ-დან არა უგვიანეს 1220 წ.

---

[51] შ. მ ე ს ხ ი ა, დასახ. ნაშრ. გვ. 141.

[52] მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბ., 1962, № 71, გვ. 75.

[53] იქვე, № 317, გვ. 108.

[54] ჟამთააღმწერელი, ქ. ც., II, თბ., 1959, გვ. 165.

დ) მსახურთუხუცესი

ქართულ ნარატიულ წყაროებში მსახურთუხუცესიც პირველად XII ს-ში, გიორგი III-ის მეფობაში, მოიხსენიება, მაგრამ საფიქრებელია, რომ მსახურთუხუცესი ძველი ჴელი უნდა იყოს[55].

თამარის მეფობის ხანაში პირველად ამ ჴელის მქონედ მოიხსენიება აფრიდონი: „აფრიდონ მსახურთუხუცესი"[56] — გიორგი III-ის სიკვდილის შემდგომ, ე. ი. 1184 წელს. ამ პატივით მოიხსენიება იგი აგრეთვე XII ს-ის ქვემო ჯინისის წარწერაში, რომელიც ზემოთ გვაქვს განხილული.

გიორგი რუსზე დაქორწინების წინ, 1185 წ., თამარმა „უბოძა... მსახურთუხუცესობა ვარდანს დადიანსა"[57]. აქედან მოყოლებული გიორგი რუსის აჯანყებამდე ვარდან დადიანი მსახურთუხუცესია[58], ხოლო გიორგი რუსის დამარცხების შემდეგ თამარმა ეს ჴელი უბოძა ივანე მხარგრძელს: „შეიწყალეს და უბოძეს სარგისის ძეს ივანეს პირველად მსახურთუხუცესობა"[59]. თამარის ისტორიკოსების მიხედვით, ამის შემდგომ ივანე მხარგრძელი ჩანს მსახურთუხუცესად[60].

„ისტორიანი და აზმანის" ცნობით, ვარამ გაგელს მსახურთუხუცესობა უბოძა თამარმა[61]. როგორც ჩანს, ეს არის „ისტორიანი და აზმანის" ავტორის ქრონოლოგიური აღრევა: ვარამ გაგელი მსახურთუხუცესად იხსენიება ჟამთააღმწერელთან პირველად 1220 წელს — საგიმის ბრძოლის წინ[62]. როდის მიიღო მან ეს ხელი, არ ჩანს, მასზე ადრე კი, თამარის მეფობის ბოლო წლებში (არა უგვიანეს 1207 წლისა) ივანე მხარგრძელი შეცვალა ვაჩემ[63], რომელიც გუნია-ყალას წარწერაში მსახურთუხუცესის რიგშია მოხსენიებული. ჩვენთვის არაა ცნობილი, თუ როდის შეცვალა ვარამ გაგელმა ვაჩე. ეს შეიძლება მომხდარიყო 1207-სა და 1220 წლებს შორის.

---

[55] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 182.

[56] ისტორიანი და აზმანი, გვ. 25.

[57] ისტორიანი და აზმანი, გვ. 33.

[58] იქვე, გვ. 40—43.

[59] იქვე, გვ. 55.

[60] იქვე, გვ. 60, 67, 68, 96, 101; ბ ა ს ი ლ ი ე ზ ო ს მ ო ძ ღ ვ ა რ ი, დას. ნაშრ. გვ. 137.

[61] ისტორიანი და აზმანი, გვ. 110.

[62] ჟ ა მ თ ა ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, ქ. ც., II, გვ. 164.

[63] იხ. აქვე, გვ. 32.

ამრიგად, XII—XIII სს-ის მიჯნაზე, საქართველოს სამეფო კარზე მსახურთუხუცესის ჴელი ეპყრათ შემდეგ პირებს:

1. აფრიდონი 1178—1185 წწ.
2. ვარდან დადიანი 1185—1188 წწ.
3. ივანე მხარგრძელი — 1188—1202/07 წწ.
4. ვაჩე 1202/07 — არა უგვიანეს 1220 წ.

ე) ათაბაგი

ათაბაგობის ინსტიტუტის შემოღება საქართველოში თამარ მეფის სახელთანაა დაკავშირებული. ათაბაგობა უცხოური წარმოშობის ინსტიტუტია და საქართველოში თურქული სამყაროდანაა შემოსული[64]. ათაბაგობა შეიძლება კიდევ სხვა თანამდებობასთან ყოფილიყო შეერთებული, მაგ., ავაგ მხარგრძელსა და სადუნს ათაბაგობა და ამირსპასალარობა ერთსა და იმავე დროს ჰქონდათ[65].

ივ. სურგულაძეს ფართოდ აქვს განხილული ეს საკითხი და მიდის შემდეგ დასკვნამდე:

1. ათაბაგობის სახელო საქართველოში წარმოიშვა მსხვილი ფეოდალების მიერ მეფის ხელისუფლების წინააღმდეგ ბრძოლის პროცესში. იგი მსხვილი ფეოდალების გამარჯვების ერთ-ერთი შედეგი იყო.

2. ათაბაგობა, პირველ რიგში , მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის წინააღმდეგ იყო მიმართული. ათაბაგი მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის ფუნქციების მითვისებას ცდილობდა. მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის წინააღმდეგ მიმართული ეს ბრძოლა, საბოლოო ჯამში, მეფის ხელისუფლების დასუსტებას ისახავდა მიზნად, რადგან სწორედ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის სახელო იყო ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლების ერთ-ერთი დასაყრდენი. ამიტომაც ათაბაგობის სახელოს წარმოშობა საქართველოს პოლიტიკურად დაშლის ხელისშემწყობი პირობა იყო. საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობილებისათვის ამ უცნობმა ინსტიტუტმა საქართველოში ფრთა შეისხა და გაძლიერდა.

---

[64] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, 1965, გვ. 7—8.

[65] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 182.

3. ათაბაგს საქართველოშიც, ისე როგორც უცხო სახელმწიფოში, მეფის მემკვიდრის აღზრდის ფუნქცია ჰქონდა დაკისრებული. მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის წინააღმდეგ ბრძოლაში ათაბაგს სასახლეში გავლენის მოსაპოვებლად სწორედ ეს ფუნქცია ესაჭიროებოდა.

მემკვიდრის აღზრდის ფუნქცია სახელმწიფო სამართლის ნორმებით წესრიგდებოდა.

4. ათაბაგი დარბაზისა და სავაზიროს წევრი იყო.

5. ათაბაგი ერთსა და იმავე დროს ცენტრალური აპარატის მოხელე იყო, როგორც ვაზირი და ადგილობრივი მმართველობის მოხელე, როგორც მთავარი[66].

ჩვენ, ძირითადად, ვიზიარებთ პატივცემული მეცნიერის ამ მოსაზრებებს, აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ათაბაგი თავდაპირველად არ იყო მთავრობის წევრი. ამას მოწმობს „ჴელმწიფის კარის გარიგება“, სადაც ნათქვამია: „ჭყონდიდელი მამა არს მეფისა, ათაბაგი ახ[ა]ლია“[67]. თავდაპირველად ათაბაგი მხოლოდ უფლისწულის გამზრდელი და მეურვე (რეგენტი) იყო. შემდეგ მოხდა მისი დაწინაურება და მიუხედავად იმისა, რომ ფორმალურად კვლავ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი ითვლებოდა მთავრობის მეთაურად, პირველი ვაზირი, „ვაზირთა უხუცესი“ სინამდვილეში გახდა ათაბაგი[68].

ქართული წყაროების ცნობით, პირველად ათაბაგად მოიხსენიება ივანე ახალციხელი: „ხოლო მეფემან ყიდო და მიითუალა კარი და უბოძა ათაბაგობა“[69]. მაგრამ ივანე ახალციხელის ათაბაგობის შინაარსი სხვაა. იგი მხოლოდ მხარის გამგებელია და არა უფლისწულის აღმზრდელი.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ათაბაგობის ინსტიტუტის შემოღება საქართველოში დაკავშირებულია თამარ მეფის სახელთან. თამარმა ეს ჴელი უბოძა ივანე მხარგრძელს[70]: ივანე მხარგრძელი გაათაბაგდა თამარის დროს, ე. ი. არა უგვიანეს 1207 წლისა. წყაროებში ივანე მხარგრძელი სიკვდილამდე ათაბაგად მოიხსენიება.

---

66 ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 49—50.

67 ჴელმწიფის კარის გარიგება, ქსძ, II, გვ. 95.

68 ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორია XIII—XIV სს. (კონსპექტი), სის, II, გვ. 59—60.

69 ისტორიანი და აზმანი, გვ. 92.

70 ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, სის, III, გვ. 110.

იგი გარდაიცვალა 1227 წელს: ხვარაზმელთა პირველი შემოსვლის „შემდგომად ორისა წლისა მიიცვალა ივანე ათაბაგი"[71], ხვარაზმელთა პირველი შემოსვლა კი, როგორც ცნობილია, იყო 1225 წელს.

2. ერისთავთერისთავები, ერისთავები, ამირთამირები, ამირები

XII—XIII ს-ის საქართველოში უხუცეს-ვაზირთა და სამეფო დომენის გამგებელი ერისთავების გვერდით მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირათ ერისთავებს და ამირებს.

ქართულ ნარატიულ წყაროებთან ერთად, ამ საკითხის შესწავლაში, მნიშვნელოვან როლს თამაშობს ეპიგრაფიკული ძეგლების ცნობები.

ქართული ნარატიული წყაროებიდან ჩვენთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია „ისტორიანი და აზმანის" ცნობა ამ პერიოდში საქართველოში არსებულ ერისთავებზე და საერისთავოებზე: „და ერისთავნი მის ჟამისანი ესენი იყვნეს: ბარამ ვარდანის-ძე — სუანთა ერისთავი; კახაბერი კახაბერის-ძე — რაჭის ადა თაკუერის ერისთავად; და ოთაღო შარვაშის-ძე — ცხუმის ერისთავად: ამანელის-ძე — [არგუეთის ერისთავად]; და ოდიშის ერისთავად — ბედიანი. ლიხთ-ამერით: ქართლის ერისთავად — რატი სურამელი; და კახეთის ერისთავად — ბაკურ-ყმა ძაგანის-ძე; და ჰერეთის ერისთავად გრიგოლის ძე ასათ, რომელმან მისტაცა მძლავრობით და მორევით საღირს კოლონკელის-ძესა დამცირედ ჟამ ქონებასა შინა იაჯა არიშიანის ადგილსა დაჯდომა სასთაულითა, და ჴელთ უდვა შვილსა მისსა გრიგოლს ჰერეთის ერისთაობა; და სამცხის ერისთავად და სპასალარად აჩინეს ბოცო ჯაყელი. და სხუანი ჴელის-უფალნი, ტაძრისა და საყდრისა სამეფოსა წინაშე მდგომელნი, განაჩინეს წესისაებრ სახლისა"[72].

ჩვენი აზრით, ესაა სრული სია საქართველოში არსებული საერისთავოებისა და ერისთავებისა. და თუკი მოგვეპოვება ცნობა ამ სიაში მოუხსენიებელ საერისთავოზე (მაგ., ახალქალაქის ერისთავი კახა — ჰამამლუს წარწერაში), ეს უნდა იყოს მცირე საერისთავო, რომელიც შედიოდა დიდ საერისთავოში.

დიდი ერისთავები ოფიციალურ იურიდიულ ძეგლებში (დო-

---

[71] ჟამთააღმწერელი, გვ. 171.

[72] ისტორიანი და აზმანი, ქ. ც., II, გვ. 33—34. იხ. მ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველო XI—XII სს-ში, 1970, გვ. 125.

კუმენტები, წარწერები) იწოდებიან ერისთავთერისთავებად, ხოლო ნარატიულ ძეგლებში — ერისთავებადაც არიან ხოლმე მოხსენიებულნი. ამრიგად, თამარის ისტორიაში (და იქიდან გადაღებულ „ხელმწიფის კარის გარიგების“ შესაბამის ადგილზე) ჩამოთვლილი ერისთავები — ერისთავთერისთავებია.

ვერნების წარწერაში, რომელსაც ლ. მუსხელიშვილი XII—XIII სს-ის მიჯნით ათარიღებს[73], ერისთავთერისთავადაა მოხსენიებული აბუსერიძე: „ქრისტე, ადიდენ ერისთავთ ერისთავნი გრიგოლ და აბუსერი და გიორგი და შვილნი მათნი: გიორგი, ზაქარია“ (წრწ. № 21, ტაბ. XXVI). თამარის ისტორიის სიაში ასეთი დიდი ერისთავი, ე. ი. ერისთავთერისთავი (არტანუჯის? აჭარის?) არ არის. აქედან უნდა დავასკვნათ, რომ ან თამარის ისტორიკოსს გამორჩა ის ერისთავების სიაში, ან წარწერა სხვა დროისაა, და არა XII—XIII სს-ის მიჯნის. წარწერის პალეოგრაფიული ნიშნები (კიდურწაისრულობა) ადასტურებს ამ უკანასკნელ ვარაუდს.

თამარის თანამედროვე კახა ერისთავის შესახებ შემონახულა ცნობა ჰამამლუს ეკლესიის წარწერაში: „ადიდენ ღმერთმან მეფეთა მეფე თამარ. ერისთავი კახაჲ“ (წრწ. № 12, ტაბ. XIII, სურ. 1).

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ამ კახას შვილიშვილი უნდა იყოს XIII ს-ის შუა წლებში ჟამთააღმწერელთან მოხსენიებული ახალქალაქის ერისთავი კახა თორელი[74].

ერისთავთერისთავისა და ქართლის ამირთა ამირის აბულასანის შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწვდის თბილისის „ლურჯი მონასტრის“ წარწერა (წრწ. № 14, ტაბ. XVI). ჩვენ არ ვიცით, თუ რომელი მხარის ერისთავთერისთავია აბულასანი (შეიძლება ერისთავთერისთავობა მხოლოდ ტიტულია გამგებლობის გარეშე). ცხადია, მხოლოდ ის, რომ აბულასანი არ შეიძლება იყოს ქართლის ერისთავთერისთავი (როგორც ამას მიიჩნევს შ. მესხია[75]), რადგანაც ამ პერიოდში, წყაროების მიხედვით, ქართლის ერისთავთერისთავი რატი სურამელია[76].

ამირა, როგორც ცნობილია, არაბობის დროიდან შემოსული

---

[73] ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, აბუსერიძე ტბელი, ბოლოკ ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერისძეთა საგვარეულო მატიანე, 1233 წლის ტექსტი, თბ., 1941, გვ. 23.

[74] აქვე, გვ. 45.

[75] შ. მ ე ს ხ ი ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 133—134.

[76] ისტორიანი და აზმანი, ქ. ც., II, გვ. 32, 34.

ინსტიტუტია საქართველოში და ჩვენში დამკვიდრდა როგორც ქალაქის გამგებლის, ისე მხარის გამგებლის შინაარსით.

შემდგომში ამირობის ინსტიტუტის გვერდით შეიქმნა ამირთამირობის ინსტიტუტი, რაც გამოიწვია საქალაქო ცხოვრების განვითარება — გართულებამ[77]. პირველი ასეთი ამირთამირაა „ლურჯი მონასტრის" წარწერაში მოხსენიებული აბულასანი, რომლის ტიტული „ამირთა ამირა ქართლისა" გულისხმობს თბილისი ამირობასაც[78].

აბულასანი რომ ქართლის ამირთამირაა (და არა რუსთავის, როგორც ამას მიიჩნევს შ. მესხია[79]) ადასტურებს „ისტორიანი და აზმანის" ცნობა: „ამირა ქართლისა და ტფილისისა, სახელით აბულასან"[80]. როგორც ჩანს, ამირობა და ამირთამირობა არის მისი კარიერის ორი სხვადასხვა საფეხური[81].

გარდა აბულასანისა ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში დაცულია ცნობები სხვა ამირებზეც. აბულასანისაგან განსხვავებით ისინი მოიხსენებიან არა ამირთამირად, არამედ მხოლოდ ამირად. ამირთამირა საქართველოს სამეფოში ჩვეულებრივ მხოლოდ ერთი იყო. ეს იყო სამეფოს დედაქალაქის გამგებელი[82].

დმანელი ამირა იობ მიხრიკის ძის შესახებ ცნობებს გვაწვდის დმანისის სტელის წარწერა: „...ადიდენ და დაამყარენ ღმერთმან ძლიერი და უძლეველი მეფობა გიორგისი. მე მიწამან მეფობისა მათისამან იობ მიხრიკის ძემან დმანის ჩემსა ამირობასა შინა აღვჰმართე ჯუარი ესე..." (წრწ. № 19, ტაბ. XXI).

XIII ს-ში ცნობილია აგრეთვე ქალაქ კარის ამირა, რომელიც რუსუდანის თანამედროვეა. იგი მოხსენიებულია ყარსის ციხის წარწერაში:

„ქ(რონი)კ(ონ)სა უნზ
მე კარისა ამირამან აბრაჰამ (?)
აღვ(ა)შენე [ბურჯი (ბჯე?) ესე] მეფობასა
რ(უ)ს(უ)დან [დედოფლისასა]
წელსა მეფ[ობისა მისისა იე-სა]"[80].

[77] დ. მუსხელიშვილი, თბილისის ამირთამირობის ინსტიტუტისათვის, საქართველო რუსთაველის ხანაში, 1966, გვ. 204.
[78] იქვე, გვ. 202.
[79] შ. მესხია, დასახ. ნაშრ., გვ. 134.
[80] ისტორიანი და აზმანი, გვ. 36.
[81] ვ. ბერიძე, თბილისის „ლურჯი მონასტერი", ქართული ხელოვნება, 1948, გვ. 99.
[82] დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 204.
[83] П. Мурадян, Грузинская эпиграфика Армении, Ереван, 1977, с. 80.

დასკვნა

ძველ საქართველოში ფართოდ იყო გავრცელებული სხვადასხვა დანიშნულების (მემორიალური, სამლოცველო, იურიდიული) და სხვადასხვა ფორმის ქვის (და ალბათ ხისაც) სტელები. ასეთები იყო:

1. წინაქრისტიანული ხანის ბრტყელი ქვის სტელები, რომელთაც მხოლოდ ერთი მხარე ჰქონდათ დამუშავებული, მემორიალური შინაარსის უცხოური (ბერძნული, არაბული) წარწერებით (მათ შორის იყო საფლავზე დადგმული სტელებიც).

2. „ქვაშვეთები" — ქრისტიანული ხანის ბრტყელი ქვის სტელები, ზედ წარჩინებულთა გამოსახულებით და მემორიალური შინაარსის წარწერებით ან უწარწეროდ (V—XI სს.).

3. „ჯვრები" — ქრისტიანული ხანის კვადრატული ფორმის ქვის სტელები, ჩასმული ქვისავე ბაზისში, ზედ ჯვრისა და სხვა რელიგიური სიუჟეტების გამოსახულებით, მემორიალური შინაარსის წარწერებით ან უწარწეროდ. სამლოცველო დანიშნულების (V—XI სს.).

4. „ჴელები" — მცირე რაოდენობით და განსაზღვრულ ტერიტორიაზე (თრიალეთ-ჯავახეთი) გავრცელებული ბრტყელი ქვის სტელები, ჩასმული კვარცხლბეკში. მათზე გამოქანდაკებულია ადამიანის მკლავი გაშლილი ხელის მტევნით, ზოგჯერ ჯვართან და სამეფო ნიშანთან ერთად (XII—XIII სს.).

5. „ქვაჯვარები" — ქვისაგან გამოქანდაკებული ჯვრები, სამანის დანიშნულებით (გვიანი შუასაუკუნეები).

„ჴელები" წარმოადგენდა ეპიგრაფიკული აქტების ერთ-ერთ სახეობას. „ჴელი" ძველ ქართულში ეწოდებოდა როგორც ადამიანის ხელის გამოსახულებიან სტელებს (XII—XIII სს.), ისე ხელის გამოსახულების გარეშე სხვადასხვა ნაგებობებზე ამოკვეთილ იურიდიულ წარწერას (X—XI სს.).

გარდა „ჴელისა", ქართული ეპიგრაფიკული აქტების ერთ-ერთი სახე იყო „დაწერილი" (XI—XIII სს.) (ტერმინი „წერა", როგორც სამართლიანად ვარაუდობს ნ. ბერძენიშვილი, თავდაპირველად სწორედ ქვაზე ტექსტის ამოკვეთას ეწოდებოდა).

ეპიგრაფიკულ აქტებს წარმოადგენს აგრეთვე ძველ საქართველოში სხვადასხვა ნაგებობებზე და სტელებზე ამოკვეთილი იურიდიული შინაარსის წარწერები, რომლებიც თვით წარწერის ტექსტში არ აღინიშნება არავითარი სპეციალური დიპლომატიკური ტერმინით.

„ჴელი“ უაღრესად გავრცელებული და სხვადასხვა შინაარსის მქონე ტერმინი იყო ძველ საქართველოში. „ჴელის“ თავდაპირველი მნიშვნელობიდან (ადამიანის მკლავი) წარმოიქმნა შემდეგ ხელისუფლების, პროფესიის, მაგიური, დიპლომატიკური და სხვა შინაარსის მრავალი ტერმინი (სწორედ ამიტომ თვით ადამიანის ხელის გამოსახულებაც, ძლიერ გავრცელებული ძველი საქართველოში სხვადასხვა ნაგებობებზე, ნივთებზე და სტელებზე, წარმოადგენდა უფლების, მაგიური, ხელოსან-შემოქმედის და სხვა შინაარსის სიმბოლოებს)

ხელის გამოსახულებიანი სტელების ნაწილს წარწერები ახლავს, რაც საშუალებას იძლევა დავათარიღოთ ისინი:

1. ლაშა-გიორგის „ჴელი“ (გუნია-ყალა) — 1202—1207 წწ.
2. თამარის „ჴელი“ (ჩხიკვთა) — 1195—1207 წწ.
3. თამარისა და ლაშას „ჴელი“ (პრტენა) — 1189—1202 წწ.
4. რუსუდანის „ჴელი“ (არხოტი) — 1222—1230 წწ.
5. [რუსუდანის ჴელი] (დიდი თონეთი) — 1222—1230 წწ.
6. მეფეთ-მეფის დავითის „ჴელი“ (სალამო) — 1259—1270 წწ.

რადგანაც ყველა წარწერიანი „ჴელი“ XII—XIII საუკუნეებისაა, სხვა უწარწერო ან დაზიანებულ წარწერიანი „ჴელიანი“ სტელები უნდა დათარიღდეს ანალოგიურად.

იმ „ჴელიან“ სტელებში, რომლებსაც ახლავთ წარწერები, მოხსენიებული არიან სხვადასხვა ისტორიული პირები — ამ პერიოდის საქართველოს პოლიტიკური მოღვაწეები:

1. სამეფო დომენის მესაკუთრენი: მეფე და უფლისწული,
2. სამეფო კარის უმაღლესი რანგის მოხელეები,
3. სტელის აღმართვის ტექნიკური შემსრულებლები: სამუშაოს ხელმძღვანელი და ხელოსანი.

„ჴელიანი“ სტელები წარმოადგენს სამეფო მიწათმფლობელობის დამადასტურებელ იურიდიულ დოკუმენტებს, შედგენილს განსაზღვრული დიპლომატიკური წესით:

1. ხელის გამოსახულება, როგორც მეფის ძალაუფლების სიმბოლო.

2. ზოგჯერ ჯვრის გამოსახულება — ქვაზე ამოკვეთილი აქტების ქრისტიანულ ეპოქაში შემოსული ქვის სტელების ნიშანი.

3. ზოგჯერ სამეფო ძალაუფლების გამომხატველი სიმბოლო (დადასტურებულია აგრეთვე ამ პერიოდის ბპილენძის მონეტებზე).

4. წარწერებში მეფის და ზოგჯერ უმაღლესი სამეფო კარის მოხელეების მოხსენიება.

„ჭელიანი“ სტელების გავრცელება XII—XIII სს-ში თრიალეთ-ჯავახეთში აიხსნება იმით, რომ ეს ტერიტორია ამ პერიოდში წარმოადგენდა სამეფო დომენს, რაც დასტურდება სხვა წყაროებითაც.

ეს პროვინციები თავის მდებარეობით (სტრატეგიული და სავაჭრო-სამიმოსვლო გზებით) განსაკუთრებულ როლს თამაშობდნენ საქართველოს პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ცხოვრებაში. სწორედ ამიტომ იყო ამ პროვინციების დაუფლებისათვის განუწყვეტელი ბრძოლა X—XI სს-ში ცენტრალურ ხელისუფლებასა და გარეშე თუ შინაურ მტრებს შორის (ბიზანტია, ბაღვაშები).

XII ს-ში ეს ტერიტორია სახელმწიფო მამულია, რომელსაც მეფის მიერ დანიშნული მოხელე—ერისთავი მართავს. XII—XIII სს-ის მიჯნაზე თრიალეთი და ჯავახეთი სამ ნაწილად არის დაყოფილი: 1. სამეფო დომენი; 2. საერისთავო (ახალქალაქის საერისთავო) და 3. ფეოდალური მამული (თმოგვი, წუნდა).

სამეფო დომენის ჩამოყალიბებაში მონაწილეობას იღებდნენ უხუცესი ვაზირები, რომლებიც დიდ როლს თამაშობდნენ სახელმწიფოს მმართველობაში. ყველა მნიშვნელოვან საკითხს, რომელიც სამეფო კარზე წამოიჭრებოდა, მეფე განიხილავდა უწყების გამგე უხუცესებთან—ვაზირებთან ერთად.

უხუცეს-ვაზირთა და სამეფო დომენის გამგებელი ერისთავების გვერდით მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირათ ერისთავებსა და ამირებს.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში აღნიშნული საკითხების კვლევისას ნაკლები ყურადღება ექცეოდა ეპიგრაფიულ მასალას, ხოლო ამ პერიოდის ეპიგრაფიული ძეგლები შეიცავენ უაღრესად ზუსტ და სანდო ცნობებს, რაც დასტურდება მათი შეჯერებით სხვა სახის წყაროებთან.

ამრიგად, განხილულ ეპიგრაფიკულ მასალას სიცხადე შეაქვს XII—XIII სს-ის მიჯნის სამეფო მიწისმფლობელობისა და სახელმწიფო მმართველობის საკითხების გაშუქებაში.

ტექსტები

1

1195—1207. ჩხიკვთის სამების ეკლესია. ჴელი თამარისა

სსმ—442; რუხი ფერის ქვის სტელა, ზომით 138X96X30—40*, ფილის მარცხენა მხარეს გაშლილი ხელის რელიეფური გამოსახულებაა, ხოლო მარჯვენა მხარეს ასევე რელიეფური, ქვედა მკლავდაგრძელებული ჯვარი. ხელისა და ჯვრის გამოსახულების შუა ამოღარულია თოთხმეტსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, ზომით 89×62—78; გრაფემების სიმაღლე—3,5—4. შემორჩენილი ტექსტის ფრაგმენტი და ხელის გამოსახულება მოწმობს, რომ სტელა თავისი წარწერით წარმოადგენს ეპიგრაფიკულ საბუთს — „ჴელს". იგი აღმოჩენილია თეთრიწყაროს რ-ნის სოფ. ჩხიკვთაში. სსმ-ში ჩამოტანილია 1959 წ., პ. ზაქარაიძისა და ნ. შოშიაშვილის მიერ; განკვეთილობის ნიშნები — წერტილი ან ორწერტილი ქარაგმის ნიშანი — განივი კლაკნილი ხაზი (ტაბ. II).

დ ა ზ ი ა ნ ე ბ ა: სტელის ზედაპირის გადარეცხვისა და გამოფიტვის გამო წარწერა ძალიან დაზიანებულია**.

წ ა რ მ ო დ გ ე ნ ი ლ ი დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ი ს ს ა ფ უ ძ ვ ე ლ ი: 1. წარწერის შინაარსი—თამარ მეფისა და ზაქარია ამირსპასალარის მოხსენიება მასში. 2. სტელის სახე — „ჴელი".

---

* ზომები ქვემოთ ყველგან აღნიშნულია სანტიმეტრებში.

** №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 10, 11 წარწერების ტექნიკური აღწერილობისათვის ზოგიერთი ცნობა მოგვაწოდა ვ. სილოგავამ, რისთვისაც მას მადლობას მოვახსენებთ.

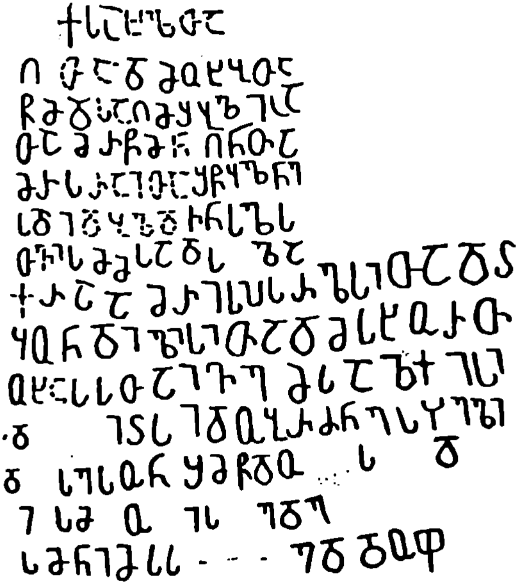

სურ. 1.

1. + ႱႠ[ႾႪႧႠ]
2. Ⴖ[ႧႠ]ႣႫႭႾႡႧႠ
3. ႼႫႣ[ႱႠ]ႶႫႸႡႪႨႱႠ
4. ႧႠႫႰႼႫ[Ⴌ]ႶႬႧႠ
5. ႫႰႱ[ႰႠႨჁ]ႸႼႷႪႬႤ
6. ႱႣႨ[ႣႡႪႣ]ႹႬႱ[ႪႱ]
7. Ⴇ[Ⴅ]ႨႱႫႫႱႠႣႱ—ႠႣ
8. ႦႰႠႠႫႨႰႱႮႱႪႰႱႨႧႠႣႽ
9. ႷႭႬႣႨႪႨႱႨႧႠႣႫႱႾႳႰႧ
10. Ⴓ[ႾႺ]ႱႱႧႠႨႥႤ(Ⴛ)ႫႱႦႵႨႱႨ
11. Ⴃ---ႨႽႱႨႣႤႪႨႱႨႣႳႡႰႻႬႤႱႽႤႪႨ
12. Ⴃ--ႾႤႱႭႬႸႫႼႣႭ:--Ⴑ--Ⴃ--
13. ႨႱႫ-Ⴍ-ႨႱ-ႤႣႤ------
14. ႱႮႬႨႫႱႱ---ႤႣႣႭႴ

---

8 ႠႫႨႰႱႮႱႠႰႱႨႧႠ წრწ;

სა[ხ(ე)ლ(ი)თა /2 ღ(მრ)-[თ(ისაჲთ)ა] და მ(ე)ოხ(ე)ბ(ი)-თა /3 წმ(ი)დ(ი)[სა] ღ(მრთის)-მშ(ო)ბლისა(ჲ) /4 თა მ(ა)რწმ(უ)-[ნ](ა) ღ(მერთმა)ნ თა /5 მ(ა)რს [რაიჱ(ა)] შ(ევი)წყ(ა)ლნე /6 ს(ა)-[დიდ(ე)ბლ(ა)დ] ჩ(უე)ნ(ისა) ს(უ) [ლ(ი)ს] (ა) /7 თ[ვ]ის მ(ა)მ(ი)-სა და ს- ად(?) /8 ზ(აქა)რ(ი)ა ამირსპ(ა)ს(ა)ლ(ა)რ(ი)სითა და ჭ /9 ყონდი(დ)ლისითა /9 და მს(ა)ხურთ /10 უ[ხ(უ)ც (ე)ს-(ი)ს(ი)თა ი(ო)ვ(ან)ე [ძ]მ(ი)სა ზ(ა)ქ(არ)ი(ა)სი/11 დ...ი ჭ(ყონდი-დელი)სი და უბრძ(ა)ნეს ჭე-ლი/12 დ. ხესონ შ(ე)მწ(ე)დ ო.. ს.. დ../13 ისმო — ის— ედე—/14 სპნიმსს... ედდოფ

2

1189—1202 პრტენა. ჯელი თამარისა და ლაშასი

სსმ—520. რუხი ფერის ქვის სტელა, ზომით 102×60×35. სტელის სამი მხარე ტლანქად არის დამუშავებული. მის წინა მხარეზე ფონი დადაბლებულია ნახევართაღის სახით და მასში ამოკვეთილია გაშლილი ხელის მტევანი. სტელაზე ამოღარულია ხუთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა: პირველი სამი სტრიქონი — ნახევართაღის არეში ხელის გამოსახულების გარშემო, ხოლო ბო-

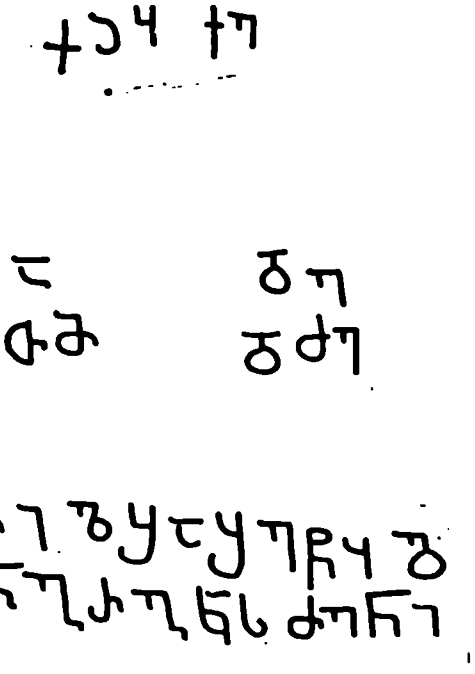

სურ. 2.

ლო ორი სტრიქონი — ამ არის გარეთ, ქვემოთ. ამ ორი სტრიქონის ფართი — 45×15; გრაფემების სიმაღლე — 5—7.

წარწერა ამოკვეთილია სტელაზე და ახლავს ხელის გამოსახულება, რაც მოწმობს, რომ ეს სტელა თავისი წარწერით წარმოადგენს მიწისმფლობელობის ეპიგრაფიკულ საბუთს—„ჯელს". წარწერას განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს, სიტყვები ერთმანეთისაგან არაა დაცილებული, ქარაგმის ნიშნად ნახმარია მოკლე, განივი სწორი ხაზი.

წარწერიანი სტელა 1956 წელს ჩამოიტანეს სსმ-ში ახალქალაქის რ-ნის სოფ. პრტენადან, სადაც ის ჩაშენებული ყოფილა ბაგრატ ადვიძის სახლის კედელში (ტაბ. III).

წ ა რ წ ე რ ი ს   დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ა   წ ი ნ ა   გ ა მ ო ც ე მ ა ш ი: 1207—1213 წწ. (ყოველ შემთხვევაში, თარიღის ქვედა ზღვარი 1193 წელზე — ლაშა-გიორგის დაბადების წელზე ადრე არ გადაიწევს) (ც).

წ ა რ მ ო დ გ ე ნ ი ლ ი   დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ი ს   ს ა ფ უ ძ ვ ე ლ ი: წარწერის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარია ლაშას დაბადება (1189 წ.), ხოლო ზედა — ლაშას თანამოსაყდრედ კურთხევა (1202 წ.)

გ ა მ ო ც ე მ ა: (24), ვ. ცისკარიშვილი, 66, ტაბ. VIII (დედნ. შრიფტ.; მხედრ. ტრანსკრ.; ფოტო.) (ც).

1. ✝ ႨႳႵႤ	✝ ი(ეს)უ ქ(რისტ)ე,/[2] ა(დი)
2. Ⴀ ႣႤ	დე/[3] თ(ა)მ(არ) დ(ა) ძე/[4] მ(ა)-
3. ႧႫ ႻႤႤ	თი ლ(ა)შა. შე(ი)წყ(ა)ლ(ე)/[5]
4. ႫႧႨႪႸႠႸႤႼႷႪ	ბ(ეშქე)ნ, გ(უ)რგ(ენ*, კ(ჳრი-
5. ႡႬႢ̃ႰႢႩႱႻႤႬႨ	კე)ს** ძენი.

1. ✝ ႨႳႵႤ]—ც;

[1] ✝ იესუ ქრისტე]-ც; 5. ბეშქენ, გურგენ კჳრიკეს] ბნ გრ გკს (გამრეკლის?) ც;

* გრგ შეიძლება წავიკითხოთ აგრეთვე როგორც: „გ(იო)რგ(ი)", ან „გრ(ი)გ(ოლ)".

** კს შეიძლება წავიკითხოთ აგრეთვე როგორც: „კ(ოსტანტინე)ს".

8

1202—1207. ბუნია-ყალა. ჯელი გიორგი მეფეთა მეფისა

სსმ—173. მოვარდისფრო ქვის ოთხკუთხად გათლილი სტელა, ზომით 133×80×20. სტელის ზედაპირზე, მის შუა ნაწილში

გამოსახულია დაბალი რელიეფით შესრულებული გაშლილი ხელი. ხელს ქვემოთ წარმოდგენილია სამეფო ნიშანი. ორივე ეს გამოსახულება ჩასმულია თაღოვან ლილვისებურ ჩარჩოში. მის მარცხნივ და მარჯვნივ ამოღარულია ათსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, ისე რომ სტრიქონები გადადის ჩარჩოს ერთი გვერდიდან მეორეზე. წარწერაცა და ჩარჩოც, ხელისა და სამეფო ნიშნის გამოსახულებით, თავის მხრივ, ჩასმულია შეწყვილებული ლილვის ჩარჩოში. წარწერის ფართობი: მარცხენა მხარეზე —43,5×11,5; მარჯვენა მხარეზე—40×9,6 გრაფემების სიმაღლე — 2,5—3. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. ქარაგმის ნიშნად ნახმარია კლაკნილი, კიდურწერტილოვანი, განივი ხაზი. დამწერლობა — კიდურწერტილოვანი. სიტყვები ერთმანეთისაგან დაცილებული არაა (ტაბ. IV, სურ. 1).

სტელა აღმოჩნდა 1936 წელს, წალკის რ-ნის სოფ. გუნია-ყალაში. იმავე წელს სსმ-ში გადმოიტანეს გ. ჩიტაიამ და ნ. რეხვიაშვილმა ([20], 25, 26).

წარწერის დათარიღება წინა გამოცემებში: 1. რუსთაველის ეპოქა (ბ—ჩ). 2. 1207 წლის ახლოს (მ); 3. 1207—1212 წწ. (ი, ბ); 4. თამარისა და გიორგი ლაშას მეფობის პერიოდი (M) 5. XIII ს. (ც); 6. თამარის მეფობის უკანასკნელი პერიოდი (ჩრძ); 7. 1206 წ. (ს).

წარმოდგენილი დათარიღების საფუძველი: 1. წარწერის პალეოგრაფიული ნიშნები; 2. წარწერის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარია ლაშა-გიორგის თანამოსაყდრედ კურთხევა (1202 წ.), ხოლო ზედა— თამარ მეფის გარდაცვალება (1207 წ.).

გამოცემები: 1. (2), ვ. ბარდაველიძე, გ. ჩიტაია, 19 (მხედრ. ტრანსკ.; ფოტო) ბ-ჩ) 2. (19) ლ. მუსხელიშვილი, 36—37 (მხედრ. ტრანსკ;) (მ) 3. (3), ა. ბაქრაძე, 221, სურ. 1 (დედნ. შრიფ.: მხედრ. ტრანსკ; ფოტო) (ბ); 4. (28), Л. Меликсет-Бек 125 (რუს; ფოტო) (M); 5. (20), ა. ბაქრაძე, ს. ბოლქვაძე, № 26 (173), 25—26, ტაბ. XII, 1—2 (დედნ. შრიფ; მხედრ. ტრანსკ; ფოტო) (ს); 6. (24), ვ. ცისკარიშვილი, 79 (მხედრ. ტრანსკ;) (ც); 7. (11), პ. ინგოროყვა, 568—569 (მხედრ. ტრანსკ.) (ი); 8. (8), ნ. ბერძენიშვილი, 160 (მხედრ. ტრანსკ.) (ბრძ); 9. (12), ს. კაკაბაძე, 307 (მხედრ. ტრანს.) (კ);

1. ႱႾႪႨႧႶႢ ႡႡႨႧႠ
2. ႧႨႱႱႼႭႰ ႧႧႫႰႱ
3. ႣႠႢႨႱႧ ႽႱႦႵႠ
4. ႰႨႠႸႪႥ ႭႥႱႷႫ
5. ႥႹႤႱႨႧႠ ႿႪႡႢႱ
6. ႫႭჃႨႰႥ ႤႡႨႧႠ
7. ႱႬႭႡႢႱ ႻႨႱႠႨႬႢ
8. ႱႠႷႪႨႧ ႣႢႱႠႩႪ
9. ႨႤႱႤႶႧႱ ႱႼႰႧႠ
10. ႫႴႧႫႴ ႨႱႢႨႱႨ

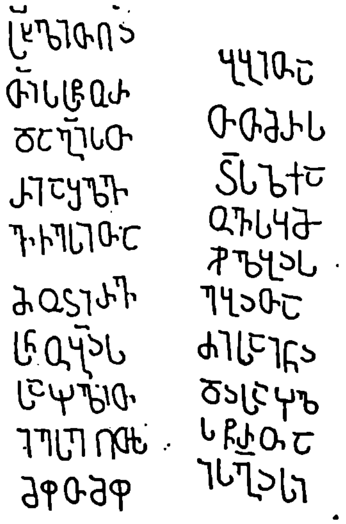

სურ. 3.

1. ႡႡႨႧႠ] ႢႢႨႧႠ ბ; 5. ႿႪႡႢႱ] ႿႪႡႠႱ ს, ႿႪႢႢႱ ბ; 6. ႫႭჃႨႰႥႤႡႨႧႠ ბ; 7. ႱႬႭႡႢႱ ႻႨႱႠ] ႱႬႭႢႨႱ ႫႨႱႠ ბ; 8. ႷႪႨႧ] ႷႪႨႧႠ ბ; 9. ႱႼႨႧႠ ბ;

ს(ა)ხ(ე)ლით(ა) ღ(მრთისა)ჲ(თა), ბ(რძანე)ბითა /[2] (ღმრ)თის სწორთ(ა) თ(ა)მ(ა)რ(ი)ს(ა) /[3] და გ(იორგ)ის(ი)თ(ა), ჭ(ყონდიდელი)ს, ზ(ა)ქა /[4] რია, შ(ა)ლვ(ა), ოვს(ი)ყმ(ა) /[5] ვ(ა)ჩესითა, ჯ(ა)ლ(ა)ბ(ა)ჲს /[6] მოჳირვებითა,/[7] ს(ა)ნობ(ა)ჲს ძისა ინ(ა)ჲ [8]/ სა კ(ე)ლითა დ(ა)ჲს(უ)ა კ(ე)ლ/[9]ი ესე ღ(მრ)თ(ი)ს(ა) სწ(ო)რთა /[10] მ(ე)ფ(ე)თ მ(ე)ფის(ა) გ(ი-ორგ)ჲსი.

---

2 ღმრთისა ბ, ც, ს, ი; სწორთ თამარის ბრძ; თამარის ს; 3. ჭდონდიდელისა ი, ბ, ც; 4. ოვსიყმა] ოვსე-ყმა ი, ისიყმა ბრძ; 5. ვაჩესითა] ივანესითა ი, მ; ჯალაბაჲს] ჯულაბაჲს ი, ბ, ც, ხ, ბრძ; 6. მოჳირვებჲთა] მოჳირვებითა ი, ბ, ც, ს. 7 ინაჲსა] ინაჲს ი; 8. დაჲსუა] დაჲსვა ბრძ; 9. ღმრთის ბრძ. ღმრთჲს ბ. გიორგჲსი] გიორგისი ი, ბ, ც, ს;

4

1222—1230. არხოტი. ბრძანება რუსუდან მეფისა

სსმ—303. რუხი ფერის ქვის სწორკუთხა ფილა, ზომით 30×108×18. სტელას ირგვლივ შემოუყვება სწორკუთხა, რელიეფური ჩარჩო, რომელიც ზედა ნაწილში სამ ნახევართაღად არის დაყოფილი. შუა ნახევართაღის გასწვრივ მოცემულია გაშლილი

ხელის რელიეფური გამოსახულება. ხელის ორივე მხარეს, ორი დანარჩენი ნახევართაღის პირდაპირ, წარმოდგენილია ქვედამკლავ-დაგრძელებული ორი რელიეფური ჯვარი. სტელის ქვედა ნაწილში გამოკვეთილია ოთხკუთხა ფეხი, რომლითაც ის ჩამაგრებულია რუხი ფერის ქვის სადგამში, ზომით 107×35×52. ჯვრებსა და ხელის რელიეფებს შორის, მათ ქვემოთ და ჩარჩოზე ამოღარულია ასომთავრული წარწერა, რომელსაც ახასიათებს შეწიალება. გრაფემების ზომა — 2—10. განკვეთილობის ნიშნად ნახმარია ორწერტილი ადგილ-ადგილ (იწყება „რუსუდანის“ შემდეგ). ქარაგმის ნიშანი: სწორი, განივი ხაზი.

წარწერიანი სტელა აღმოჩენილია სოფ. არხოტში (თეთრი-წყაროს რ-ნი) იგი ვერტიკალურად იდგა შუა სოფელში, წყაროსთან, პირით სამხრეთისაკენ. სსმ-ში ჩამოტანილია 1950 წელს პ. ზაქარაიასა და ს. ბოლქვაძის მიერ (ტაბ. IV, სურ. 2).

წ ა რ წ ე რ ი ს დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ა წ ი ნ ა გ ა მ ო ც ე მ ა შ ი: 1. XIII ს-ის დასაწყისი (ც, M); 2. 1222—1245 წწ. (ს, დ).

სურ. 4.

წ ა რ მ ო დ გ ე ნ ი ლ ი დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ი ს ს ა ფ უ ძ ვ ე ლ ი: წარწერის შინაარსი—დაწერილია რუსუდანის მეფობაში დავით ნარინის თანამოსაყდრედ კურთხევამდე.

გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი: 1. (13), ლ. მელიქსეთ-ბეგი, 77 (მხედრ. ტრანსკ;) (მ); 2. (20), ა. ბაქრაძე, ს. ბოლქვაძე, № 58, ტაბ. XIII, I. (დედნ. შრიფ; მხედრ. ტრანსკ; ფოტო) (ს); 3. (29), Л. Меликсет-Бек, 123, სურ. 21 (რუს; ფოტო;) (M); 4. (24), ვ. ცისკარიშვილი, 79 (მხედრ. ტრანსკ;) (ც); 5. (21), ი. დოლიძე, 36 (მხედრ. ტრანსკ;) (დ);

1. Ⴜ´Ⴢ Ⴂ´Ⴈ
2. ႩႥႧႱ´Ⴢ
3. + ႤႱႤ ႡႰႻႬႤႡႠჂ ႹႤႫჂ
4. ႠႰႱ ႰႳႱႳႣႬ : ႬႤႡ
5. ႨႧႠ : ႶႧႱႠႨႧႠႠ
6. [Ⴆ]ႠႣႠႣ : ႣႠ ႸႤႳႪႨ : ႠႰႱ : ႫႠ[Ⴋ]ႳႪႨ
7. ႫႧႨ : ႬႱႷႣႨႧ : Ⴃ[ႸႼ]
8. ႰႪႨႧႠ : ႱႼႱႭ : ႬႳႥႨႬ : ႸႪႧ : ႡႡჂ

---

1. Ⴜ´Ⴢ]ႼႣ ს; 2. ႩႥႧႱ´Ⴢ] ႩႥႧႱႠ ს; 3. ႡႰႻႬႤႡႠჂ] ႡႰႻႬႤ-ႡႠ ს; 6. ႫႠႫႳႪႨ] [- - -] ႳႪ [- - -] ს; 7. ႣႸႼႰႪႨႧႠ] ႣႠ ႷႭ-ႥႪႨႧႠ ს; 8. ႡႡႣ ს;

წ(მიდა)ჲ გ(იორგ)ი /[2] კ(ა)ვთ(ი)სჲ. /[3] + ესე ბრძ(ა)ნებაჲ ჩემჲ /[4] არს, რუსუდ(ა)ნ: ნებ/[5]ითა ღ(მრ)თ(ი)საითა ა /[6] [ზ]ადად და შეუ(ვა)ლი არს მა[მ]ული /[7] მ(ა)თი, ნ(ა)სყ(ი)დით დ(ა) შ(ე)წ(ი) /[8] რ(უ)ლითა. ს(ა)წ(ე)სო ნუ ვინ შ(ა)ლ(ო)თ. ბ(რძანე)ბ(ა)ჲ.

---

[1] წმიდაჲ] წმიდაო ს, დ, წმინდაო ც, წმიდაი მ; [2]. კავთისჲ] კავთისაო ს, დ, ც, კავთისი მ; 3 ბრძანებაჲ] ბრაძნებაი მ, ც, დ; ჩემჲ] ჩემი მ, ს, ც, დ; [6] შეუვალ დ. 7. შეწირულითა] ყოვლითა მ, ს, დ, ც; 8. საწესო] სამწყსო მ, ც, საწესოთ დ; შალოთ] შეარყიოს მ, ც, შალავთ ს, დ; ბრძანებაჲ] — მ, ც, ბრძანებასა ს, დ; -] ამას ს, დ;

5

1222—1230. ᲗᲝᲜᲔᲗᲘ [ᲠᲣᲡᲣᲓᲐᲜ ᲛᲔᲤᲘᲡ ᲯᲔᲚᲘ]

სსმ—117. რუხი ფერის ქვის ფილა, 45×66×14,5. ფილის შემორჩენილ ნაწილს შემოუყვება ამაღლებული ბრტყელი ჩარჩო.

ფილაზე ამოღარულია ასომთავრული წარწერა, რომლიდანაც შემორჩენილია 6 სტრიქონი; გრაფემების სიმაღლე — 5,5×6. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. ქარაგმის ნიშნად ნახმარია მოკლე, განივი, სწორი ხაზი. სიტყვები ერთმანეთისაგან არაა დაცილებული.

აღმოჩენილია დიდი თონეთის (თეთრი წყაროს რ-ნი) სამხრეთით მდებარე პატარა ეკლესიის ნანგრევებთან, ვერტიკალურად მდგარი. თბილისში ჩამოტანილია ექ. თაყაიშვილის მიერ.

დაზიანება: ფილის ზედა ნაწილი და ქვედა მარცხენა კიდე ჩამოტეხილია, რის გამოც წარწერას დასაწყისი აკლია. ზედა ნაწილზე შემორჩენილია რელიეფური გამოსახულების ნაშთი, რომელიც შეიძლება ჯვრის ქვედა მკლავის ან ხელის გამოსახულების ქვედა ნაწილი იყოს (ტაბ. V).

წარწერის დათარიღება წინა გამოცემებში: არხოტის წარწერის თანადროულია (M;)

წარმოდგენილი დათარიღების საფუძველი: წარწერა პალეოგრაფიულადაც და შინაარსითაც ემსგავსება არხო-

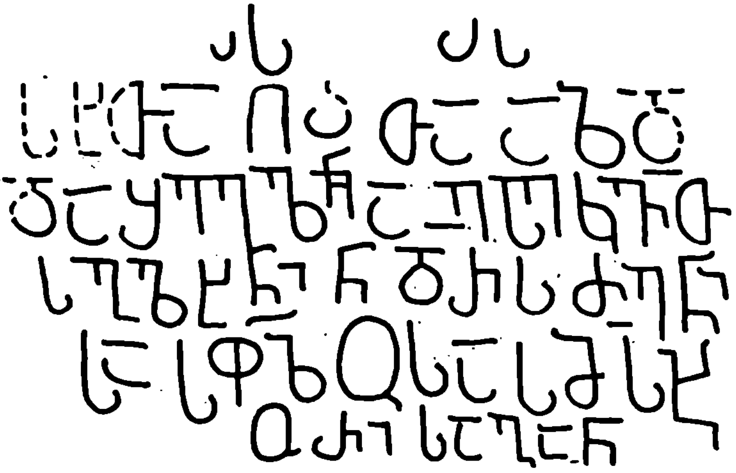

სურ. 5.

ტის წარწერას. ის უნდა იყოს რუსუდან მეფის ბრძანება, არხოტის წარწერის თანადროული.

გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი: 1. (32), Е. Такайшвили, 130 (დედნ. შრიფ; მხედრ. ტრანსკ; რუს; ფოტო (თ); 2. (33), Е. Такайшвили, 130, სურ. 4 (დედნ. შრიფ; მხედრ. ტრანსკ; რუს; ფოტო;) (თ¹); 3. (20), ა. ბაქრაძე, ნ. ბოლქვაძე, № 19, ტაბ. XV, 3 (დედნ. შრიფ; მხედრ. ტრანსკ; ფოტო;) (ს); 4. (29), Л. Меликсет-Бек, 124 (რუს;) (M);

1. ---- Ⴑ| |Ⴋ ---
2. [Ⴑ] ჄႧႠ ႶႢႧႠႠႦႣ
3. [ႣႠ ႸႤႥႪႬႨႠ ႤႱႤ ႩႥ~Ⴇ
4. ႱႢႪႾႬႨႬႣႰ~ႱႻႤႬႨ
5. ႱႠႱႴႪႭႱႠႱႫႱႾ
6. ႭႰႨႱႠႢႠႬ

——— ს||მ———/² [ს](ა)ხ(ელი)თა ღ(მრთისა)ჲთა აზ(ა)დ /³ და შე(უ)ვ(ა)ლნია ესე კ(ა)ვთ(ი) /⁴ს გლ(ე)ხნი ნ(ა)დ(ი)რ(ა)ს ძენი /⁵ სას(ო)ფლო(ჲ)სა ს(ა)მს(ა)ხ/⁶ურისაგან.

---

1. ---- ႱႫ ---] +ႱႠႾ(ႥႪ) თ, თ¹, --- Ⴑ --- ს; 2. ႱႾႭႠ]ႭႠ თ, თ¹, ს; ႠႦႣ] ႠႦႠႲ] თ, თ¹, ႠႦႠ ს; 3—4. ႩႥႭႨႱ თ, თ¹; ႱႠ-ႱႴႪႭႱႠ თ, თ¹, ს;

---

1. ————ს//მ———]—თ, თ,¹ ს; 2. აზად] აზატ თ, თ¹ ს;. 5. ႱႠႱႴႪႭႱႠ წრწ; სასოფლოსა თ, თ¹, ს; 6. სამსახორისგან წრწ.

6

1259—1270. ᲡᲐᲚᲐᲛᲝ. ᲯᲔᲚᲘ ᲓᲐᲕᲘᲗ ᲛᲔᲤᲔᲗᲐ ᲛᲔᲤᲘᲡᲐ

სსმ—445; ოთხკუთხად გათლილი ქვის მაღალი, ბრტყელი სტელა ფართობით 270×70×50; სტელაზე გამოსახული ჯვარი და გაშლილი ხელის მტევანი, რომლებსაც გარშემო შემოუყვება ჩარჩო. ჩარჩოს შიგნით, ხელის გამოსახულების შიგნით და ჯვრის ზემოთ ამოღარულია 7-სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა ზომით 48×50—30; გრაფემების სიმაღლე 9—6—4, 5; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს; ქარაგმის ნიშანი — კლაკნილი ხაზი.

წარწერის ამოკვეთა ხელის გამოსახულებიან სტელაზე მოწმობს, რომ ის მეფის მიწათმფლობელობის იურიდიული საბუთია და ამავე დროს წარმოადგენს ამ მიწათმფლობელობის მატერია-

ლურ ნიშანს, ამართულს, როგორც ჩანს, სამეფო დომენში (ტაბ. VI).

ძეგლი აღმოჩენილია ბოგდანოვკის რ-ში, საღამოს ტბასთან მდებარე ნასოფლარში. 1946 წ. ის ჩაბარდა სსმ-ს.

დ ა ზ ი ა ნ ე ბ ა: ქვის ზედაპირის გამოფიტვის გამო წარწერა ადგილ-ადგილ გადასულია.

წ ა რ წ ე რ ი ს დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ა წ ი ნ ა გ ა მ ო ც ე მ ე ბ შ ი: 1247—70 წწ. (დავით ულუს მეფობის ხანა) (ც);

წ ა რ მ ო დ გ ე ნ ი ლ ი დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ი ს ს ა ფ უ ძ ვ ე ლ ი: 1. პალეოგრაფიული ნიშნები; 2. შინაარსი: ძეგლი ეკუთვნის დავით ულუს ერთმეფობის პერიოდს.

გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი: (24), ვ. ცისკარიშვილი, 68 (დედნ. შრიფ.; მხედრ. ტრანსკ.; გრაფ. მონახ. (ც);

1. + ႠႣႬႣႣ[Ⴋ]
2. ႷႰႬႶႬႷႪႠ
3. ႠႶႱႪႧႨႱႠႣႣ
4. ႱႥႪႧႨႱႠ
5. ႧႧႫႮႷႰ
6. ႭႡႪႠႫႤႴႤ
7. ႧႠႫႤႴႤႣႧ

---

4. ႱႥႪႧႨႱႬ ც;

+ ა(დი)დ(ე)ნ დ(ა) დ(აა) [მ]/² ყ(ა)-რ(ე)ნ ღ(მერთმა)ნ ყ(ოვ)ლ(ის)ა/³ აღ-(მო)ს(ავ)ლ(ე)თისა დ(ა) დ(ა)ს(ა)ვ-ლ(ე)თისა/⁵თ(ჳ) თმპყრ/⁶ ობ(ე)ლთა მე-ფე/⁷ თა მეფე დ(ავი)თ.

3—4. დ(ა)ს(ა)ვლ(ე)თისა] დასავლეთის ც;

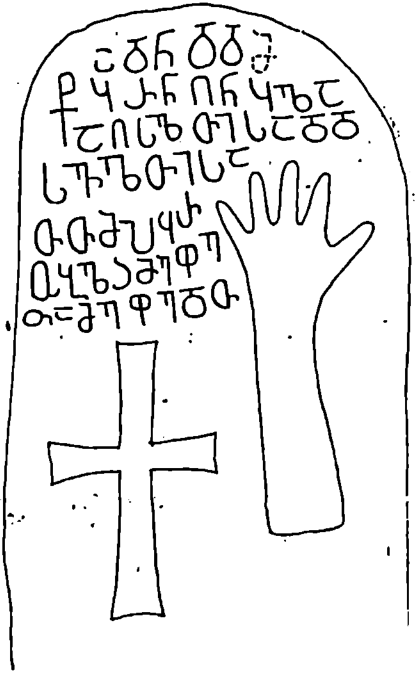

სურ. 6.

1178—1185. ქვემო ჯინისი. საამშენებლო წარწერა მსახურთუხუცესი აფრიდონის ცოლის ხოშაქისა

ქვემო ჯინისის (წალკის რ-ნი), წმ. გიორგის ეკლესია. აღმოსავლეთ ფასადზე, ტრაპეციის ფორმის ერთ მთლიან დიდ ქვაზე ამოღარულია ექვსსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა. ქვის ზომა — 107×127 წარწერას უჭირავს ფართობი 59×127; გრაფემების სიმაღლეა 4—6, 5—8. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. ქარაგმის ნიშნად ნახმარია მოკლე, განივი ხაზი (ტაბ. VII).

დ ა ზ ი ა ნ ე ბ ა: წვიმით გადარეცხვისა და გამოფიტვისაგან წარწერა ადგილ-ადგილ ატკეჩილია. განსაკუთრებით დაზიანებულია წარწერის მარცხენა მხარე, სადაც ზოგიერთი გრაფემა საერთოდ გადაშლილია, მაგრამ მათი აღდგენა ხერხდება წარწერის შინაარსის მიხედვით. (როგორც ჩანს, წარწერის ტექსტი, როცა ის ე. თაყაიშვილმა ნახა, კარგად იყო შენახული, რადგანაც იგი ყველა გრაფემას კითხულობს).

წ ა რ წ ე რ ი ს დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ა წ ი ნ ა გ ა მ ო ც ე მ ა შ ი: XII ს. (თ).

წ ა რ მ ო დ გ ე ნ ი ლ ი დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ი ს ს ა ფ უ ძ ვ ე ლ ი: შინაარსი—აფრიდონის მსახურთუხუცესობის ხანა.

გ ა მ ო ც ე მ ა: [32], Е. Такайшвили, 51—52 (დედნ. შრიფ.; მხედრ. ტრანსკრ.; რუს.) (თ.).

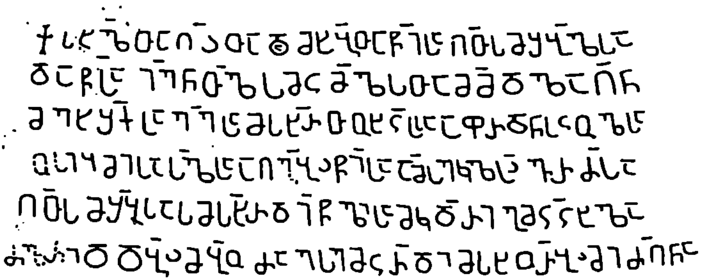

სურ. 7.

1. + ႱႾ~ႪႧႠ ႶႢ~ႧႠ ႣႠ ႫႾႡ~ႧႠ Ⴜ~ႨႱႠ Ⴖ~ႧႱ ႫႸႡႪႱႠ
2. ႣႠႼ~ႱႠ Ⴈ~ႤႬႧ~ႪႱႫႺႫ~ႪႱႧႠ ႫႫ~ႣႪႠႶ~Ⴌ
3. ႫႤႾႸ~ႵႱႠ Ⴄ~ႤႱႠ ႫႱႾ~ႰႧ ႳႾ~ႺႱႱႠ ႠႴႰႣႬႱ ႺႭႪႱႠ
4. [ႭႱ]Ⴈ[Ⴗ]ႫႨႱ ႠႱ~ႪႱႠ ႠႶ[Ⴘ]ႡႢႼ~ႨႱႠ Ⴀ~ႫႱ ႤႩ~ႪႱႠႥႰ~ႻႱႠ
5. Ⴖ~ႧႱ ႫႸႡႪႱႠ ႱႫႱ~ႾႰႣႨ ႼႪႨႱႠ ႫႩႣႰႨ ႢႫႺ~ႺႾႪႠ
6. [ႻႪ](ႤႰ)ႨႣ~ႣႡႢ ႫႡႭႻႠ ႤႱႤ ႫႺ~ႰႣႨႫႱႾႳႰႡႢ ႫႨႻႶႬႠ

თ: 1. +]—; 6. ႫႱႾႳႰႡႢ] ႫႱႾႰႡႢ; ႫႨႻႶႬႠ] ႫႨႻႶႬႨႠ;

+ ს(ა)ხ(ე)ლ(ი)თა ღ(მრთისა)ჲთა და მ(ეო)ხ(ე)ბ(ი)თა წ(მიდ)ისა ღ(მრ)თ(ი)ს მშ(ო)ბ(ე)ლ(ი)ს(აჲთ)ა/[2] და წ(მიდი)სა ი(ოვან)ე ნ(ა)თლ(ი)სმც(ე)მლ(ი)ს(აჲ)თა მ(ომ)მ(ა)დლა ღ(მერთმა)ნ/[3] მე, ხ(ო)შ(ა)ქსა, ე(რისთავთ)—ე(რისთავი)სა მს(ა)ხ(უ)რთუხ(უ)ც(ე)ს(ი)სა აფრ(ი)დ(ო)ნ(ი)ს ცოლსა,/[4] [ოს]ი[ყ]მის ას(უ)ლსა, აღ[შ[(ენე)ბ(ა)ჲ წ(მიდ)ისა ამ(ი)ს ეკლ(ესიი)სა ვ(ა)რძ(იი)სა/[5] ღ(მრ)თ(ი)სმშ(ო)ბ(ლი)სა ს(ა)მს(ა)ხ(უ)რ(ა)დ. ი წლისა მკ(უ)დ(ა)რი გ(ა)მ(ა)ც(ო)ცხლა,/[6] [ძლ](იე)რი დ(ი)დ(ე)ბ(ა)ჲ მ(ი)ბოძა. ესე მც(ი)რ(ე)დი მს(ა)ხურ(ე)ბ(ა)ჲ მიძღ(ვ)ნ(ი)ა.

თ: 1. +]—; 4. აღშენ_ბაჲ] აღგებაჲ;

8

1184—1207. ვაჰანის მონასტერი. საამშენებლო წარწერა იჩქით ბურბენისძისა

სსმ—683; ოთხკუთხად გათლილი ქვის სტელა, ზომით 150×50×36; მასზე ამოღარულია ხუთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა. გრაფემების სიმაღლე 3—8,2; დამწერლობა — კიდურწერტილოვანი; განკვეთილობის ნიშანი — ორწერტილი, თითქმის ყოველი სიტყვის შემდეგ; ქარაგმის ნიშანი — მოკლე ხაზი, კიდურწერტილოვანი ხაზი (ტაბ. VIII) წარწერიანი ქვა აღმოჩნდა ვაჰანის მონასტრის (ასპინძის რ-ნი) შესასვლელთან. სსმ-ში ჩამოტანილია 1965 წ. გაფრინდაშვილის მიერ.

დ ა ზ ი ა ნ ე ბ ა: წარწერიანი ქვა შუაზეა გაბზარული, მაგრამ წაკითხვას ხელს არ უშლის.

წ ა რ წ ე რ ი ს დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ა წ ი ნ ა გ ა მ ო ც ე მ ა შ ი: 1189-1204 წწ. (გ);

წ ა რ მ ო დ გ ე ნ ი ლ ი დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ი ს ს ა ფ უ ძ ვ ე ლ ი: წარწერის შინაარსი—თამარის მოხსენიება.

გ ა მ ო ც ე მ ა: (9), გ. გაფრინდაშვილი, 8 (მხედრ. ტრანსკ.; ფოტო). (გ)

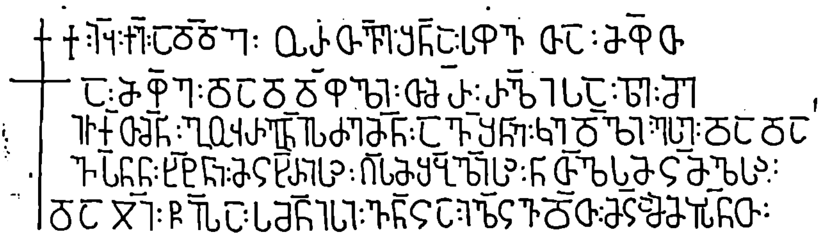

სურ. 8.

1. ✝: ႨჃ : ႵႤ : ႠႣႣႤ : ႭႰႧႥႤႸႬႠ : ႱႴႥႧႠ : ႫႴႧ
2. Ⴀ : ႫႴႤ : ႣႠ ႣႣႴႪႨ : ႧႫႰ : ႰႫႪႨႱႠ : ႦႤ : ႫႤ
3. ႨႰႵႧႫႬ : ႢႭჃႰႢႬႨႱႻႤႫႬ : ႠႥႸႬႤ : ႩႤႣႪႨ : ႤႱႤ : ႣႠႣႠ
4. ႥႱႬႬ : ႾႲႬႨ : ႫႺႾႥႰႨႱႠ : ႶႱႫႸႡႪႨႱႠ : ႬႧႪႱႫႺႫႪႱႠ
5. ႣႠჂႨ : ႼႨႱႠ : ႱႫႬႨႱႨ : ႥႬႺႠ : ႨႪႺႥႣႧ : ႫႺႠႫႫႵႱႬႧ:

ი(ესო)ჳ ქ(რისტ)ე, ად(ი)დე ორთ(ა)ვე შ(ი)ნა ს(უ)ფ(ე)ვ(ა)თა მ(ე)ფ(ე)თ /2 ა მ(ე)ფე და დ(ე)დ(ო)ფ(ა)ლი თ(ა)მ(ა)რ, რ(ომ)ლისა ზე მე, /3 ირქ(ი)თმ(ა)ნ, გურგ(ე)ნის ძემ(ა)ნ, ავ(ა)შ(ე)ნე კედ(ე)ლი ესე და და/4ვ(ა)ს(უენ(ე)ნ ხ(ა)ტნი: მ(ა)ცხ(ოვ)რისა, ღ(მრთი)სმშ(ო)ბლისა, ნ(ათლ(ი)სმც(ე)მლ(ი)სა /5 და ჯ(უარ)ი წ(მიდ)ისა ს(უი)მ(ეო)ნისი. ვ(ი)ნცა ილ(ო)ცვ(ი)დ(ე)თ მ(ე)ცა მ(ო)მ(ი)ქს(ე)ნ(ე)თ.

---

[1] ი(ესო)ჳ] იესო გ; [3] ავაშენე] აღვაშენე გ; [3–4] დავასუენენ] დავასვენენ გ; [5] მაცხოვრისა] მაცხოვრისად გ; ღმრთისმშობლისა] ღმრთისმშობლისად გ; ნათლის მცემლისა] ნათლისმცემლისად გ; [5] სუიმეონისი] სვიმეონისი გ;

9

1184—1207. წუნდის ეკლესია. სამშენებლო-ქტიტორული წარწერა ირქით გურგენისძისა

წუნდის ეკლესია (ასპინძის რ-ნი); ეკლესიის დასავლეთ კედელზე ერთ მთლიან ქვაზე ამოღარულია ასომთავრული სამსტრი-

ქონიანი წარწერა; ზომით 190×53; გრაფემების სიმაღლე 6—8; წარწერიანი ქვა მოთავსებულია თაღოვანი გამოსახულების შუა ნაწილში. წარწერის ზემოთ ჯვრის რელიეფური გამოსახულებაა. განკვეთილობის ნიშნად ნახმარია ორწერტილი, თითქმის ყოველი სიტყვის შემდეგ ქარაგმის ნიშანი — მოკლე, განივი, სწორი ხაზი (ახლავს ყველა სიტყვას „ႫႨ" და „ႣႺ"-ს გარდა) (ტაბ. IX).

დ ა ზ ი ა ნ ე ბ ა: 1. წარწერიანი ქვა შუაზეა გატეხილი, მაგრამ ტექსტი თითქმის არაა დაზიანებული; 2. II სტრიქონში „Ⴈ" და „Ⴢ" ასოების ნაწილი ამომტვრეულია. ნ. ბერძენიშვილის თქმით, ვილაცას თოფის სროლაში უვარჯიშია (ბ, 129).

წ ა რ წ ე რ ი ს დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ა წ ი ნ ა გ ა მ ო ც ე მ ე ბ შ ი: 1. XII ს. ბ); 2. XII—XIII სს. (ც).

წ ა რ მ ო დ გ ე ნ ი ლ ი დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ი ს ს ა ფ უ ძ ვ ე ლ ი: შინაარსი. თამარის მეფობის წლები: იჩქით გურგენისძის წარწერა ვანის ქვაბიდან (წარწ. № 8) თამარ მეფეს იხსენიებს.

გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი: 1. (30), И. Ростомов 123 (მხედრ. ტრანსკრ; გრაფიკ. მონახ; რუს.) (P) (35), M. Brosset, 165 (ლედნ. შრიფ.; მხედრ. ტრანსკ., ფრანგ, (B); 3. (7), ნ. ბერძენიშვილი, 129 (მხედრ. ტრანსლიტ.; მხედრ. ტრანსკ.) (ბ);

4. (24), ვ. ცისკარიშვილი, 47—48, ტაბ. VII (ლედნ. შრიფ.; მხედრ. ტრანსკ.; ფოტო) (ც);

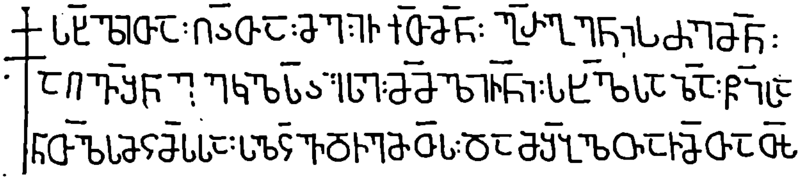

სურ. 9.

1. ႱႾ~ႪႨႧႠ : ႶႫႧႠ : ႫႨ : ႨႩႵ~ႭႫ~Ⴌ : Ⴂ~ႢႤႬႨႱႻႤႫ~Ⴌ :
2. ႺႶႧ~ႷႬႨ ႤႡႬႱႠ ႤႱႤ : Ⴋ~ႫႬႤႩႬႤ : ႱႾ~ႬႱႺႬႺ : ႼႤႱႺ
3. ႬႭ~ႬႱႫႾႫ~ႱႱႺ : ႱႬႾ~ႧႣႩႫႭ~Ⴑ : ႣႺႫႷ~ႸႬႭႺႩ~ႫႭႺႭ~Ⴒ

1. ႶႫႧႠ] ႶႨႧႠ B, ႶႧႠ ც; Ⴂ~ႢႤႬႨႱ] Ⴂ~ႸႤႬႨႱ B; 2. ႤႡႬႱႺ

ც; ႫႫႪႨ ႹႬႨ]—B; 3. ႹႤႫႧႱ] ႹႫႧႱ B; ႹႫႧႠႧႱ] ႹႫႧႧႱ B, ႹႫ-ႧႠႧႠ ც;

ს(ა)ხ(ე)ლ(ი)თა ღ(მრთისა)ჲთა, მე, იჩქ(ი)თმ(ა)ნ გ(უ)რგენის ძემ(ა)ნ |[2] აღვ(ა)შ(ე)ნე ეკლ(ე)ს(ია)ჲ ესე. მ(ა)მ(უ)ლი ჩ(უე)ნი ს(ა)-ხ(ე)ლსა ზ(ედ)ა წ(მიდ)ისა |[3] ნ(ა)თლ(ი)სმც(ე)მ(ლი)ს(ა)სა. ს(ა)ლ(ო)-ც(ა)ვ(ა)დ ჩემთ(ჳ)ს და მშ(ო)ბ(ე)ლთა ჩ(ე)მთათ(ჳ)ს.

---

[1] ღმრთისაჲთა] ღვთისათა P, Ⴖვთისა ႨႧႠ B; გურგენის] ႢႳႰႢႤ-ႬႨႱ B; [2] ეკლესია P; მამული ჩ(უე)ნი]—B, ჩვენი P; [3] ნათლისმცემლი-სსა ბ; სალოცველად ბ, ც; [4]—] სულისა ც; ჩემთჳს] ჩემთვის P, ႹႤႫ-ႧႥႨႱ B, ჩემთათჳს ც; ჩემთათჳს] ჩემთათ P, ჩემთათა ც;

10

1184—1207. ႣႠႼႤႰႨႪႨ ႳႺႬႭႡႨ ႤႩႪႤႱႨႨႱႠႣႫႨ

სსმ-227. მოყვითალო ფერის სწორკუთხა ფილა, ზომით 43×49×13 მასზე ამოღარულია ათსტრიქონიანი ასომთავრული (ად-გილ-ადგილ ხვეული და შეწიაღებული) წარწერა. გრაფემების სიმაღლე 2,5—3. განკვეთილობის ნიშანი — ორწერტილი; ქარაგმის ნიშანი — კლაკნილი, განივი ხაზი.

დ ა ზ ი ა ნ ე ბ ა: შემორჩენილია წარწერიანი ფილის მხო-ლოდ ფრაგმენტი — მარჯვენა კიდის გამოკლებით, ჩამოტეხილია მისი სამივე მხარე. ჩამოტეხილ ადგილებს, როგორც ჩანს, წარწე-რის ტექსტის საკმაოდ დიდი ნაწილი გაჰყოლია (ტაბ. X). სსმ-ში ძეგლის შემოსვლის დროისა და ვითარების, აგრეთვე მისი სადაუ-რობის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება.

წ ა რ წ ე რ ი ს დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ა წ ი ნ ა გ ა მ ო ც ე მ ა-ში: XII ს. (ს).

წ ა რ მ ო დ გ ე ნ ი ლ ი დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ი ს ს ა ფ უ ძ ვ ე ლ ი: 1. პალეოგრაფიული ნიშნები; 2. წარწერის ტექსტში თამარის მო-ხსენიება.

გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი: 1. (20), ა. ბაქრაძე, ს. ბოლქვაძე, 33—34, № 42, ტაბ. XIII, 2 (დედნ. შრიფ.; მხედრ. ტრანსკ.; ფოტო) (ს).

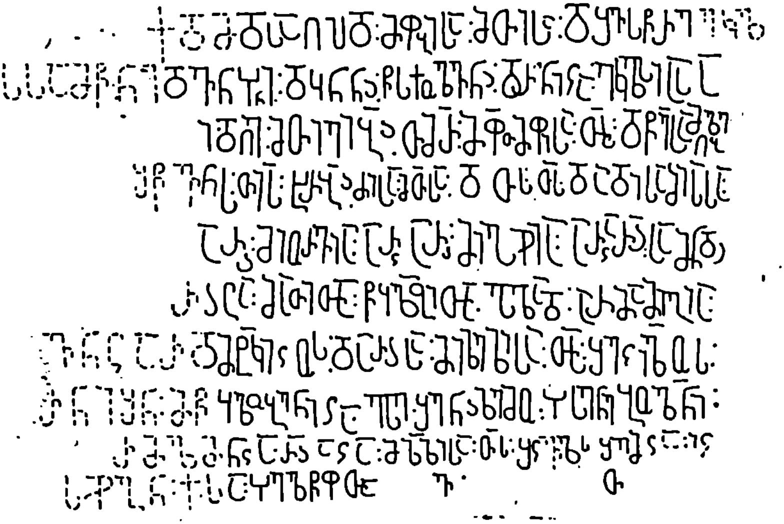

სურ. 10.

1. [+ ႵႤ] ႵႱႠႶႳႵ : ႤႴႷႨႱႠ : ႤႶႨႱႠ : ႵႷႢႱႰႣႨႨ[ႩႡ]
2. [ႱႱႠႤႰႬႨ]ႵႢႬႷႬႨ : ႵႷႬႬႣ : ႰႱ+ႭႡႢႬႣ : ႵႣ́ႬႨႠႠ : ႨႩႡႱႨႠႱႠ
3. --- ႵႶႨ : Ⴄ́ႣႨႨႨႷ́Ⴃ. ႶႤ́Ⴃ : ႤႴႶႤႴႨႱႠ:ႶႱ : ႵႰႨႱႠႤႡႨႶႷ
4. [ႷႰႢ][ႬႱ :ႶႨ́Ⴑ : ႦႣ́ႷႣ. ႻႨႱႠ : ႤႶ́ႱႠ : ႵႶႢ:ႵႠႵႨႱႠႤႨႱ́ႱႠ:
5. ---ႠႣႣ : ႤႨႭႣႢႨႠ : ႠႣႠႠႣႣ :ႤႨႢႿႨႠ:ႠႣႠႠႣ́Ⴃ. ႱႠႤႬႵႣ
6. [Ⴃ]ႣႠႠ : ႤႠႶႨႶႠ : ႰႷႡ́ႷႨႶႠ. ႢႡႠႵ : ႠႣႤႠႤႨႢႨႠ :
7. [ႢႬႠႣ] ႵႤႸ́ႩႨႠႭႱ : ႵႠႣႣႱႠ : ႤႨႡႨႡႨႱႠ : Ⴖ́Ⴑ : ႷႨႠႨႡ́ႭႱ :
8. [ႣႬႨႷႬႤႰ] Ⴗ́ႡႭႷႨႬႨႠႠ . ႨႱႨ . ႷႨႬႣႡႨႤႭ : ႷႱႨႬႨႷႭႡ́ႬႨ :
9. [ႣႤႡႤ]ႬႠႠ . ႣႣႠႠႠ : ႤႡ́ႡႨႱႠ : ႶႱ : ႷႠ[Ⴂ]ႡႱ ႷႨႤႠ[Ⴀ]:Ⴈ[Ⴀ]
10. [ႱႿႢႬ+Ⴑ]Ⴀ : ႷႨႡႰႴႶႠ : -- Ⴂ ---- Ⴖ -

ს: 1. + ႵႤႵႱ]... ႵႱ; 1-2 ႨႩႡႱႱႠႤႰႬႨႵ]ႨႱႨ --- Ⴃ; 2. ႰႱ+Ⴍ-ႡႨႬႨ; 3. ႤႴႶႤႴႨႱႠႶႠ; ႵႰႨႱႠ; ႤႶႨႨႨႷႣ; 4 ႷႰႢႬႱ]...ႬႱ; 5 ႠႣႣ]

ႠႰႠ; 6. ႰႨႢႠ] ... ႨႱႠ; 7. ႥႬႠႰ]—; ႷႫႢႥႸႢႱ; 8. ႰႩႧႷႩႸႡ]—;
9. ႰႸႤႸ]—; ႰႨႠႢႠ] ႰႨႱႠႢႠ; 10. ႱႻႨႰႵႱ]—; - - Ⴅ - - - - Ⴇ -]—;

[+ დ(ა)მ(ი)] დ(ევ)ს ალ(ა)პ(ა)დ მ(ე)ფ(ო)ბისა მ(ა)თისა დ(ა) შ(ე)ვსწ(ი)რე ე [კლ(ე)]/[2] [ს(ია)სა მ(ი)წ(ანი] დ(ა) ვ(ე)ნ(ა)ჴნი დ(ა) ყ(ა)ნ(ა)ნჲ, წ(ი)სქუ(ი)ლვნჲ დ(ა) რ(ომელ)ნიცა ეკლ(ე)სიასა/[3]- - - დღე მრიეიბ თ(ა)მ(ა)რ მ(ე)ფ(ე)თ(ა) მ(ე)ფისათჳს დ(აა)წესა მლელბ (sic [შ(ე)წ(ე)ვნ(ი)ს(ა)თ(უ)ის ხ(ა)რ(ე)ბ(ა)ჲ ძისა მ(ა)თ(ი)სა დ(ა)-ვი)თ(ი)ს(ა)თ(ვ)ს და დისა მის(ი)სა /[5]- - - არ(ა)ჲ მიურვია, არცა რ(ა)ჲ მიჰ(ა)ჯია, არცა რ(ა)ჲ სამ(ი)ნდ(ო)ჲ /[6] [რ](ა)ჲცა მათითა წყ(ა)-ლ(ო)ბითა ჰ(ავჴე)ლად არ მამიგია /[7] [ვ(ი)ნ არ] დ(აა)მტკიცოს და რ(ა)ჲსა მიზეზისათ(ჳ)ს შ(ე)ეცილოს |[8] [რ(ომელ)ნი შ(ე)ნ მ(ი)-წ]ყ(ა)ლობელნიცა ეს შენ(ნ)ი ზემო ჴსენებულნი /[9] [რ(ო-მ(ე)ლმ(ა)]ნცა (რა)ჲ(ს)აცა მ(ი)ზ(ე)ზისათ(ჳ)ს შ(ე)ც[ვ](ა)ლ(ო)ს, შემცაიც[ვალების]/[10] [სჯ(ულისა)გ(ა)ნ ქრისტიანეთ)სა ჴელ(მ)წ(ი)-ფ(ე)თა——ვ————თ

ს:1. დამიდევს] დს; ეკლესიასა] ესე; 2. გიწიანი და] [- - -]ჲ; 2. წის-ქუილნი] წისქვილნი. 3. მრიეიბჲ] მთიეიბჲ; 3. მეფისათა; 3 მთიეიბჲ; 4. შეწევ-ნისათუის] [- - -] ნის თ-ის; დავითისათჳს] დავითისათჳს 5. არაჲ] არა მი-ჰაჯია] მიჰჯია; რაჲსა მინდი; 6. რაჲცა] —; ჰავხელად] ჰლად; მამიგია] მიმიგია; 7. ვინ არ] —;შეეცილოს] შეცვალოს; 8. რომელნი შენ მიწყალობენიცა] [- - -] შ˝ლობენიცა; შენნი;] შენი; 9. რომელმანცა] [- - -]ცა; 10. შემცაიცვალების] შემცაიც [- - -]; 10. სჯულისაგან ქრისტიანეთას]—; - - ვ- - - -თ-]„;

11

1183. ႭႰႧႠ-ႴႭႸႧႨႱ ႤႩႪႤႱႨႠ. ႱႠႫႸႤႬႤႡႪႭ-ႵႲႨႲႭႰႳႪႨ ႼႠႰႼႤႰႠ ႤႪႫႤႪႨႵ ႴႠႣႪႨႻႨႱႠ

ორთა-ფოშთის ეკლესია (ბოლნისის რ-ნი). ეკლესიაში შესას-ვლელის ტიმპანსა და კარის ორივე მხარეს ანაყოლის ფილებზე ამოღარულია 27-სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, ზომით 1. ტიმპანი — 167×56 2. მარცხენა ფილა—65×22; 3. მარჯვენა

ფილა — 106×30; ქარაგმის ნიშანი — განივი, სწორი ხაზი; განკვეთილობის ნიშანი — ორწერტილი (ტაბ. XI, XII).

დ ა ზ ი ა ნ ე ბ ა: გადარეცხვისა და გამოფიტვისაგან კარის მარჯვენა მხარეს მოთავსებული წარწერის ნაწილი იმდენად დაზიანებულია, რომ მხოლოდ ფრაგმენტულად იკითხება.

წ ა რ წ ე რ|ი ს ა ხ ლ ა ვ ს თ ა რ ი ღ ი: თამარის მეფობის მეხუთე ინდიქტიონი;

წ ა რ წ ე რ ი ს დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ა წ ი ნ ა გ ა მ ო ც ე მ ე ბ-შ ი: 1189 წ. (მ);

წ ა რ მ ო დ|გ ე ნ ი ლ ი დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ი ს ს ა ფ უ ძ ვ ე ლ ი: თამარის მეფობის მეხუთე ინდიქტიონი ათვლილია მისი მეფედ პირველი კურთხევიდან.

გამოცემები: 1. (36), M, Brosset, 133 (ღედნ. შრიფ.; ფრანგ.) (B); 2. (15), დ. მუსხელიშვილი, 50—51 (მხედრ. ტრანსკ.) (მ);

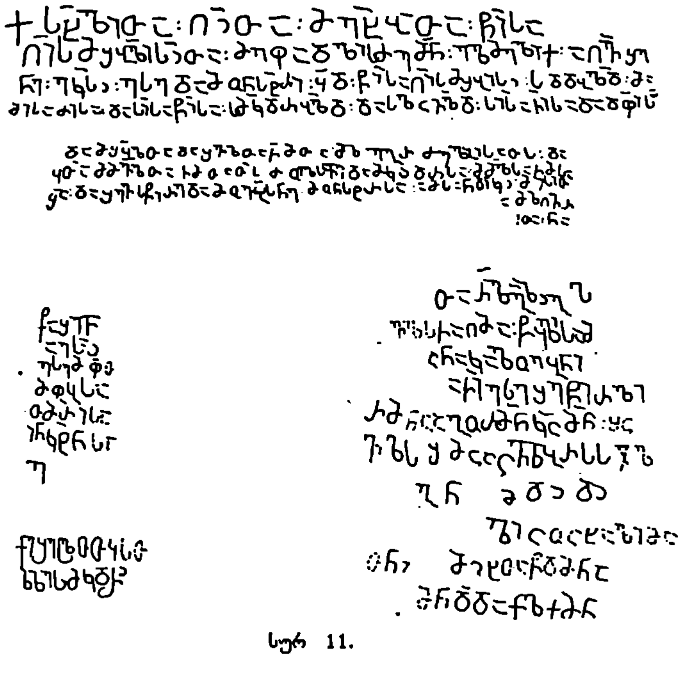

სურ 11.

1. + Ⴑ~ႾႪႨႧႠ : ႶႢႧႠ : ႫႨ~ႣႷ~ႧႠ : ႼႨႱႠ
2. Ⴖ~ႨႱႫႸႷ~ႪႨႱ~ႢႧႠ : ႫႨႴႠႬႪႨႱႧႨႫႰ : ႨႪႫႨႪႨ+ : ႠႶႡႸႨ

3. ႬႤ : ႤႩ~ႱჂ : ႤႱႤႣႠႫႭႬ~ႱႲႰႨ : Ⴗ~Ⴃ : ႼႨ~ႱႠႶ~ႨႱႫႸႡႨႱჂ : ႱႶ-
ႣႡ~ႪႣ : ႫႠ

4. ႫႨႱႠႻႨႱႠ : ႣႠႱ~ႨႱႠႼ~ႨႱႠ : ႱႫ~ႩႣႰ~ႡႪ~Ⴃ : ႣႠႱႪႺ~ႥႪ~Ⴃ :
Ⴑ~ႨႱႠႹ~ႨႱႠႣႠႣႭႴႨႱႠ

5. ႣႠႫႸႡႪႧႠႣႠႸႥႪႧႠႹႫႧႠႫႦႤႢႰႻႤႪႡႨႱႠႧႱ : ႣႠ

6. Ⴗ~ႪႧႠႫႫႥႪႧႠႹႫႧႠႧႱ : ႻႭႣႪႱႥႤႣႠႫႩ~ჂႣႰႱႠ : ႫႫ~ႪႱႠ-
ႹႫႱႠ

7. Ⴘ~Ⴀ : ႣႠႸႤႥႱႼႨႰႤႣႠႫႭႥႵႱႬႤ : ႫႭႬႱႲ~ႰႱႠ : ႠႫႱႠႬႣႨ~ႩჂ :
ႫႨႱႨႧ

8. ႠႫႦႪႥႰ
9. [ႨႧ]Ⴀ : ႬႠ
10. - - - - - - - - -
11. ႧႠႰ~ႪႢႪჂႢႬ
12. [ႥႪႱ]ႹႠႦႫႠ : ႼႷႪႨႱႠႫ —
13. - - - ႠႬႠႩႠႪႭႤႡႬႤ :
14. - - - ႠႹ~ႤႨႱႤႸႤႤႼႤႰ[ႪႤ]
15. [Ⴐ]Ⴋ[ႬႺႠ]ႢႭႰႫ~ႬႩ~ႺႫ~Ⴌ :ႸႺ
16. [Ⴅ]ႪႱႸႫႺႠႠႺႥ~ႪႡႰႱႱ[ႿႪ]
17. [Ⴂ]Ⴌ - - - - ႫႣჂႣჂ - -
18. - - - - ႪႤႺ [ႭႺႾႠႪႤႫႠ]
19. [Ⴇ]ႬႤ - - ႫႺႾ[ႧႠႼႣႫ]ႬႠ
20. [ႫႬ] Ⴃ~ႣႠ+Ⴊ+ႫႬ

21. + ႠႸႤႬ
22. ႠႤႱႠჂ
23. ႤႱႤႫႴ[Ⴇ]
24. ႫႴႡႱ[Ⴀ]
25. ႧႫႰႤႱ[Ⴀ]
26. ႤႬႩ~ႲႬ[ႱႠ]
27. Ⴄ

1. + ႤႸႤႱႪႧႧႡ[ႱႧ]
2. ႪႪႤႱႫႩႣႰჂ

---

¹ ႱႾႪႤႧႠ] ႱႾႪႧႠ B; ²⁻³ ႠႪႥႸႤႬႤ]ႠႥႸႬႤ B; ³ ႦႤႱႫႸႡႤႱჂ] ႦႤႱႫႸႡႪႤႱჂ B; ႱႣႡႪႣ]ႱႣႡႪႣ B; ³⁻⁴ ႫႠႫႤႱႠ]ႫႫႤႱႠ B; ႱႫႩ-ႰႡႪႣ] ႱႠႥႣႰႡႪႤ B; ႣႠႣႴႤႱႠ] ႴႣႺႣႥႤႪႤႱჂ B; ⁶⁻²⁷ ႣႠႫ-ႸႡႪႧႠ - - - ႤႬႩႾႬႱႠ Ⴄ]—B; ¹⁻² +Ⴄ - - ႫႩႣႰჂ]—B;

ს(ა)ხ(ე)ლითა ღ(მრთისა)ჲთა, მე(ო)ხ(ე)ბ(ი)თა წ(მიდ)ისა /²ღ(მრთ)ის მშ(ო)ბლის(ა)ჲთა, მე, ფადლისძემ(ა)ნ ელმელიქ ალვ(ა)შე³| ნე ეკ(ლე)ს(ია)ჲ ესე და მონ(ა)სტ(ე)რი ყ(ოვლა)დ წ(მიდ)ისა ღ(მრთ)ისმშ(ო)ბ(ლ)ის(ა)ჲ ს(ა)ღ(ი)დ(ე)ბლ(ა)დ მა |⁴ მისა, ძისა და (ს(ულ)ისა წ(მიდ)ისა. ს(ა)მკ(ჳ)დრ(ე)ბლ(ა)დ და ს(ა)ლ(ო-ც)ვ(ე)ლ(ა)დ ს(ულ)ისა ჩ(ემ)ისა და დ(ო)ფისა |⁵და მშ(ო)ბ(ე)ლთა და შვ(ი)ლთა ჩ(ე)მთა მზეგრძელ(ო)ბისათ(ჳ)ს და ყ(ოვე)ლთა მ(ო)მ(ა)ვ(ა)ლთა ჩ(ე)მთათ(ჳ)ს, ძუ(ე)ლს(ა)ვე და მკ(უ)ჲდრსა მ(ა)მ(უ)ლსა ჩ(ე)მსა /⁷ შ(ინ)ა და შევსწირე და მოვ(ა)ქს(ე)ნე მონ(ა)ს-ტ(ე)რსა ამ(ა)ს ანდიკჲ მისით/⁸ა მზლვრ/⁹ [ით]ა: ნა/¹⁰- - - - - - - -/¹¹

თა რ(ომე)ლ გზ(ა)ჲ გ(ა)ჰ/12 [ვ(ა)ლს] ჩალმა: წყლისა მ-/13- - -ა ნაკალოებნი 14/- - - აჩი ცსე შეწირ(უ)[ლი]/15 რ(ა)მ(ა)[ნცა] გუ(ა)რმ(ა)ნ კ(ა)ცმ(ა)ნ [შ(ე)ც]/16[ვ](ა)ლ(ო)ს შ(ე)მცა ცვ(ა)ლ(ე)ბ(ულ) (ა)რს ს[ჯ(უ)ლ](ისა)/17[გ](ა)ნ- - - - მდჲდჲ (sic)- -/18- - - -ლი ც[ოცხალი მა [თ]ნი - - მცხ(ე)[თა წ(მი)დ(ა)მ](ა)ნ ა/20[მ(ა)ნ] დ(ე)დაქ(ა)ლ(ა)ქმ(ა)ნ.

/21ქ. ა(ღე)შენ/22ა ე(კლე)ს(ი)აჲ /23ესე მ(ე)ფ(ე)[თ]/24 მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)ს[ა]/25 თ(ა)მ(ა)რის[ა]/26 ინ(დი)კტ(იო)ნ[სა]27ე.

ქ(რისტ)ე შ(ეიწყალ)ე ს(უ)ლ(ი)თ(ა) თჳ[ს(ი)თ](ა)/2 ზზეს (sic) მკ(ჳ)დრჲ.

---

5. მზეგრძელობისათჳს] მზეგრძელობისათვის მ; 6. ჩემთათჳს] ჩემთათუის მ; მკუჲდრსა] მკუიდრსა მ; 9. თა და ნა] ითანა მ; 10.—] - - -საწყ- - -აქაჲთ მ; 11. მკთა რლგზ გვლ. (რომელ გზა გაუვლის,) მ; წყალსა] წყლისა მ; 14. ვინც არი] ვინცა ჩემი მ; 15. რამანცა გუარმან] მნა გორ(?)მნ მ; 15—16. შეცვალოს] შეცუალოს მ; 16. შემცვალებულ] შამცაიცვალების მ; 16—17. სჯულისაგან] ს—მ; 17. მდიდჲ] თასა და იდჲ (იუდაჲ?) მ; 18—19. ლი ცოცხალი მათნი] ნაწილი მისი რომელმან მ; 19—20. მცხეთა წმიდამან ამან] დაამტკიცოს ღმერთმან მ; 21—22. აღეშენა ეკლესიაჲ] აშენდა ესასი მ; 25 თამარისა] თამარისსა.
1—2. ქრისტე... მკვდრჲ]—მ;

12

ჰამამლუს ეკლესია

სსმ —736—737. ს. ჰამამლუ (დმანისის რ-ნი). სოფლიდან 1 კმ-ის მანძილზე აღმოსავლეთისკენ, მდ. ყარა-სუს მარჯვნივ, შემორჩენილია ძველი ნასახლარი, რომლის ახლოს იდგა გალავნით შემორტყმული მცირე ერთნავიანი ეკლესია. ეკლესიის დასავლეთის ფასადზე ამოღარული იყო 4 ასომთავრული წარწერა XII—XIII სს-ის მიჯნის № 1 და 2 წარწერები ერთი ხელითაა ამოკვეთილი, № 3 და 4 წარწერები მათგან და ერთმანეთისგან რამდენადმე განსხვავებული ხელით (ტაბ. XIII, სურ, 1, 2).

ეკლესია დაინგრა და წარწერიანი ქვები 1968 წელს ვ. ჯაფარიძემ ჩამოიტანა სსმ-ში.

№ 1 და 2 წარწერების დათარიღება წინა გამოცემებში: 1190/91 წწ-ის ახლოს (მ, მ[1]).

წარმოდგენილი დათარიღების საფუძველი: 1. შინაარსი: თამარ მეფის მოხსენიება ერთ-ერთ წარწერაში. პირველი ორი წარწერა ერთდროულია, შინაარსობრივადაც და ხელი-

თაც. 2. № 3 და 4 წარწერებიც პალეოგრაფიული ნიშნებით დიდად არ სცილდებიან № 1 და 2 წარწერებს.

გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი: 1. (19), ლ. მუსხელიშვილი, 27 (მხედრ. ტრანსლიტ; მხედრ. ტრანსკ.) (მ); 2. (17), ლ. მუსხელიშვილი, 55—57 (მხედრ. ტრანსლიტ.; მხედრ. ტრანსკ.) (მ[1]). 3. (22), ნ. შოშიაშვილი, 12 (მხედრ. ტრანსკ.) (შ)

1. 1184—1207 წწ. მოსახსენებელი თამარ მეფისა და კახა ერისთავისა

სსმ—736. ოთხკუთხა ცალპირმოსწორებული ქვა, რომელზედაც ამოკვეთილია ორი ასომთავრული წარწერა ერთი ხელით. პირველი ორსტრიქონიანია. განკვეთილობის ნიშნები— ორწერტილი ყოველი სიტყვის შემდეგ; ქარაგმის ნიშანი — კიდურწერტილოვანი, ზოგჯერ კლაკნილი, ზოგჯერ კი სწორი, განივი ხაზი. პირველი წარწერის ზომა—54×12,5; გრაფემების სიმაღლეა 3,6—5.

დ ა ზ ი ა ნ ე ბ ა: წარწერის მარჯვენა მხარე გადაშლილია და სტრიქონთა ბოლო გრაფემები ცუდად იკითხება. პირველი სტრიქონის ბოლო 1 თუ 2 გრაფემა გაურკვეველია.

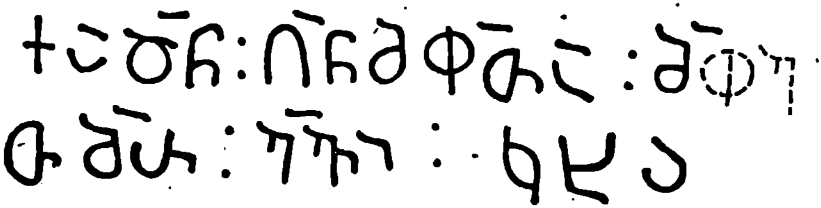

სურ. 12ა.

1. ✝ ႠႣ̃Ⴌ : ႶႬ : ႫႴ̃ႧႢ : Ⴋ̃[ႴႨ] ✝ ა(დი)დ(ე)ნ ღ(მერთმა)ნ მ(ე)-
2. ႧႫႰ : ႤႨ : ႩႾ̃Ⴢ ფ(ხ)თჲ მ(ე)[ფე]/[2] | თ(ა)მ(ა)რ, ე(რისთავ)ი კ(ა)ხ(ა)ჲ.

2. 1184—1207. სამშენებლო-ქტიტორული წარწერა ოქროპირისა

სსმ—736. ამავე ქვაზე, № 1 წარწერის ქვემოთ, ამოღარულია 4-სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, № 1 წარწერის ხელით, ზომით 60×14 გრაფემების სიმაღლეა 4,5—9;

დ ა ზ ი ა ნ ე ბ ა: სტრიქონების ბოლო გრაფემები გადაშლილია, მაგრამ მათი ამოცნობა ხერხდება.

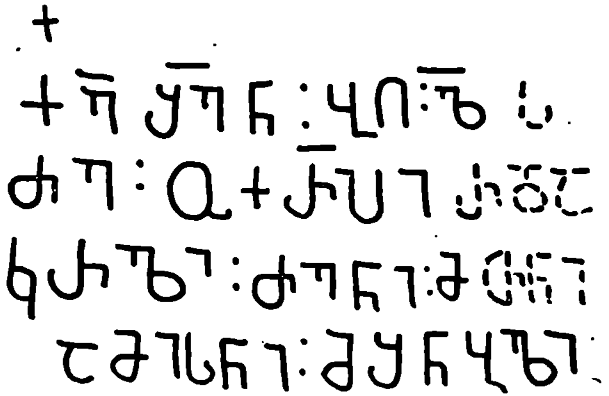

სურ. 12ბ.

1. ✝ႵႤႸႤႬ : ႡႪ : Ⴆ[Ⴑ?]	ქ(რისტ)ე) შ(ეიწყალ)ენ
2. ႻႤ : ႭႵႰႭႮႨ[Ⴐ ႣႠ]	ბლზ[ს](?) /² ძე ოქრ(ო(პი[რ და]
3. ႩႰႥႨ : ႻႤႬႨ : Ⴋ[ႧႬႨ]	/³კრ(ა)ვ(ა)ი, ძენი მ(ა)[თნი], /⁴
4. ႠႫႨႱႬႨ : ႫႸႬႡႪႬႨ	ამისნი მ(ა)შ(ე)ნ(ე)ბ(ე)ლ{ნ}ი.

[1] ႡႪ : ႦႱ] ბლლ მ, მ[1]; [2] ႣႠ]— მ, მ[1]; [4] მშნბლნი მ, მ[1];

[1] შეიწყალენ] შეინდევენ მ, მ,[1] შ; [2] ბლ ზს (?)] ბელელას მ, მ[1], შ;

3. XIII ს. მოსახსენებელი

სსმ—737. ოთხკუთხა ცალპირმოსწორებული ქვა ჯვრის რელიეფური გამოსახულებით. ჯვარი დგას ორსაფეხურიან კვარცხლბეკზე. ჯვრის მარცხნივ და მარჯვნივ ამოღარულია 4-სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, ზომით 31,6×30 გრაფემების სიმაღლეა 3,5—5,6 პალეოგრაფიულად ის XIII ს-ის ჩანს. განკვეთილობის ნიშნები — ორწერტილი, მხოლოდ ერთ ადგილზეა (III სტრ.) ნახმარი. ქარაგმის ნიშანი ემსგავსება № 1 და 2 წარწერაში ხმარებულ ნიშანს.

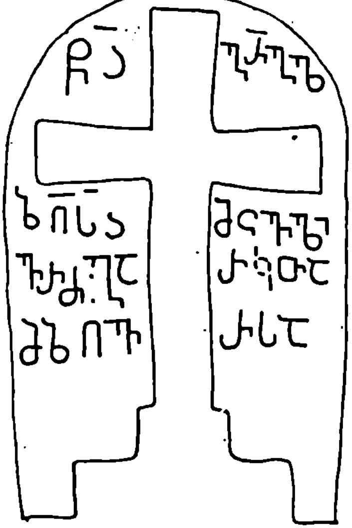

სურ. 13ა.

1. Ⴜ̃Ⴀ | ႢႰႢႪ
2. ႦႪႱႠ | ႫႺႥ̃ႪႨ
3. ႥႰႻ : ႢႠ | Ⴐ[Ⴕ]ႧႠ
4. ႫႦႪႥ | ႰႱႠ

---

² ႦႪႱႠ] ზლსა მ, მ[1]; ³ ႰႵႧႠ] რჩთა მ, მ[1]; ⁴ ႫႦႪႥႰႱႠ მზლვრჩა მ, მ[1];

წ(მიდა)ჲ გრ(ი)გ(ო)ლ /² ზ(ლვრი)ს(ა)ჲ მცვ(ე)ლი /³ვრძ (ვარძიის?) {ა} გ(ა)რ(ა)[ქ]თა ⁴/ მზლვრ(ი)სა.

---

² ზლვრისაჲ] ზლვისა მ, მ[1]; ³⁻⁴ ვრძ --- ზლვრისა] -მ, მ[1];

4. XIII ს. მოსახსენებელი იოვანესი

სსმ—737. ამავე ქვაზე, № 3 წარწერის მარცხნივ, ქვემოთ (იმ თაღის გარეთ, რომელშიც რელიეფური და მისი თანმხლები № 3 წარწერაა მოთავსებული) ამოღარულია 2-სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, № 3 წარწერის თანადროული ხელით (მისივე ანალოგიური პალეოგრაფიული ნიშნებით), ზომით 17×15; გრაფემების სიმაღლეა 5,6—3,7.

1. Ⴕ̃Ⴄ ႸႤ
2. Ⴈ̃Ⴄ

---

² იოანე მ, მ[1];

ქ(რისტ)ე შ(ეიწყალ)ე ²/ ი(ოვან)ე

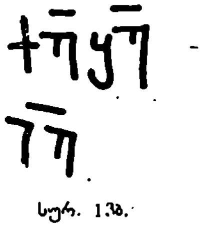

სურ. 13ბ.

13
ქაბენის ეკლესია

ა) 1184—1207 წწ. სამშენებლო-ქტიტორული წარწერა გიორგის შვილთა

ქაბენის ეკლესია (თბილისის რ-ნი); ეკლესიის აღმოსავლეთ კედელზე, სარკმლის ზემოთ, ჩუქურთმიანი გამოსახულების მარცხენა მხარეს ამოღარულია 6-სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, ზომით 64×48; გრაფემების სიმაღლეა 4—4,5; განკვეთილობის ნიშნად ნახმარია ერთი წერტილი ყოველი სიტყვის შემდეგ; ქარაგმის ნიშანი — განივი, მოკლე, სწორი ხაზი (ტაბ. XIV, XV, სურ. 1,).

დ ა ზ ი ა ნ ე ბ ა: გადარეცხვისა და გამოფიტვისაგან წარწერის პირველი ორი სტრიქონი გამკრთალებულია და ძლივს იკითხება. შედარებით უფრო ნაკლებადაა გამკრთალებული მესამე სტრიქონი.

წ ა რ წ ე რ ი ს დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ა წ ი ნ ა გ ა მ ო ც ე მ ე ბ შ ი: 1184—1212 (მ);

წ ა რ მ ო დ გ ე ნ ი ლ ი დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ი ს ს ა ფ უ ძ ვ ე ლ ი: წარწერის შინაარსი—თამარ მეფის მოხსენიება;

გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი: 1. (34), M Brosset, 17 (დედნ. შრიფ.; მხედრ ტრანსკ.; ფრანგ.) (B); 2. (37), M. Brosset, ტაბ. 11,30 (დედნ. შრიფ.; მხედრ. ტრანსკ.; ფრანგ.)(B[1]); 3. (28), Л. Меликсет-Беков, 34—35 (მხედრ. ტრანსლიტ.; მხედრ. ტრანსკ.; რუს.; გრაფიკ. მონახ.) (M) 4. (26), П. Иоселиани, 489—492 (მხედრ. ტრანსკრ.; რუს.) (U).

1. [ႱႣႧႠ]ႶႧႠ ႣႠ [Ⴋ]ႣႨႧႠႼ˜Ⴀ [ႶႧႱ]
2. ႫႷႭႨႪႧႠ . ႠႷ˜ႬႠ . Ⴜ˜Ⴄ . ႤႱႤ . ႤႩႪႱႤ
3. ႫႤႴႨႱႠ . ႧႫႰ˜ႱႠ . ႱႠႠႹႷႤႬႤႧ .
4. ႢႤ˜Ⴑ . ႷႹႤႪႧႠ . Ⴉ˜Ⴄ . ႣႠႬႩ˜Ⴊ . ႨႠႱႪႤ .
5. ႠႲႰႠႮႰႤ . ႡႠ Ⴂ˜Ⴊ . Ⴍ˜ . Ⴖ˜ Ⴍ . ႷႤ·Ⴌ . ႹႬ
6. ႺႰႠႤႫႭႤႽႰႹႠ . ႠႫႱ . Ⴊ˜Ⴀ . ႠႬ

---

[1] ႱႣႧႠ]—B, B[1], სჳლთა M; ႣႠ] ႱႠ B, B[1]; ႫႣႨႧႠ]ႢႧႠ B, B[1], მეოხბთა M; ႼႠ]—B, B[1], M; ႶႧႱ]—B, B[1], ღთის M; [2] ႫႷႭႨႪႧႠ] ႫႫႭႨႠ B. B[1]; ႠႷႬႠ] უშნო M, ႫႭႬႠႼႤႪႤ B, B[1]; ႼႤ]ႼႠႢ B, B[1]; ႤႩႪႱႤ] ႤႩႪႤႱႤႠ B, B[1], ეკლესია M; [3] ႧႫႰႱႠႱႠ] ႧႫႰႤႱႠႱႠ B, B[1]; ႠႹႷႤႬႤႧ] ႠႹႠႷႤႬႤႧ B, B[1]; [4] ႢႤႱ] ႢႤႢႤႱ B, B[1]; ႬႩႪ]ႬႩႪႪ B, B[1];

ႥႠႱႬႤ] ႥႠႱႤႬႤ B, B¹; ⁵ ႭႵႰႭႮႰႨ] ႧႰႧႫႰႨ B, B¹; ႭႶႭႧႶႧ B, B¹
⁶ ႫႭႨჄႰႥႠ]ႫႭႨჄႨႰႥႠ B, B¹; ႠႫႱ]ႠႫႠႱ B, B¹;

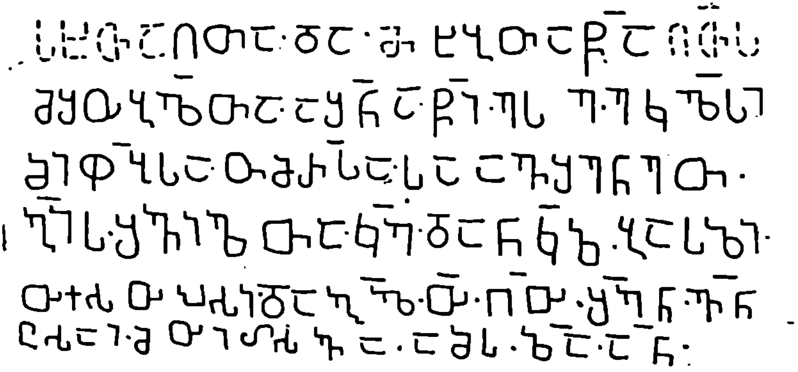

სურ. 14.

[ს(ა)ხ(ელი)თა] ღ(მრთისაი)თა და [მ](ეო)ხ(ე)ბ(ი)თა წ(მიდის)ა [ღ(მრ)თ(ი)ს] ²/ მშობ(ე)ლ(ისაი)თა, ა(ე)შ(ე)ნა წ(მიდა)ი ესე ეკლ(ე)ს(ია)ი/³ მეფ(ო)ბ(ა)სა თ(ა)მ(ა)რ(ი)სასა. ავ(ა)შენეთ /⁴ გ(იორგ)ის შვილთა: კ(ვირიკ)ე ან კოსტანტინე) და ნ(ი)კ(ოლო)ზ, ბას(ი)ლი. /⁵ ოქროპ(ი)რი და გ(აბრიე)ლ (ან გრიგოლ). უ(ფალო) ღ(მერთ)ო, შ(ეუნდვ)ენ ვ(ი)ნ/⁶ც რაი მოჴ(ი)რვა ამ(ა)ს(ა) ზ(ედ)ა, ა(მ(ე)ნ.

1. სახელითა ... მოეხებითა] ႶႧისა ႱႠႫႢႧႠ B, E¹, ღუთის И; ღმრთისა-ითა] ღმრთისაჲთა M; წმიდისა] — И; ღმრთის] ღვთის И; 2 მშობელისაითა] მშობელისაჲთა M; აეშენა] მონაწილე И, ႫႭႬႠႼႨႪႤ B, B¹, უშენო M; წმიდაი] წმინდა И; ეკლესიაი] ეკკლესია И, ეკლესია M; 4. ნიკოლოზ] ႬႨႩႭႪႭႦ B. B¹; ნიკოლოოს И; 5. ოქროპირი] თორთომარი И; უფალო ღმერთო] ღმერთმან И; 6. რაი] რაჲ И; მოიჴირვა] მოიჴირუა И; ამენ] ამინ И, B, E¹, M;

ბ) 1184—1207. მოსახსენებელი თამარ დედოფლისა

კაშენის ეკლესიის აღმოსავლეთ კედელზე, სარკმლის ზემოთ, გრძელი ჩუქურთმიანი გამოსახულების მარჯვენა მხარეს ამოღარულია ასომთავრული წარწერა, ზომით 43×55; გრაფემების სიმაღლეა 3,2—3,5; ქარაგმის ნიშანი — მოკლე, განივი, სწორი ხაზი; განკვეთილობის ნიშანი — ერთი წერტილი ყოველი სიტყვის შემდეგ.

დ ა ზ ი ა ნ ე ბ ა: წარწერა როგორც ჩანს, ხუთსტრიქონიანი იყო. შემორჩა მხოლოდ სამი სტრიქონი. გადარეცხვისა და გამო-

ფიტვისაგან პირველი ორი სტრიქონი საერთოდ გადაშლილია, ხოლო მესამე სტრიქონი გამკრთალებულია და ძლივს იკითხება (ტაბ. XV, სურ. 2).

წარმოდგენილი დათარიღების საფუძველი: 1. წარწერის შინაარსი—მოხსენიებული „დიდი დედოფალი", როგორც ჩანს, თამარია (რომელიც იხსენიება კაბენის სამშენებლო წარწერაში —№ 13ᵃ) 2. პალეოგრაფიული ნიშნები: წარწერა პალეოგრაფიულად მსგავსია № 13ᵃ. წარწერისა.

გამოცემები: 1. (28), Л. Меликсет-Беков, 35 (დედნ. შრიფ. მხედრ. ტრანსკრ.; გრაფიკ. მონახ.; რუს.) (M); 2. (34), M. Brosset. 17. (დედნ. შრიფ. ფრანგ.) (B); 3. (37), M. Brosset, 302, ტაბ. XII (დედნ. შრიფ.; ფრანგ). (B¹).

1. [†. ႠႸႬႠ]
2. [ႤႩႪႱႠ . ႤႱႤ]
3. ႣႨႣႱႠ.ႣႣႴ
4. ႪႨႱႠ.ႡႲႰ
5. ႬႭႡႱႠ.ႸႠ

1-2 †. ႠႸႬႠ - - - ႤႱႤ]—B, B¹ M; 3. ႣႨႣႱႠ]ႠႫႠႱႠ B, B¹ M; 3-4. ႣႣႴႪႨႱႠ]ႠႠႪႨႱႠ B, B¹, ႣႠႪႨ-ႱႠ M;

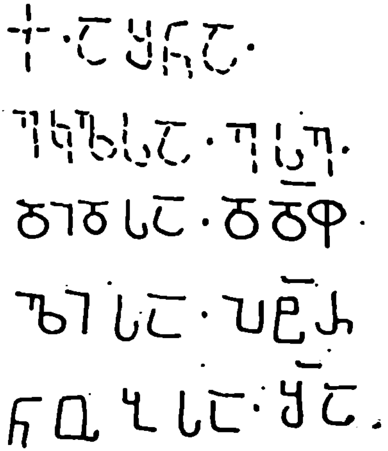

სურ. 15

[† ა(ე)შ(ე)ნა /² ეკლ(ე)ს(ი)ა ესე დიდ(ი)სა დ(ე)დ(ო)ფ/⁴ლისა ბ(ა)ტრ(ო) /⁵ნობ(ა)სა შ(ინ)ა.

1—2. აეშენა... ესე]—M; დიდსა] ამას და M; 3—4. დედოფლისა] ეკლესიაი M;

14

1185—1187. ᲗᲑᲘᲚᲘᲡᲘ. ᲚᲣᲠᲯᲘ ᲛᲝᲜᲐᲡᲢᲔᲠᲘ. ᲡᲐᲛᲨᲔᲜᲔᲑᲚᲝ ᲥᲢᲘᲢᲝᲠᲣᲚᲘ ᲬᲐᲠᲬᲔᲠᲐ ᲥᲐᲠᲗᲚᲘᲡ ᲛᲗᲐᲕᲐᲠᲔᲞᲘᲡᲙᲝᲞᲝᲡᲧᲝᲤᲘᲚ ᲑᲐᲡᲘᲚᲘᲡᲐ

ლურჯი მონასტერი (თბილისი). ეკლესიის აღმოსავლეთ კედელში, დიდ სწორკუთხა ქვაზე ამოღარულია ასომთავრული,

თერთმეტსტრიქონიანი წარწერა, ზომით 152×57; გრაფემების სიმაღლე: 3,5—4; წარწერიანი ქვა მოთავსებულია ნახევარწრიულ ტიმპანში. ქვასა და ტიმპანს კონტურს შუა დარჩენილი ადგილი შევსებულია ფოთლოვანი ორნამენტით. წარწერის ცენტრში აღმართულია წნულისაგან გამოყვანილი გოლგოთას ჯვარი, რომელიც ტიმპანს ემიჯნება. ჯვრის განივი მკლავი წარწერიანი ქვის ზედა ხაზზე ჯდება. მკლავის ზემოთ ორსტრიქონიანი ბერძნული წარწერაა: „I˝CX˝C/^{2} ИТКА*. ქართულ წარწერას განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს; ქარაგმის ნიშნად ნახმარია მოკლე, განივი, ოდნავ კლაკნილი ხაზი. გრაფემებზე და ქარაგმის ხაზზე შეიმჩნევა ოდნავი კიდურწერტილოვნება.

დაზიანება: წარწერის ბოლო ორი სტრიქონი, რომლებიც მ. ბროსეს და ე. თაყაიშვილს ფრაგმენტულად აქვთ წაკითხული (თაყაიშვილი ბოლო სტრიქონს თითქმის მთლიანად კითხულობს) ამჟამად საერთოდ არ იკითხება და მისგან მხოლოდ რამდენიმე გრაფემაა შემორჩენილი (ტაბ. XVI).

წარწერის დათარიღება წინა გამოცემებში 1. 1505—1525 წწ: ბასილი კათალიკოსის მიხედვით (B). 2. 717—1089 წწ. ამ დროს არიან ჩვენთვის უცნობი კათალიკოსები (U); 3. XI ს. (მ); 4. VIII ს. თბილისის ძველი გზამკვლევები: 1881, 1896, 1899, 1919 წწ. 5. თამარის მეფობის პერიოდი (თ); 6. XII—XIII სს. (ბ).

წარმოდგენილი დათარიღების საფუძველი: წარწერის შინაარსი აბულასანის მეჭურჭლეთუხუცესობის პერიოდი.

გამოცემები: 1. (35), M. Brosset, 3—5 (დედნ. შრიფ.; მხედრ. ტრანსკ.; ფრაგ.) (B); 2. (14), ზ. მთაწმინდელი (მხედრ. ტრანსკ). (მ); 3. (27), П. Иоселиани, 34—35 (მხედრ. ტრანსკ.; რუს). (И); 4. (32), Е. Такайшвили, 148—153 (დედნ. შრიფ.; მხედრ. ტრანსკ.; რუს.; ფოტო) (თ); 5. (4), ვ. ბერიძე, 96—100, ტაბ. 50 (დედნ. შრიფ.; მხედრ. ტრანსკ.; ფოტო) (ბ).

---

* ვ. ბერიძე, თბილისის „ლურჯი მონასტერი", ქართული ხელოვნება, II, 1948, გვ. 96.

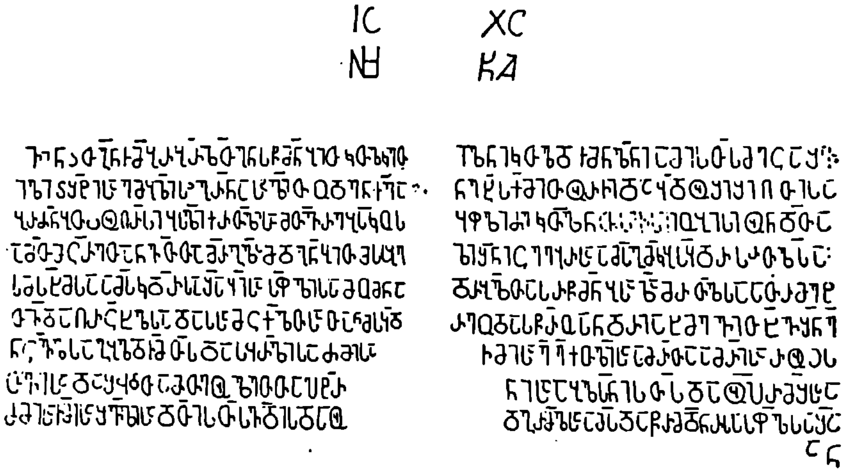

სურ. 16.

1. ႵႨႰႣႭ´ႢႰႹ´ႫႷႠႷႠႬႭႢႰႱႯႫႰႷႨႭႩႭႬႩႨႭ || ႨႬႰႨႩႭႬႻႲ
ႫႰ´ႬႰႨႠႫႨႱႭ´ႱႫႨႺႠႸ[Ⴕ]

2. ႨႬႨႽႸႤႨႱႠႨႫ´ႷႬႨႱႠႢ´ႠႰႠႱႡ´ႬႨႭႳႻႨႰႲႨႠ||ႰႨႡ´ႱႲ´ႫႨႭႳ
ႷႠႹႨႻ[Ⴀ]Ⴗ´ႻႳႷႸႨႶႭႨႱႠ

3. ႷႠႦ´ႰႷႭႣႳႷႶႠ´ႱႨႷႱ´ႬႨႲႠႭ´ႬႨႱႠႫႭ´ႵႠႨႷႱႩႳႱ || ႷႴ´
ႬႶႦႨႩ´ႭႬႰ[ႭႱႵႱႨ]ႨႳႷႨႱႨႳႷႰႻႭႠ

4. ႠႫ´ႭႫႺ´ႠႨႭႠႰႵ´ႭႭႠႫ´ႠႢ´ႬႱႫႻႢ´ႰႷႨႭႫႱႱ´ႷႨ || ႬႨႸႰ´
ႨႺႨႨႷႠႱႠႠႫ´ႱႢႫႩႷႱႷ´ႻႠႱႠႭႬႱႠ

5. ႱႫႱ´ႡႫႱႠႠႫ´ႩႻ´ႠႱႠႸ´ႠႷ´ႨႱႠႱႴ´ႬႨႱႠႫႳႫႰႠ||ႻႠႷ´ႬႭႠ
ႱႠႯႫ´ႰႷႱႠႬ´ႠႫႠႭ´ႬႱႠႠႭႠ´ႫႨႤ

6. ႭႵႻႠႶႠႺႡႬႱႠႻႠႱႱႠႫႺႲ´ႬႭႱႠႭႠႰႫႱႷ´Ⴛ || ႠႨႳႻႠႱႯ´Ⴀ
ႳႠႰႻႠႨႠႡႫႨႵႨႭႡ´ႵႸ´ႰႨ

7. ႰႺႵႬႱႠႢႷႬႻႹ´ႫႭ´ႱႻႠႱႷ´ႠႬႨႱႠႦႫႨႱႠ || Ⴙ´ႫႨႱႠ´Ⴈ´ႨႲႭ´
ႬႨႱႠႠႫ´ႠႭႠႠႫ´ႠႨႱႠႠႳႷႣႱ

8. ႭႵႨႱႠႻႠႸႷႻႭႠႫႭႨႳႷႬႨႭႭႠႮႤ´Ⴀ || ႰႨႱႠႠႷႬ´ႱႰႨႱႭ´ႱႻ
ႠႳႷႮႠႫ´ႸႱႱႠ

9. ႦႫႨႱႠႹ´ႫႨႱႠႸႵ´ႬႨႱႠႻ´ႭႨႱႭ´ႱႵႻ´ႨႱႻႠႷ||ႻႢႠ´ႫႬႱႠႠႫ´
ႱႻႠႯႠႫ´ႻႰႠႱႠႱႴ´ႬႱႠႸ´Ⴀ

10.——————————————— ႠႰ.

1.—] + ბ, თ; ႱႯႫႰႷႨႭ]ႱႠႯႫႰႷႨႭ თ, B, ႱႠႯႫႰႷႭ ბ; 2. ႽႸ-
ႤႨႱႠ] ႽႸႫႤႨႱႠ B; ႨႫႷႬႨႱႣ]ႨႫႷႬႨႱႠ B, თ, ბ; ႱႡႬႨႭ]ႱႡႨႬႨႭ B,

თ; ႭჃႸႨႸႨ.ႨႧႨႱႠ]ႭႸႨႸႨႶႨႱႠ B; 3. ႡႰႻႬႡႧႠႭႶႰႱႨႡႱႪ B; ႤႮႨႱႩႭႱ თ; ႬႧႱႥႱႨ]ႬႠႠ B, ႬႠႧႱႥႱႠ თ, Ⴌ[ ]ႱႠ ბ; ႭჃႬႣႧႠ]ႭႬႣႧႠ R; 4. ႫႺႰႤႧႠ]ႫႺႰႧႠ B; ႬႥႧႧႠ]ႬႨႥႧႧႠ B; 5. ႫႭႫႬႠႣႰႡႪႧႠ]ႫႭႫႬႠႣႰႤႡႪႧႠ B, ႫႭႫႬႠႣႰႡႪႱႠ თ; ႠႧႰႫႤႲ]ႠႧႤႰႧႫႤႲ B, ႠႧႰႫႤႲ ბ; ႫႺႵႪႧႱႠ]ႫႭႺႵႭႪႧႱႠ B; ႱႼႰႭ]ႱႼႭႰႭ B; ႥႸႬႤ]ႥႸႬჃ B; 7. ႬႺႥႪႱႠႢႡႪႣ]ႬႺႥႪႱႢႡႪႣ B; ႵႧႪႨႱႠ]ႵႠႧႪႨႱႠ თ; ႠႫႰႧႠ]ႠႫႰႠႧႠ B; ႰႭჃႢႱ]ႰႭჃႱ B; 8. ႸჃႣႧႠ]ႸႥႨႣႧႠ თ; ႫႧႤႭႪႤႧႧႠ B; ႭჃႮႰႫႸႱႱႠ]ႭႮႰႫႸႭႤႱႠ B; 9. ႣႢႰႫႪႱႠ]ႣႠႭႣႢႰႫႪႱႠ B; ႠႫႱ]ႫႱ B; ႼႰႫႣႬႰႱႠ]ႼႰႫႣႨႬႰႱႠ B; 10. ႠႬ] ႡႫႣႤႫႱ - - - - ႸႥႣႬ B; 11.—]ႥჃႥႬႧ - - - - ႸႠ B

ვინ(ა)ჲთგ(ა)ნ ჩ(ე)მ(ე)ბრ ბრ(ა)ლ(ეულ)თ(ა)გ(ა)ნ ს(არ)წმ(უ)ჱ(ოე)ბით კ(ე)თ(ი)ლ-კეთილნი კ(ე)თ(ი)ლ(ა)დ ქმნ(ი)ლნი ამისათ(ჳ)ს მეცა შ[ჳ]/[2]ილი ჭ(ე)შ(მარი)ტისა ემბ(ა)ზის(ა)ჲ გ(ა)რნა ს(ა)ჴ(ე)ლით ოდენ ქ(რისტ)ეანე ხ(ოლო) ს(ა)ქმით ურჩი და ყ(ოვლა)დ უშიში ღ(მრ)თისა/[3] ბრძ(ა)ნ(ე)ბ(ა)თ(ა)ჲ, უღ(ი)რსი (ბ(ა)ს(ი)ლი ქ(ა)რთლისა მთ(ა)ვ(ა)რეპ(ი)სკო(პო)ს ყ(ო)ფ(ი)ლი ძე კ(ე)თ(ი)ლ ნ(ა)[თ(ე)ს(ა)ვ(ი)სი] იობისი უნდ(ო)თა /[4] ამ(ა)თ მც(ი)რეთა ნ(ი)ვთთა მ(იე)რ გ(უ)ლსმ(ო)დგ(ი)ნ(ე)ბით მს(ა)ს(ოე)ბელი შ(ე)ნი ცეებრსა ამ(ა)ს გ(ი)მკ(ო)ბ ს(ა)ყდ(ა)რ-ს(ა)რთ(უ)ლსა /[5] ს(ა)მსხ(ე)მსა ამას კ(ე)დ(ა)რსა შ(ინ)ა ყ(ოვლ)ისა ს(ო)ფლისა, მომნად(ი)რ(ე)ბ(ე)ლთა ს(ა)რწმ(უ)ნ(ოე(ბ)(ა)სა ზ(ედ)ა მ(ა)რთ(ა()ლსა ათ(ო)რმეტ/[6] თ(ა)ვ(ა)დ აღრ(ი)ცხ(უ)ლსა დასსა მ(ო)ც(ი)ქ(უ)ლთ(ა)სა. თან(ა)მ(ო)ს(ა)ყდრეო და სწ(ო)რო ანდრია ხმევით. ხ(ოლო) ვ(ა)შ(ე)ნე /[7] ნ(ა)ცვ(ა)ლსაგ(ე)ბლ(ა)დ ჩ(ე)მთ(ჳ)ს და ს(ა)ყ(უა)რლისა ძმისა ჩ(ე)მისა ე(რისთავთ)-ე(რისთავისა), ქ(არ)თლისა ამ(ი)რთა ამ(ი)რისა, რუჲს/[8]თვისა და შჳდთა მთეულეთთა პ(ა)ტრ(ო)ნისა აბ(უ)ლ(ა)სნის(ა)თ(ჳ)ს და უპ(ი)რმშ(ოე)ს(ი)სა /[9] ძმისა ჩ(ე)მისა შვ(ი)ლისა დ(ავი)თის(ა)თ(ჳ)ს ვ(ი)დ(რემდ)ის დაუდგრ(ო)მ(ე)ლსა ამ(ა)ს და წ(ა)რმდ(ი)ნ(ა)რ(ე)სა ს(ო)ფ(ე)ლსა შ(ინ)ა/[10] . . . . ა(მე)ნ;

---

1. ვინაჲთგან] ვინაიდგან И; კეთილნი] კეთილთა И; ქმნილნი] ქმნულნი თ; ამისათჳს] ამისთჳს თ; 2. ემბაზისაჲ] ემბაზისა И, თ, ႤႫႡაႦႨႱႠ B; გარნა]— И; ქრისტეანე] ქრისტიანე И. ბ; ღმრთისა] ღუთისა И, ღთისა B; 3. ბრძანებითაჲ] ბრძანებითა И, ႡႰႻაႬეႡაႧႠ B; მთავარეპისკოპოს] მთავარეპისკოპოზ И; ძე] მე И; ნათესავისი] ႬႠშობისႠ B, ნაშრომისა И, ნათესავისა თ, ნ( ) სა ბ; იობისი] იობისა И; სამსხემსა] სამოსახელოსა И; კედარსა შინა] საყდარსა შენსა И; მომნადირებელთა] მომნადირებელსა თ; მართალსა] მართულისა И; ათორმეტ] ათერთ-

მეტ თ, M, B; 6. თანამოსაყდრეო] თანამოსაყდრე თ, ႺႠႰმოსაႷႫႨႤႠ B; და სწორო] დაჰსწრა И; ხმევით]—И; ვაშენე] ვაშენებ И, ႪაႸეႰეႭ B; 7. ნავალსაგებლად] ნაცუალ-საგებლად И, ნაცვალსაგებელად ბ; საყუარლისა] საႷვაႨႦႤႱႠ B; რისთავთ- რისთავისა] ႤესტათႤ B, ე——————უ И; 7-8. რუჲსთვისა] ႨႠႤႱႺაႪႤႱႠ B, რუსთავისა И; 8. აბულასნისათჳს] აბულასნისათვის И; უპირმშოესისა] უპირმშოჲსა И, ႠႮიႨႫႸႠႤႱႠ B; 9. წარმდინარესა] წარმომდინარესა И: 10. - - - ამენ] Ⴞოლო - - - - -ႸႪႫႰ B; 11. —] ႪიႷႪႰეႺ - - - - - ႸინႠ B;

15

1190—1202/3. განძანის ზემო ეკლესია. შალვა მეჭურჭლეთუხუცესის წარწერა

სოფ. განძანი (ბოგდანოვკის რ-ნი), ახალქალაქიდან აღმოსავლეთით, 26 კმ. მანძილზე, ფარავნისა და საღამოს ტბებს შორის, მდ. თაფარავნის მარცხენა მაღალ სანაპიროზე, ფარავნის ტბიდან 5-ოდე კმ-ის დაშორებით. სოფელში შემორჩენილია ორი ერთნაირი, ერთნავიანი პატარა ეკლესია. ერთი ზემო უბანში, მეორე—ქვედა უბანში. თითოეულ ეკლესიაზე შემორჩენილია ორ-ორი ასომთავრული წარწერა.

ზედა ეკლესიის დასავლეთი კედლის ქვაზე ამოღარულია 6-სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, ზომით 114×63×17; გრაფემების სიმაღლეა 3,5—6; სტრიქონები საკმაოდ სწორხაზოვანია; განკვეთილობის ნიშანი — თითო წერტილი ყოველის სიტყვის შემდეგ; მეორე სტრიქონის ბოლოს — სამი წერტილი და პატარა განივი ხაზი (⁝—) მეხუთე სტრიქონის ბოლოს—ორი წერტილი და პატარა განივი ხაზი (:—); ქარაგმის ნიშანი — სწორი, პატარა, განივი ხაზი (ტაბ. XVII, სურ. 1);

წ ა რ წ ე რ ი ს დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ა წ ი ნ ა გ ა მ ო ც ე მ ე ბ შ ი: 1. 1310 (1334?)—1346 (ც;) 2. 1305—1346 (ც[1]); 3. 1334—1346 (ბ); 4. 1191—1207 (უ);

წ ა რ მ ო დ გ ე ნ ი ლ ი დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ი ს ს ა ფ უ ძ ვ ე ლ ი: წარწერის შინაარსი—შალვა თორელ-ახალციხელის მეჭურჭლეთუხუცესობის პერიოდი.

გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი: 1. (35), M Brosset, 174 (მხედრ. ტრანსკ.; ფრანგ.) (B) 2. (30), И. Ростомов, 51 (მხედრ. ტრანსკ.; რუს.: გრაფიკ. მონახ.) (P); 3. (23), ვ. ცისკარიშვილი, 465—466 (დედნ. შრიფ.; მხედრ. ტრანსკ.; ფოტო) (ც); 4. (24), ვ. ცისკარიშვილი,

97, ტაბ. IX (დედნ. შრიფ.; მხედრ. ტრანსკ.; ფოტო) (ც[1]); 5. (7), ნ. ბერძენიშვილი, 85 (მხედრ. ტრანსლიტ.; მხედრ. ტრანსკ.) (ბ); 6. (22), ნ. შოშიაშვილი, 35—41 (მხედრ. ტრანსკ.) (შ).

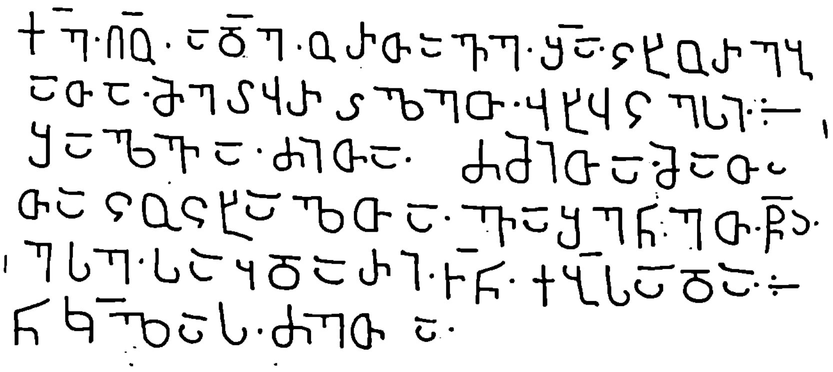

სურ. 17.

1. Ⴕ~Ⴄ. ႶႭ. ႠႣ~Ⴄ. ႭႰႧႠႥႤ. Ⴘ~Ⴀ.
ႺႾႭႰႤႡ
2. ႠႧႠ ႫႤႽႳႰႽႪႤႧ ႳႾႳႺႤႱႨ.;—
3. ႸႠႪႥႠ.ႻႨႧႠ.ႻႫႨႧႠ.ႫႠႧჂ
4. ႧႠ ႺႭႺႾႠႪႧႠ. ႥႠႸႤႬႤႧ.
Ⴜ~Ⴢ
5. ႤႱႤ.ႱႠႷႣႠႰႨ.Ⴙ~Ⴌ.Ⴕ~ႡႱႠ.ႣႠ:—
6. ႬႩႪႠႱ.ႻႤႧႠ.

4. ႠႥႠႸႤႬႤႧ ც[1];

ქ(რისტ)ე ღ(მერთ)ო ად(იდ)ე ორთავე შ(ინ)ა ცხორებ/[2]ათა მეჭურჭლეთ უხუცესი/[3]შალვა, ძითა, ძმითა. მათჲ/[4]თა ცოცხალთა ვაშენეთ წ(მიდა)ჲ /[5] ესე საყდარი ჩ(უე)ნ, ქ(ე)ბ(ა)სა და ნ(ი)კ(ო)ლას ძეთა.

[1] შინა]—B; ცხოვრებათა P; [3] ძითა, ძმითა. მათჲთა ცოცხალთა] ძეთა მათთა ცოცხალთ B; 4. ვაშენეთ წმინდა P; ავაშენეთ წმიდა B; 5. ჩუენ] ჩვენ B, P; ჩუჱხ ბ; [6] ქებასა] ქვსა B;

15ა

1190—1202/3. ᲒᲐᲜᲫᲐᲜᲘᲡ ᲖᲔᲛᲝ ᲔᲙᲚᲔᲡᲘᲐ. ᲨᲐᲚᲕᲐ ᲛᲔᲭᲣᲠᲭᲚᲔᲗᲣᲮᲣᲪᲔᲡᲘᲡ ᲬᲐᲠᲬᲔᲠᲐ

განძანის ზემო ეკლესიის სამხრეთი კედლის ქვაზე ამოღარული 7-სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, ზომით 72×85,5;

გრაფემების სიმაღლეა 1,5—4,2; წარწერას დასაწყისში დასმული აქვს ჯვარი. სტრიქონები სწორხაზოვანია. ასოები არათანაბარი სიდიდისაა. დასაწყისში პატარა, პირველი სტრიქონის ბოლოს გამსხვილებული და შემდეგ (ბოლო ორ სტრიქონში) ისევ დაპატარავებული. განკვეთილობის ნიშანი — ორწერტილი (მხოლოდ ერთგაზაა ნახმარი); ქარაგმის ნიშანი — პატარა, სწორი, განივი ხაზი. სიტყვები ერთმანეთისაგან დაცილებულია არაა.

დაზიანება: წარწერა სამ ადგილას — IV და V სტრიქონების დასაწყისში და VI სტრიქონის ბოლოს — გადაფხეკილია (ტაბ. XVII, სურ. 2).

წარწერის დათარიღება წინა გამოცემებში: 1. 1305—1346 (ც); 2. 1310 (1334?) — 1346. (ც[1]); 3. 1334 — 1346 (ბ). 4. 1191—1207 (შ);

წარმოდგენილი დათარიღების საფუძველი: წარწერის შინაარსი — შალვა თორელ-ახალციხელის მეჭურჭლეთ-უხუცესობის პერიოდი

გამოცემები: 1. (35), M. Brosset, 174 (დედნ. შრიფ., ფრანგ.) (B); 2. (30), И. Ростомов, 52 (მხედრ. ტრანსკ.; რუს.; გრაფიკ.; ზონახ.) (P); 3. (23), ვ. ცისკარიშვილი, 466—467 (დედნ. შრიფ.; მხედრ. ტრანსკრ.; ფოტო) (ც); 4. (24), ვ. ცისკარიშვილი, 98, ტაბ. X (დედნ. შრიფ.; მხედრ. ტრანსკ.; ფოტო) (ც[1]); 5. (7), ნ. ბერძენიშვილი, 86 (მხედრ. ტრანსლიტ.; მხედრ. ტრანსკ.) (ბ); 6. (22), ნ. შოშიაშვილი, 35—41 (მხედრ. ტრანსკ.) (შ);

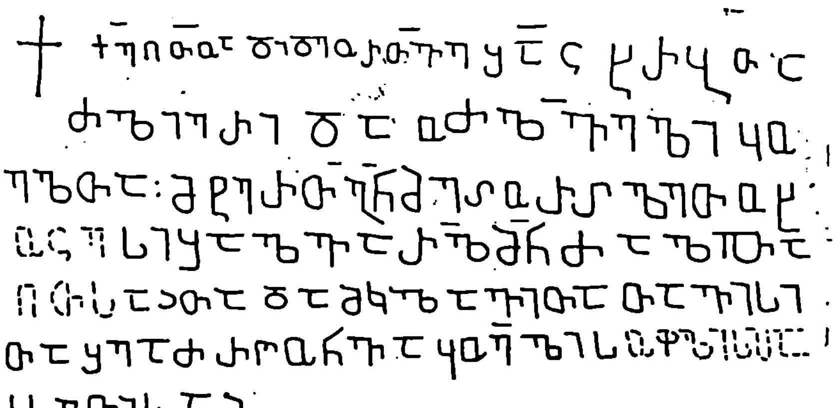

სურ. 18.

1. ✝ ႵႤ ႶႧႭ ႠႣႨႣႤ ႭႰႧႥႤ ႸႠ ႺႾႰႡႧႠ
2. ႻႪႨႤႰႨ ႣႠ ႳႻႪႥႤႪႨ ႷႭ
3. ႤႪႧႠ : ႫႲႤႰႧႢႬ ႫႤჁႳႰႹႪႤႧႳႾ
4. [ႳႺ]ႤႱႨ ႸႠႪႥႠ ႰႫႪႫႬ ႻႠႪႨႧႠ
5. [ႶႫႰႧႨႱ]ႠႣႧႠ ႣႠ ႫႵႪႠႥႨႧႠ ႧႠႥႨႱႨ
6. ႧႠ ႸႤႠႻႰႼႳႬႥႠ ႷႭႪႨ Ⴑ[ႭႴႪႨ ႱႮႠ]
7. ႰႱႤႧႨႱႠჂ

---

1. ႺႾႰႡႧႠ]—B; ႠႣႨႣႤ]ႠႣႨႣႤႧႨ B, ორთავე ბ; 2-3 ႻႪႨႤႰႨ - - - ႫႲႤႰႧႢႬ]—B; 2. ႠႻႪႥႤႪႨ]ႠႻႪႥႤႪႨႪႨ ც[1]; 3. ႫႲႤႰႧႢႬ] მცერთგან ბ; 3-4. ႤႾႳႺႤႱႨ] ႤႾ - - - ႱႨ ც, ც[1]; 4. ႰႫႪႫႬ]—B, რლმან ბ; ႻႠႪႨႧႠ]—B; 5. ႶႫႰႧႨႱႠႣႧႠ - - - ႧႠႥႨႱႨ]—B; ႶႫႰႧႨႱႠႣႧႠ] - - - - ათა ბ; 6. ႧႠ - - - ႱႮႠ]—B; ႱႭႴႪႨႱႮႠ] პა - - - - - - ბ; 7. ႰႱႤႧႨ-ႱႠჂ] - - ႧႨႱႠჂ B;

ქ(რისტ)ე ღ(მერ)თო, ადიდე ორთ(ა)ვე შ(ინ)ა ცხ(ო)რ(ე)ბ(ა)თა /[2]ძლიერი და უძლ(ე)ველი ყო[3]/ელთა მტერთ(ა)გ(ა)ნ მეჰურჭლეთუხ/[4][უცე]სი შალვა, რ(ომე)ლმ(ა)ნ ძალითა /[5][ღ(მრ)თ(ი)ს]ადთა და მკლავითა თავისი/[6]თა შეაძრწუნვა ყოელი ს[ოფ(ე)ლი სპა]რსეთისაჲ.

---

1. ცხოვრებათა P, ბ; 2. ძლიერი] ძლიელნი P; 3. ელთა] ველთა P; 5. ღმრთისადთა] ღვთისისათა P, [ღმრთის]ათა ბ. 6. ყოველი [პატრონი სპა]რსეთისაჲ ბ, ყოველის....P;

10

1202/03—1215 წწ. ბანძანის ქვემო ეკლესია. შალვა მანდატურთუხუცესის წარწერა

განძანის ქვემო ეკლესიის სამხრეთი კედლის ქვაზე ამოღარულია ხუთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა. ქვის ზომა — 174×69, წარწერის ფართობი — 159×37; გრაფემების სიმაღლეა 3—5; განკვეთილობის ნიშანი — ერთი წერტილი ყოველი სიტყვის შემდეგ. ყველა სტრიქონის ბოლოს (გარდა პირველისა) დასმულია პატარა, სწორი, განივი ხაზი, ზემოდან და ქვემოდან თითო წერტილით (÷); ქარაგმის ნიშანი — პატარა, სწორი, განივი ხაზი (ტაბ. XVIII, სურ. 1);

წ ა რ წ ე რ ი ს დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ა წ ი ნ ა გ ა მ ო ც ე მ ე ბ შ ი: 1. 1305—1346 (ც¹) 2. 1210 (1334) — 1346 (ც); 3. 1334—1346 (ზ); 4. 1208—1222 (შ);

წ ა რ მ ო დ გ ე ნ ი ლ ი დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ი ს ს ა ფ უ ძ ვ ე ლ ი: წარწერის შინაარსი—შალვა თორელ-ახალციხელის მანდატურთ-უხუცესობის პერიოდი.

გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი: 1. (35) M. Brosset, 173 (დედნ. შრიფ.; მხედრ. ტრანსკ.; ფრანგ.) (B) 2. (30), И. Ростомов, 49 (მხედრ. ტრანსკ.; რუს.; გრაფიკ. მონას.) (P); 3. (23), ვ. ცისკარიშვილი, 467—468 (დედნ. შრიფ.; მხედრ. ტრანსკრ.; ფოტო (ც); 4. (24), ვ. ცისკარიშვილი, 99, ტაბ. XI (დედნ. შრიფ.; მხედრ. ტრანსკრ.; ფოტო) (ც¹); 5. (7), ნ. ბერძენიშვილი, 85 (მხედრ. ტრანსლიტ.; მხედრ. ტრანსკ.) (ბ); 6. (22), ნ. შოშიაშვილი, 35—41 (მხედრ. ტრანს.) (შ);

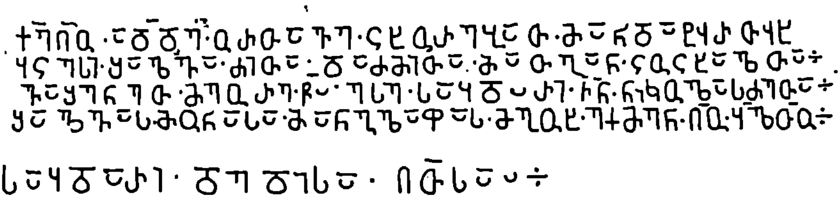

სურ. 19.

1. Ⴕ´ႤႶႭ . ႠႣႣႤ . ႭႰႧႠႥႤ . ႺႾႭႰႤႡႠႧ . ႫႠႬႣႠႲႳႰႧႳႾ
2. ႳႺႤႱႨ . ႸႠႪႥႠ . ႻႨႧ . ႠႣႠႻႫႨႧႠ . ႫႠႧႢႠႬ . ႺႭႺႾႠႪႧႠ÷
3. ႥႠႸႤႬႤႧ. ႫႤႭႰႤ. Ⴜ´Ⴢ. ႤႱႤ. ႱႠႷႣႠႰႨ.Ⴙ´Ⴌ.ႬႨႬႩႭႪႠႱႾႻႤႧႠ÷
4. ႸႠႪႥႠႱ.ႫႭႬႠႱႠ.ႫႠႬႳႹႠႰႱ.ႫႤႭႾ.ႤႵႫႤႬ.Ⴖ´Ⴍ.Ⴓ´ႷႭ´Ⴍ÷
5. ႱႠ ႵႣႠႫႤ.ႣႤႣႤႱႠ.ႶႭ´ႱႠჂ÷

---

1. ႺႾႭႰႤႡႠႧ] ႺႾႭႰႤႡႠႧႠ B, ც, ც¹;—]ႸႨႬႠ B; 2. ႫႠႧႢ-ႠႬႺႭႺႾႠႪႧ B; 3. ႥႠႸႤႬႤႧ] ႠႥႠႸႤႬႤႧ B; 4. ႸႠႪႥႠႱႫႭႬႠႱႠ-ႫႠႬႳႹႠႰႱ]ႸႠႪႥႠ ႱႨႫႭႬႠ, ႱႠႫႠႬ, ႪႠႰႱ B; Ⴓ´ႷႭ´Ⴍ]—B; 5. ႶႭႱႠჂ] Ⴖ,ႭႤႱႠႱႠ B;

ქ(რისტ)ე ღ(მერთ)ო, ად(ი)დე ორთავე ცხორებათ{ა} მანდა-ტურთუხ/²უცესი შალვა, ძითა და ძმითა. მათგან ცოცხალთა /³ ვაშე-ნეთ მეორე წ(მიდა)ჲ ესე საყდარი ჩ(უე)ნ, ნინკოლასხძეთა. /⁴ შალ-

ვას მონასა მანგლაფას მეოხ ექმენ ღ(მერთ)ო ყ(ოე)ლთ(ა)ო. 5/ საყ-დარი დედისა ღ(მრ)თ(ი)საჲ.

1.—] შინა ც[1]; 2. ცხორებათა] ცხოვრებათ P; ცოცხალთა] ცოცხალა P; 3. მეორე] რომელი P; წმიდაჲ] წმიდა P, წმინდაჲ ბ; ჩუენ] ჩვენ P, ჩუჱნ ბ; 4 შალვა სიმონას მანგზაფას P; ყოელთაო] ყოველთაო P, ბ; 5. ღმრთისაჲ] ღვთისაი P, ღმრთისა (არს(?) ც, ღმრთისაჲ (არს;) ც[1]

16ა

1207—1222. ᲒᲐᲜᲫᲐᲜᲘᲡ ᲥᲕᲔᲛᲝ ᲔᲙᲚᲔᲡᲘᲐ. ᲒᲘᲝᲠᲒᲘ ᲛᲔᲤᲘᲡ ᲬᲐᲠᲬᲔᲠᲐ

განძანის ქვემო ეკლესიის სამხრეთი კარის ტიმპანზე ამოღარულია 4-სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა. ტიმპანის ზომა—47×94; წარწერის ფართობი — 37×74; გრაფემების სიმაღლე 3—7; განკვეთილობის ნიშანი — ერთი წერტილი ყოველი სიტყვის შემდეგ. სამგან (ქანწილის შემდეგ, II და IV სტრიქონების ბოლოს) დასმულია ორწერტილდასმული პატარა, სწორი, განივი ხაზი (÷). ქარაგმის ნიშანი: პატარა, სწორი, განივი ხაზი.

დ ა ზ ი ა ნ ე ბ ა: IV სტრიქონის ბოლო სამი გრაფემა გადაშლილია, თუმცა მათი ამოცნობა ხერხდება. გადაფხეკილია აგრეთვე ამავე სტრიქონის მეოთხე გრაფემის „ყ"-ს ზედა ნაწილი ტაბ. XVIII, სურ. 2).

წ ა რ წ ე რ ი ს დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ა წ ი ნ ა გ ა მ ო ც ე მ ე ბ შ ი: 1. 1014—1027 (გიორგი I-ის მეფობა) (P); 2. გიორგი V-ის მეფობა (ც); 3. 1310 (1334?)—1346 (ც[1]); 4. 1334—1346 (ბ); 5. 1208—1222 (შ);

წ ა რ მ ო დ გ ე ნ ი ლ ი დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ი ს ს ა ფ უ ძ ვ ე ლ ი: წარწერის შინაარსი—გიორგი მეფის მოხსენიება (გიორგი-ლაშას ზეობის წლები).

გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი: 1. (30), И. Ростомов, 48 (მხედრ. ტრანსკრ.; რუს.; გრაფიკ. მონახ.) (P); 2. (23), ვ. ცისკარიშვილი, 468—469 (დედნ. შრიფ.; მხედრ. ტრანსკ.; ფოტო) (ც); 3. (24), ვ. ცისკარიშვილი, 100. ტაბ. XII (დედნ. შრიფ.; მხედრ. ტრანსკ.; ფოტო (ც[1]); 4. (7), ნ. ბერძენიშვილი, 85 (მხედრ. ტრანსლიტ.; მხედრ. ტრანსკრ.) (ბ); 5. (22), ნ. შოშიაშვილი, 35—41 (მხედრ. ტრანსკრ.) (შ);

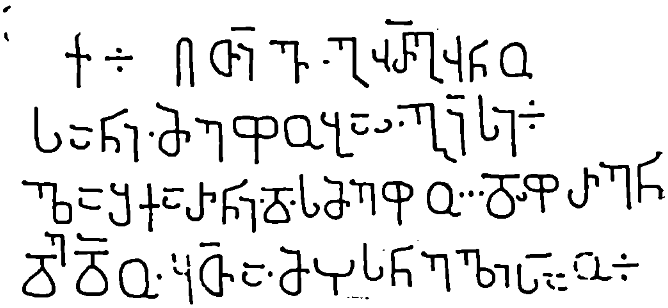

სურ. 20.

1. † ÷ ႶႧႨႥ.ႢჃႰႢჃႬႭ
2. ႱႠႬႨ ႫႤႴႭႡႠჂ.ႢႨ҃ႱႨ ÷
3. ႪႠ႘႕ႠႰႬႨ.Ⴃ.ႱႫႤႴႭ - - - * ႣჂႴႰႤႬ
4. ႣႤ҃ႣႭ.(ႷႧ҃Ⴀ.ႫჄႱႬႤႪႨႱ[Ⴀ]¦Ⴍ

---

3. Ⴃ] და ბ; ႱႫႤႴႭ] სამეფო ბ; 4. ႣႤႣႭ] ႣႣႭ ც[1], ც, დ´დო ბ; მჴსნელის ბ.

* სამწერტილი დედნისაა

†. ღ(მრ)თივ გჳრგჳნო/[2]სანი მეფობაჲ გი(ორგი)სი, /[3] ლაშქარნი დ(ა) ს(ა)მეფო დ(ა)ჲფ(ა)რენ/[4] დედ(ა)ო ყ(ოველ)თა მჴსნელის — [ა]¦ო.

---

1. †] —P; ღვთივ გვირგვინოსანი P; 2. მეფობაი P; 3. დაიფარენ P, ც, ც[1], ბ; 4. ყოელთა ც[1] მხსნელისაო P;

17

1198 წ. ვაჰანის მონასტერი, ზღუდის საამშენებლო წარწერა ანტონ ჭყონდიდელისა

სსმ-682; ქვის ფილაზე ამოღარულია 6-სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, ზომით 72×53×28, გრაფემების სიმაღლეა 3—6; დამწერლობა კიდურწერტილოვანია; განკვეთილობის ნიშანი — ორწერტილი; ქარაგმის ნიშანი — განივი, მოკლე სწორი, კიდურწერტილოვანი ხაზი;

სსმ-ში ძეგლი ჩამოტანილია ვაჰანის მონასტრიდან სადაც ის ჩაშენებული იყო სამხრეთი შესასვლელის ჩარჩოს ქვედა მარცხენა ნაწილში (ვერტიკალურად იყო დაყენებული, რაც სხვა ნიშნებთან ერთად მოწმობს, რომ ეკლესია გადაკეთებულია (ც).

დაზიანება: გადარეცხვისა და გამოფიტვის შედეგად წარწერა ძალიან გადაშლილია, მაგრამ დარჩენილი ტექსტი იძლევა მისი აღდგენის საშუალებას (ტაბ. XIX).

წარწერის თარიღი: თამარის მეფობის 20 წელი (წრწ);

წარწერის დათარიღება წინა გამოცემებში: 1204 წ. (ც, მ ,ბ, ბ[1]).

წარმოდგენილი დათარიღების საფუძველი: თამარის მეფობის 20 წელი ათვლილია მეფედ მისი პირველი კურთხევიდან.

გამოცემები: 1) (18) ლ. მუსხელიშვილი, 12 (მ); 2 (24) ვ. ცისკარიშვილი, 49—52 (მხედრ. ტრანსლიტ; მხედრ. ტრანსკრ.:) (ც); 3. (7), ნ. ბერძენიშვილი, 116 (მხედრ. ტრანსლიტ; მხედრ. ტრანსკრ.) (ბ); 4) (6), ნ. ბერძენიშვილი, 397 (მხედრ. ტრანსლიტ); (ბ[1])

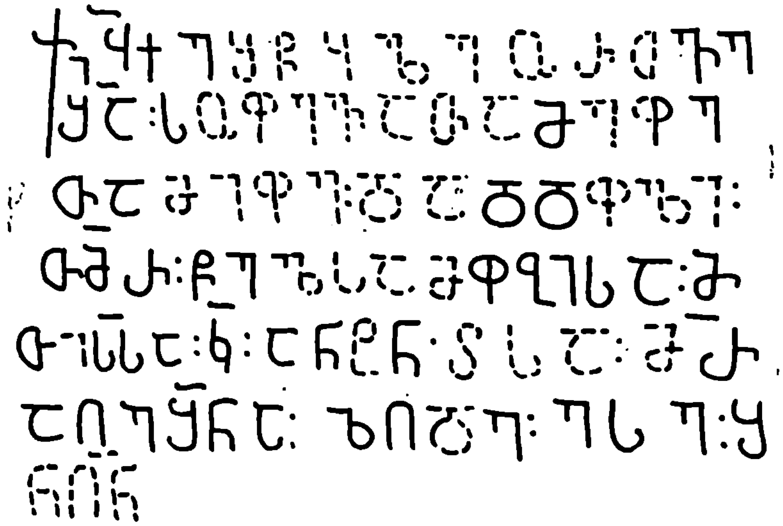

სურ. 21.

1. † Ⴈ҃Ⴓ Ⴕ҃Ⴄ[ႸႼႷႪႤႭႰႧ]ႥႤ
2. Ⴘ҃Ⴀ : Ⴑ[ႭႴႤႥႠႧႠ]Ⴋ[Ⴄ] ႴႤ
3. ႧႠ[ႫႴႤ : ႣႠ]ႣႣ[ႴႪႤ :]
4. ႧႫ҃Ⴐ : ႼႤ[ႪႱႠႫ]ႴႡႨႱႠ : Ⴋ
5. ႧႨႱႱႠ : Ⴉ : ႠႬ[Ⴒ]Ⴌ : [ႵႱႠ : Ⴋ]Ⴐ
6. ႠႪႤႸ҃ႬႠ : ႦႪ[Ⴃ]Ⴄ : ႤႱႤ : Ⴘ
7. [ႬႶ҃Ⴌ]

1. † ႨႳႵႤႸႼႷႪႤ] ქე : ე - - - - - ბ, ბ[1], ქე - - - - ც; 3. ႫႴႤ] მე-ფე ბ, ბ[1], ც; 4-5. ႫႧႨႱႱႠ] მათისსა ბ[1], ც, მათისა ბ; 6. ႠႪႤႸႬႠ] ალეშენა ბ, ბ[1], ც; 6-7. ႸႬႪႬ]—ბ[1], ც;

† ი(ეს)უ ქ(რისტ)ე, [შ(ეი)წყ(ა)ლე ორთ](ა)ვე/[2] შ(ინ)ა ს[უფევათა] მ[ე]ფე/[3]თა [მ(ე)ფე და] დ(ე)დ(ო)[ფ(ა)ლი] /[4]თ(ა)მ(ა)რ. წე[ლსა მ[(ე)ფ(ო)ბისა მ(ა)/[5]თის(ა)სა კ ან[ტ](ო)ნ [ქ(ყონ)დიდლი)სა მ](იე)რ/[6] ალეშ(ე)ნა ზლ(უ)[დ]ე ესე შ(ეუნდევე)/[6]ნ ღ(მერთმა)ნ .

1. † ი(ეს)უ ქ[რისტე] ქრისტე ე..ბ, ქრისტე ღმერთო ც; შეიწყალე]—ბ; 5. ქყონდიდელისა ც; 6—7. შეუნდევენ ღმერთმან]—ც.

18

1202 წ. ბარალეთის ეკლესია. სააშენებლო წარწერა

სოფ. ბარალეთი (ახალქალაქის რ-ნი), ახალქალაქიდან 15-დე კმ-ის მანძილზე ჩრდილოეთით. სოფელში ქართული ეკლესიის აღმოსავლეთ კედელზე, კარნიზის ქვეშ, ქვაზე ამოღარულია 9-სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა (ზომების აღება არ ხერხდება. წარწერიანი ქვის ზომა დაახლოებით 30×40; გრაფემების სიმაღლე 3—4—5). წარწერას განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. ქარაგმის ნიშანი—განივი, სწორი ხაზი (მხოლოდ ერთხელაა ნახმარი).

წარწერაში არის ერთი საინტერესო დეტალი: მე-9 სტრიქონში წერია „ႱႷႣႾႱႠ"- -ს(ა)ყდ(ა)რსა, მაგრამ მე-8 სტრიქონში წარწერის ტექსტი მთავრდება და ამ სიტყვის აქ დაწერა გაუგებრობას იწვევს. როგორც ჩანს, წარწერის გამკეთებელს გამორჩა ეს სიტყვა და ბოლოში დაუმატა (ასეთი შემთხვევები ცნობილია ეპიგრაფიკულ ძეგლებში: იხ. მაგ. კოშის წარწერა*. ჩვენი აზრით.

* А. Шанидзе, Грузинская надпись XIII в. в сел. Кош, ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, № 1, 1959, გვ. 8—9.

ეს სიტყვა უნდა წავიკითხოთ „დაჯდა"-ს შემდეგ. მაშინ წარწერის ტექსტიც გასაგები ხდება და სინტაქსურადაც გაიმართება: „ოდეს ლაშა მეფედ დაჯდა საყდარსა" (საყდარი ხომ ძველ ქართულში ტახტს ნიშნავდა).

დაზიანება: წარწერიანი ქვის ზედა მარცხენა კუთხე გადაკვეთილია კარნიზის ქვების რიგით, რის გამოც I და II სტრიქონების დასაწყისი ასოები არ ჩანს. წვიმით გადარეცხვისა და გამოფიტვის გამო ზოგიერთი ასოები ცუდად იკითხება (განსაკუთრებით ქვედა ნახევრის მარჯვენა ნაწილი), მაგრამ მათი აღდგენა ხერხდება შინაარსობრივად (ტაბ. XX).

წარწერის თარიღი: ლაშას გამეფება (წრწ).

წარწერის დათარიღება წინა გამოცემებში: 1) 1212 წ. (P); 2) ლაშას მეფედ კურთხევა (ც); 3) XIII ს-ის ათიანი წლები (ბ).

წარმოდგენილი დათარიღების საფუძველი: წარწერის შინარსი — გიორგი ლაშას პირველი კურთხევის წელი.

გამოცემები: 1) (30), И. Ростомов, 40 (მხედრ. ტრანსკრ.; გრაფიკ. მონახ.; რუს.) (P); 2) (24) ვ. ცისკარიშვილი, 52 (მხედრ. ტრანსლიტ.; მხედრ. ტრანსკრ;) (ც); 3) (7) ნ. ბერძენიშვილი, 145 (მხედრული ტრანსლიტ.; მხედრ. ტრანსკრ.) (ბ).

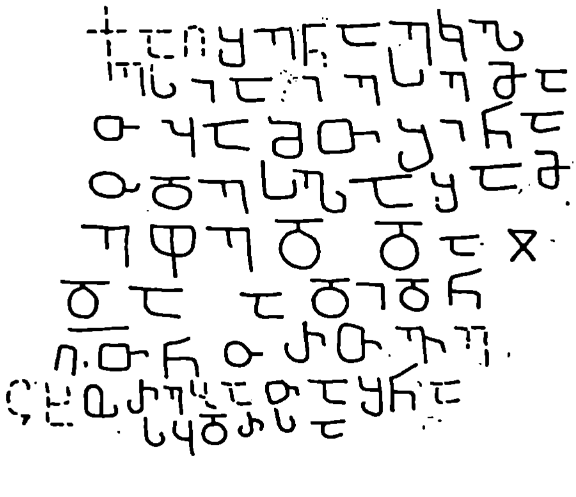

სურ. 22.

1. [+ႠႶ]ႸႤ[Ⴌ]ႠႤႩႪ
2. 'Ⴄ'[Ⴑ]ႨႠႨႤႱႤႫႠ
3. ႧႯႠႫႧႸႨႬႠ
4. ႭႣႤႱႪႠႸႠႫ
5. ႤႴႤႣႣႠႿ
6. ႣႠႠႣႨႣႬ
7. ႶႧ´ႬႭႰႧႥ[Ⴄ]
8. [ႺႾ]ႭႰႤ[Ⴁ]ႧႠ ႸႬ[Ⴀ]
9. ႱႷႣႰႱႠ

---

1. ႠႶႸႤႬႠ] - - - ႸႤ - Ⴀ ც, **P**; 5-6. ႣႠႿႣႠ]ႣႠ - ႣႠ **P**, ც; 7 ႭႰ-ႧႥႤ] ႭႰႧ **P**, ც, ორთავე ბ; 8. ႺႾႭႰႤႥႧႠ]—**P**, ც, შა ცხორებთა ბ; ႱႷႣႰႱႠ] – **P**, ც, ბ;

+[აღე]შენა ·ეკლ/[2]ესიაი ესე მა/[3]თ ჟამთ შინა /[4]ოდეს ლაშა ე/[5]ეფედ დაჯ/[6]და ს(ა)ყდა(ა)რსა*. ადიდ(ე)ნ /[7]ღ(მერ)თ(მა)ნ ორთ(ა)ვ[ე]/[8] [ცხ]ორე[ბ](ა)თა შ(ი)ნ[ა].

---

3. ჟამთა ც; 6. ს(ა)ყდ(ა)რსა]—P, ც, ბ; 7. ორთავ P; 8 ცხორებათა შინა] შინა ცხოვრებათა ბ ცხოვრებასა შინა P, ცხორებათა ც; შინა]—ც.

* ეს სიტყვა აქ გადმოტანილია წარწერის ბოლო, მე-9 სტრიქონიდან.

19

1207—1222 წწ. ფინეზაურის ხეობა. სტელა. მოსახსენებელი ამირა და იოვ მიხრიკისა

სსმ-608; მოშავო ფერის ქვის სტელა, ზომით 145×25×28; სვეტის ოთხივე წახნაგი მომრგვალებულია, რის გამოც ყველა გვერდზე თაღედი ჩარჩო იქმნება. ერთ გვერდზე ამოღარულია 28-სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, ზომით 115×19; გრაფემების სიმაღლეა 0,5—8, განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. ქარაგმის ნიშანი — კლაკნილი, განივი ხაზი. სიტყვები ერთმანეთისაგან დაცილებული არაა (ტაბ. XXI).

სტელა აღმოჩენილია 1962 წ., ფინეზაურის ხეობაში (დმანისის მიდამოები) იაეი-ს სამეცნიერო ექსპედიციის მიერ ისტორიულ-გეოგრაფიული დაზვერვის დროს.

წ ა რ წ ე რ ი ს დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ა წ ი ნ ა გ ა მ ო ც ე მ ე ბ შ ი: XIII ს-ის I მეოთხედი (ლაშა-გიორგის ზეობის წლები) (ბ, ჯ).

წარმოდგენილ გამოცემაში გაზიარებულია ეს დათარიღება, პალეოგრაფიული ნიშნებისა და წარწერის შინაარსის (გიორგი მეფის მოხსენიება) მიხედვით.

გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი: 1) (5), დ. ბერძენიშვილი, 748, (მხედრ.

ტრანსლიტ.; მხედრ. ტრანსკ; გრაფიკ. მონახ; ფოტო.) (ბ); 2) (25), ვ. ჯაფარიძე, 160—161, ტაბ IV (დედნ. შრიფ: მხედრ. ტრანსლიტ; მხედრ. ტრანსკ; ფოტო.) (ჯ).

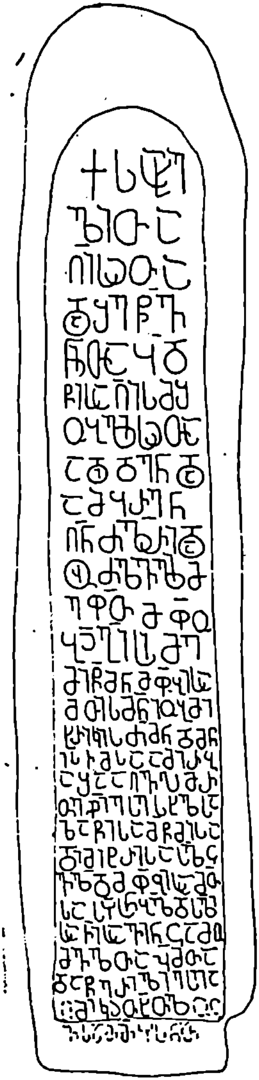

სურ. 23.

1. + ႱႠႸႨ
2. ႦႨႭႠ
3. Ⴐ-ႨႱႤႭႠ
4. ႡႠႸႨႼႢ
5. ႬႨႭႠႷ-Ⴁ
6. ႼႨႱႠႰ-ႨႱႫႸ
7. ႠႵႦႨႱႤႭႠ
8. ႠႡႨႡႨႬႡႠ
9. ႠႫႷႾႨႬ
10. Ⴐ-ႬႧႦႾႨႡႠ
11. ႠႵႧႦႢႦႨႫ
12. Ⴈ-ႴႭႫ-ႴႠ
13. Ⴕ-ႤႢ-ႨႱ'ႫႨ
14. ႫႨႼ-ႫႬႫႴ-
ႵႨႱႠ
15. ႫႭႨႱႫႬႨႠႵႫႨ
16. ႾႾႨႩႨႱႧ-ႫႬႡႫႬ
17. ႨႱႹႫႱႠႠႫႨႾႵ[Ⴑ]
18. ႠႸႠႠႰႢႢႫႾ
19. ႭႨႿ-ႨႨႱႨႱႾႦႱႠ
20. ႦႠႼႨႱႠႫႼႫႨႱႠ
21. ႡႨႫႨႲႾႨႱႠႱႦႺ
22. Ⴂ-Ⴆ-ႡႫ-ႴႵႨႱႠႫႭ.
23. ႱႠႱႷ-ႱႬႵႦ-ႡႱႦႨ
24. ႱႠႹႨႱႠႢႨႬႺႠႫႠ
25. ႫႢႦႭႠႷ-ႫႭႠ
26. ႡႠႼႨႾႨႦႨႨႱႨႠ
27. [Ⴐ][Ⴋ]ႨႩႤႭႾ-Ⴍ.
Ⴆ[Ⴀ]Ⴚ
28. [ႢႱႠႫႫႷႱႬႭ]

---

27. ႰႫႨႩႤႭႾႭ] აღმოიკითხ ბ, ჯ;
27-28. ႦႠႺႢႱႠႫႫႷႱႬႭ] ჩმის ბ, ჯ.

† სახე/[2]ლითა/[3] ღ(მრთ)ის(აჲთა/[4] და შეწევ/[5]ნითა ყ(ოვ-ლა)დ/[6] წ(მიდ)ისა ღ(მრთ)ის მშ/[7]ობლის(ა)ჲთა/[8] ადიდენ და/[9]ამყ(ა)რენ/[10] ღ(მერთმა)ნ ძლ(იე)რი და/[11] უძლ(ე)ვ(ე)ლი მ/[12]ეფ(ე)თ(ა) მ(ე)-ფო[13]ბ(ა)ჲ გ(იორგ)ისი მე/[14] მიწ(ა)მ(ა)ნ მ(ე)ფ(ო)ბისა/[15] მ(ა)თის(ა)-მ(ა)ნ იობ მი/[16]ხრიკის ძ(ე)მ(ა)ნ ღმ(ა)ნ/[17]ის ჩ(ე)მსა ამირ(ო)ბ[18](ი)-[ს]ა შ(ინ)ა ალვჰ(უ)მ(ა)რ/[19]თე ჯ(უარ)ი ესე ს(ა)ხ(ე)ლსა/[20] ზ(ე)და წ(მიდ)ისა მ(ო)წ(ა)მისა/[21] დიმიტრისა ს(ა)ლ(ო)ც/[22]ვ(ე)ლ(ა)დ მ(ე)-ფ(ო)ბისა მ(ა)თ(ი)/[23]სა ს(ა)ჴს(ე)ნ(ე)ბლ(ა)დ ს(უ)ლი/[24]სა ჩ(ემ)ისა ვინცა მო/[25]მ(ა)ვ(ა)ლთა ჟ(ა)მთა/[26] დაწერილი ესე ა/[27][ღ]მ(ო)ი-კჲთხ(ო)თ ლ[ო]ც/[28][ვ(ა)სა მ(ო)მ(ი)ჴს(ე)ნ(ე)თ].

---

1. †.] ქ(რისტე) ბ, ჯ; 3. ღვთისაჲთა ბ, ჯ; 6. ღვთისმშობლისაჲთა ბ, ჯ; 11 მ(ე)ფეთა] მეფეთ ბ, ჯ; 18. ალეჰმართე ბ, ჯ; 27—28. ლოცვასა მომიჰსენეთ] ჩემთვის ბ, ჯ.

20

1250—1259 წწ. აბელიის ეკლესია. საამშენებლო წარწერა მანგლელ მთავარეპისკოპოს არსენ მშვიდაჲსძისა

სოფ. აბელია (დღეს აბელიანი, თეთრი წყაროს რ-ნი) სოფლის ბოლოს დგას ეკლესია. ეკლესიის სამხრეთის ფასადზე, სარკმლის მარჯვნივ კედლის ქვების მეოთხე წყობაში ქვემოდან, სამ ქვაზე, ამოღარულია 23-სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, ზომით— 1) ზედა ქვა— 98×78,5; 2) ქვედა მარცხენა ქვა — 74×64; 3) ქვედა მარჯვენა ქვა 78,5×64 გრაფემების სიმაღლეა 1,8—6—8,2; ზედა ქვას გარშემოუყვება წნული ორნამენტი. განკვეთილობის ნიშანი — ერთი წერტილი და ორწერტილი; ქარაგმის ნიშანი — განივი, მოკლე, სწორი ხაზი (ქარაგმის ნიშანსა და გრაფემებზე შეიმჩნევა კიდურწერტილოვნება).

დ ა ზ ი ა ნ ე ბ ა: 1) ზედა წარწერიანი ქვა შუაზეა გახეთქილი, მაგრამ წაკითხვას ხელს არ უშლის; 2) წარწერა ადგილ-ადგილ გადაშლილია, მაგრამ ხერხდება ასოების აღდგენა. (ტაბ. XXII—XXV).

წ ა რ წ ე რ ი ს დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ა წ ი ნ ა გ ა მ ო ც ე მ ე ბ შ ი: 1250—59 წწ. დავით ნარინისა და დავით ულუს თანამეფობის პერიოდი (თ, გ).

წარმოდგენილ გამოცემაში გაზიარებულია ეს დათარიღება

წარწერის პალეოგრაფიული ნიშნებისა და შინაარსის მიხედვით (მეფეების, დავითის და დავითის მოხსენიიება).

გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი: 1) (31), Е. Такайшви и, 16—19 (დედნ. შრიფ; მხედრ. ტრანსკრ.; რუს.) (თ); 2) 10), ი. გომელაური, 255—257 (მხედრ. ტრანსკრ., ფოტო.), (გ).

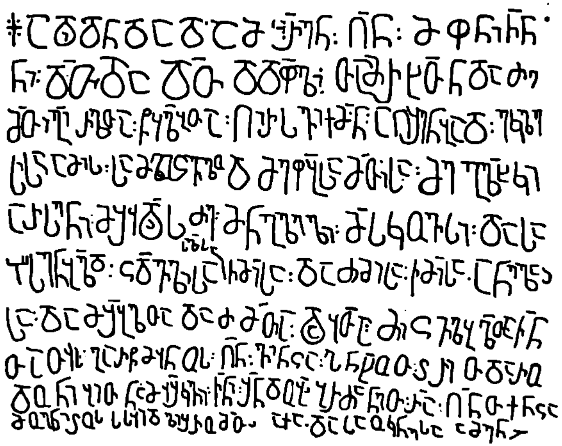

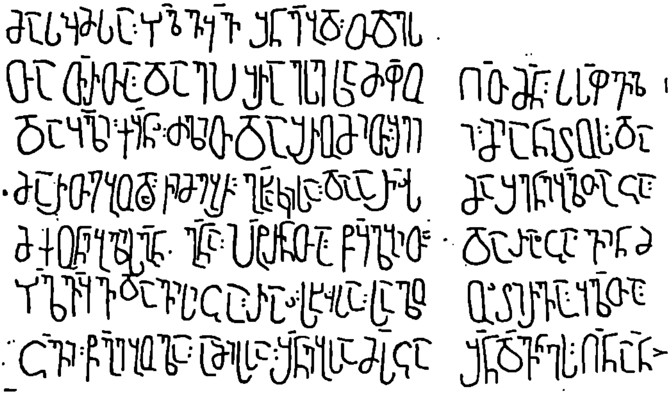

სურ. 24.

1. ✝ ႠႣႨႣႬ.ႣႠ|Ⴃ|ႠႫ[Ⴗ]˜ႰႤႬ : Ⴖ˜Ⴌ : Ⴋ˜ႴႬႨႹ˜Ⴌ

2. ႬႨ : Ⴃ˜Ⴇ˜(ႣႠ)ႠႣ˜Ⴇ : ႣႣ˜ႴႪႨ : ႧႠႫႠႰ˜ႾႧႬႣႠႻႤ

3. Ⴋ˜ႧႨႢ˜ႨႰႪႧႠ : ႼႷႪ˜ႪႡႧႠ : ႶႨႰႱႨႥႨႵႫ˜ : Ⴌ : ႠႶႸႤႬႡႠႣ : ႤႩႪႤ

4. ႱႨႱႠ : ႠႫႨႱ : ႱႠႫႪႭႺႥႤႪႭႣႫႤႴႭ˜ႱႠႫ˜ႧႨႱႠ : ႫႤ : ႢႪႾႨ

5. ႠႾႱႨႬႨ : ႫႸႩႡႱႱႾႨ : ႫႬႢႪႨႪႨ : Ⴋ˜ႪႩႵႧႱႨ : ႡႠႱႠ

6. ႷႱႨႬႩ˜ႪႡ : ႺႡႧႪႨႱႠ : / ႱႪႨႱႠ/ ႩႫ˜ႨႱႠ : ႡႠႾႫႨႱႠ : ႩႫ˜ႨႱႠ : ႠႬႨႪႠႱ

7. ႱႠ : ႡႠ : ႫႸ˜ႩႪႢႠႡႠႾႫ˜ႢႠ : ႡႠႷ˜ႢႠ : ႫႨႺႧ˜ႪႩႪႢႠ: Ⴉ˜Ⴌ

8. ႢႠႢႩႱ : ႢႠႾႼႫႩႬႵႱ : Ⴖ˜Ⴌ : ႧႨႬႺႠ : ႪႬႤ˜ႵႢ : ႽႾ˜ႨႢႡႠႾႵ

9. ႡႵႬႨႩႨႢ : ႬႠႫႩႸ˜ႩႧႨ : Ⴉ˜ႬႨ : Ⴘ˜ႬႡႵႩ˜ႱႩႾႾႠႬႨႢ : Ⴞ˜Ⴀ : Ⴖ˜ႬႢ✝ႬႠႺႠ

10. ႫႵႢႬႨႽႵႱ : Ⴑ˜ႱႷႨႡႪႨႸႾႵႫ˜ႢႱႠ✝Ⴀ.ႡႠႱႠႵႩႬႨႱႠႠႫႨႬ>

11. ႫႠႱႷ˜ႫႱႠ : ႷႪႧႷႧႸႬႨ˜ႩႡ : ႵႡႨႱ

12. ႢႠႢ˜ႾႢႠ : ႡႠႨႤႷႾႠ : ႨႱႨႱႠႫႴ˜Ⴕ

13. ႡႠႷႪ˜Ⴈ : ✝Ⴗ˜ႬႱ : ႾႪႨႢႡႠႸႾႵႫႨႢ : ႸႨႨ

14. ႫႠႾႢႨႩႵႡႠ : ႩႨႫႨႩႾ : Ⴂ˜ႤႠႩႨႱႠ : ႡႠႠႾႱႱ

15. Ⴋ✝ႵႬႨႩႪႨႱႢ˜Ⴌ : Ⴂ˜ႬႠ : Ⴄ˜ႤႾႬႢႠ : ႼႷ˜ႪႩႨႢႠ

16. Ⴗ˜ႪႧ˜ႷႧ : ႡႠႧႨႱႨႺႠ : ႾႠ˜Ⴑ : ႱႤႩႱႠ : ႱႠႪႵ

17. ႺႧႨ : Ⴜ˜ႢႨႩႵႪႠ.ႠႫႨႱႱႠ : ႸႬႨႩႱႠ : ႫႱ˜ႺႠ

18. Ⴖ˜ႢႫ˜Ⴌ : ႱႱႴ˜ႧႪ

19. Ⴈ : ႫႨႠႬႨႽႵႱ : ႡႠ

20. ႫႠႸႨႬႨႩ˜ႪႢႠႺႠ

21. ႡႠႾႠႱႺႠ.ႧႨႬႫ

22. ႵႱႽႨႾႧႠ : ႷႪ˜ႢႠ

23. Ⴘ˜ႬႡ˜ႧႬႨႱ :Ⴖ˜Ⴌ : ႠႬ>

---

1. ႠႡႨႡႬ]ႠႡႨႡႨႬ თ; 5. ႫႱႩႵႧႱႨ]ႫႱႩႵႩႱႨ თ; 6-7. ႠႬႨႪႠႱႱႠ]-ႠႬႨႪႠႱႠ თ; 8. ႽႾႨႢ]ႽႨႾႨႢ თ; ႩႾႾႠႬႨႢ] ႩႾႾႠႬႢ თ; 10. ႸႾႵႫ-ႢႱ]ႸႾႵႫႢႠ თ; ႠႫႨႬ]ႠႫႨႬ თ; 12. ႱႠႫႴႵ]ႱႫႴႵ თ; 13-14. ႸႨႨႫႠႾ-ႢႨႩႵႡႠ] ႸႨႨႫႠႾႢႨႩႵႡႠ თ; 14. ႠႾႱႱ]ႠႾႱ თ; 16. ႧႨႱႨႺႠ] ႧႨႱႠႺႠ თ; ႱႤႩႱႠ]ႱႤႧႨႱႠ თ; 17. ႠႫႨႱႱႠ]ႠႫႨႱႠ თ;

✝ ადიდ(ე)ნ და და(ა)მ[ყ](ა)რენ ღ(მერთმა)ნ მ(ე)ფ(ე)ნი ჩ(უე)-ნ/²ნი — დ(ავი)თ და დ(ავი)თ; დ(ე)დ(ე)ფა(ა)ლი თამ(ა)რ-ხ(ა)-თ(უ)ნ და ძე/³ მ(ა)თი გ(იორგ)ი, რ(ომე)ლთა წყ(ა)ლ(ო)ბ(ი)თა ღირს ვიქმ(ე)ნ აღშენ(ე)ბად ეკლე/⁴სი(ი)სა ამის, სამლოცვ(ე)ლოდ მეფ(ო)-

ბ(ი)სა მ(ა)თისა, მე, გლ(ა)ხ(ა)კი/[5] არსენი მშჳდ(ა)ჲსძე, მ(ა)ნგლელი მ(თავარეპი)სკოპ(ო)სი*, და სა/[6]ჴსენ(ე)ბლ(ა)დ ც(ო)დვ(ი)ლისა /ს(უ)ლისა/ ჩ(ე)მისა და ძმისა ჩ(ე)მისა ანელაჲ/[7]სა და მშ(ო)ბ(ე)ლთა და ძმ(ა)თა და ყ(ოველ)თა მიცვ(ა)ლ(ე)ბ(უ)ლთა ჩ(უე)ნ/[8]თათჳს. გარწმუნოს ღ(მერთმა)ნ. ვინცა ჰნ(ა)ხოთ ჭ(ი)რით და რუ/[9]დუნებით ნამუშ(ა)კ(ე)ვი ჩ(უე)ნი. შ(ე)ნდობ(ა)ჲ ბრძანეთ, რ(აჲთ)ა ღ(მერთ-მა)ნ თქ(უე)ნცა/[10] მოგ(ა)ნიჭოს ს(ა)სყიდ(ე)ლი შრომ(ა)თ(ა)ჲ, აქა და საუკ(უ)ნესა. ამენ.

/[11] მას ჟ(ა)მსა ჴ(ე)ლ-ვყ(ა)ვ შ(ე)ნებ(ა)დ, ოდეს /[12] თათ(ა)რთა დაეპყრა ესე სამ(ე)ფო/[13] და ყ(ოვე)ლი ქ(უე)ყ(ა)ნ(ა)ჲ. ძ(ა)ლით და შრომით შეი/[14]მართებოდა ჩემებრ გ(ლა)ხაკისა და არ(ა)ჲს /[15]მქონებლისაგ(ა)ნ, გ(არ)ნა პ(ა)ტრ(ო)ნთა წყ(ა)ლ(ო)ბითა/[16] ჴ(ე)ლ-ვყ(ა)ვ-და ვისიცა რაჲ სხჳსა სალო/[17]ც(ა)ვი წ(ა)გებულა ამისსა შ(ე)ნებ(ა)სა, მ(ა)სცა[18] ღ(მერ)თმ(ა)ნ ს(ა)ს(უ)ფ(ე)ვ(ე)ლი/[19] მიანიჭოს და/[20] მაშენებ(ე)ლთაცა/[21]. და რაჲცა ვინ/[22] მოჲჭირვა, ყ(ოვე)ლთა/[23] შ(ეუ)ნდვნეს ღ(მერთმა)ნ. ა(მე)ნ.

---

5. მშჳდაჲსძე] მშვიდაჲსძე თ, გ; 6. ანელაჲსა] ანილასა თ, ანილასა გ; 7—8. ჩუენთათჳს] ჩემთათჳს თ, გ; 9. ბრძანეთ] ბრძანოთ თ, გ; რაჲთა] რათა თ, გ. 10. ამენ] ამინ თ, გ; 13. ქუეყანაჲ] ქუჱყანაჲ თ, გ; 13—14. შეიმართებოდა] შეემართებოდა თ, გ; 14. არაჲს] არას თ, გ; მქონებლისაგან] მქონებელისაგან თ; გ; 16. სხჳსა] სხვისა თ, გ; 17. ამისსა] ამის თ; გ; 22. მოჲჭირვა] მოიჭირვა თ, გ; 23. ამენ] ამინ თ, გ.

* ႫႱႩႭႮႱႨ ႼႰႼ.

დამატება

21

XI ს. ვერნების ეკლესია. მოსახსენებელი ერისთავთ-ერისთავ გრიგოლ [აბუსერიძისა]

ვერნების ეკლესია (აჭარის ასსრ, ხულოს რ-ნი); ეკლესიის სამხრეთ კედელში მოთავსებულია ქვა 4-სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერით. ქვის ზომა—229×90×18; წარწერას უჭირავს ფართობი 45×38; გრაფემების სიმაღლეა 4,5—6; დამწერლობა—

კიდურწაისრული; ქარაგმის ნიშანი — განივი, სწორი, კიდურწაისრული ხაზი; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს*.

დ ა ზ ი ა ნ ე ბ ა: წარწერა გადარეცხვისა და გამოფიტვისაგან ადგილ-ადგილ ატკეჩილია, მაგრამ მთლიანი ტექსტის აღდგენა ხერხდება (ტაბ. XXVI).

წ ა რ წ ე რ ი ს დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ა წ ი ნ ა გ ა მ ო ც ე მ ა შ ი: XII—XIII სს (მ);

წ ა რ მ ო დ გ ე ნ ი ლ ი დ ა თ ა რ ი ღ ე ბ ი ს ს ა ფ უ ძ ვ ე ლ ი: წარწერის პალეოგრაფიული ნიშნები (კიდურწაისრულობა);

გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი: 1. (16), ლ. მუსხელიშვილი, 27 (მხედრ. ტრანსკრ.) (მ) 2. (1), ხ. ახვლედიანი, 52 (მხედრ. ტრანსკრ.) (ა);

1. ႵႤႠ҃ႣႬ
2. ႤႤ҃ႬႨႢႰ҃ႢႪႣ҃
3. ႠႳႱ҃/Ⴐ‛ႨႣႢ҃ႨႣ҃
4. ႸႥ҃ႬႨႫႧ҃ႬႢ҃ႢႨႦႵ҃Ⴐ

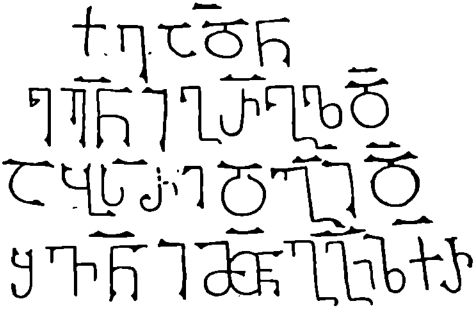

სურ. 25.

ქ(რისტ)ე, ა(დი)დ(ე)ნ/[2] ე(რისთავთ) ე(რისთავ)ნი გრ(ი)გ(ო)ლ დ(ა) /[3]ბ(უ)ს(ე)რი დ(ა) გ(იორგ)ი დ(ა) /[4] შვ(ილ)ნი მ(ა)თნ(ი): გ(იორ)გი, ზ(ა)ქ(ა)რ(ია).

---

4. მათნი: გიორგი, ზაქარია] მირიან, გრიგოლ, ქავთარ მ, ა;

* ამ წარწერის ფოტონეგატივი და ტექნიკური აღწერილობისათვის საჭირო ზოგი მონაცემი მოგვაწოდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ბათუმის კვლევითი ინსტიტუტის დირექტორმა პროფ. დ. ხახუტაიშვილმა, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებთ.

პირობითი ნიშნები ტექსტში

[ ] — მთლიანად აღდგენილი გრაფემა

( ) — გახსნილი ქარაგმა

⌈ ⌉ — გრაფემა, რომლის ზედა ნაწილია აღდგენილი

⌊ ⌋ — გრაფემა, რომლის ქვედა ნაწილია აღდგენილი

- - - — დაზიანებული ადგილის ასოთა სავარაუდო რაოდენობა

. . . — დაზიანებული ადგილის ასოთა გაურკვეველი რაოდენობა

} — დედანში უნებლიეთ გამოტოვებული სიტყვები ან ასოები თანამედროვე ტრანსკრიფციით გამოცემულ ტექსტში

| — დედნისეული სტრიქონის გამოყოფა

{▯ — სტრიქონის გადასვლა ფილიდან ფილაზე

= — სტრიქონის ზემოდან დაწერილი ტექსტი

— — ტექსტს აკლია

] — ტექსტის ეს ადგილი დაბეჭდილია შემდეგნაირად

ბიბლიოგრაფია (ტექსტების)

1. ხ. ახვლედიანი, ხიხანის ციხისა და ეკლესიის ისტორიისათვის, ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლები აჭარაში, 1955.

2. ე. ბარდაველიძე, გ. ჩიტაია, ქართული ხალხური ორნამენტები, I, ხევსურული, 1939.

3. ა. ბაქრაძე, XIII ს-ის წარწერა გუნია-ყალადან, საქართველოს სსრ სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XVII—B, 1953.

4. ვ. ბერიძე, თბილისის „ლურჯი მონასტერი", ქართული ხელოვნება, II, 1948.

5. დ. ბერძენიშვილი, დმანელი ამირას უცნობი წარწერა ფინეზაურის ხეობიდან, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XXIII, № 3, 1964.

6. ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, ტ. V—VI, 1940.

7. ნ. ბერძენიშვილი, ჯავახეთის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, 1964.

8. ნ. ბერძენიშვილი, მიწათმფლობელობის ფორმებისათვის ფეოდალურ საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, 1966.

9. გ. გაფრინდაშვილი, ვანის ქვაბის განძი, ძეგლის მეგობარი, 6, 1966.

10. ი. გომელაური, ხუროთმოძღვრული ძეგლი სოფელ აბელიაში, „მაცნე", № 1, 1968.

11. პ. ინგოროყვა, რუსთველიანა, თხზულებათა კრებული, I, 1963.

12. ს. კაკაბაძე, შოთა რუსთაველი და მისი ვეფხისტყაოსანი, 1966.

13. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, მანგლისი არქეოლოგიური თვალსაზრისით, ჟურნალი „ახალ სკოლისაკენ", № 2—3, 1924.

14. ზ. მთაწმინდელი, ვერის მონასტერი, „დროება", № 6, 1878 წ.

15. დ. მუსხელიშვილი, ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის საველე სამუშაოთა (1956—1958 წწ.) შედეგები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, 1960.

16. ლ. მუსხელიშვილი, აბუსერიძე ტბელი, ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერისძეთა საგვარეულო მატიანე, 1942.

17. ლ. მუსხელიშვილი, არქეოლოგიური ექსკურსიები მაშავრის ხეობაში, 1941.

18. ლ. მუსხელიშვილი, ვაჰანის ქვაბთა განგება, 1939.

19. ლ. მუსხელიშვილი, თორელთა გენეალოგიის გარკვევის ცდა ჰამამლუს XII ს-ის წარწერებთან დაკავშირებით, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე X—B, 1940.

20. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების კატალოგი, შედგენილია ა. ბაქრაძისა და ს. ბოლქვაძის მიერ, 1953.

21. ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის გამოცემა, 1965.

22. ნ. შოშიაშვილი, თორელთა ფეოდალური სახლის ისტორია და შოთა რუსთაველი, კრ.: შოთა რუსთაველი, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, 1966.

23. ვ. ცისკარიშვილი, განძანის წარწერების შესახებ, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XV. № 6, 1954.

24. ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, 1959.

25. ვ. ჯაფარიძე, შუა საუკუნეების ერთი ისტორიული არქეოლოგიური ძეგლი ნაქალაქარ დმანისის გარეუბანში (საყდრისქედის ეკლესია), ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, II, 1974.

26. П. Иоселиани, Кабенский монастырь, «Кавказский Календарь», 1854.

27. П. Иоселиани, Описание древностей города Тифлиса, 1866.

28. Л. Меликсед-Беков, Надписи Кабена, Известия Кавказского историко-археологического института, т. III, 1925.

29. Л. Меликсед-Бек, Рельефы руки на памятниках материальной культуры феодальной Грузии, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, IX, 1957.

30. И. П. Ростомов, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, XXV, 1898.

31. Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, II, 1905.

32. Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, IV, 1913.

33. Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, Известия Кавказского отделения императорского московского археологического общества, III, 1913.

34. B. Brosset, Rapport sur un voyage archeologique dans la Georgie et dans l'Armenie, t I, 1949.

35. M. Brosset, Rapport sur un voyage archeologique dans la Georgie et dans l'Armenie, t. II, SPb., 1850.

36. M. Brosset, Rapport sur un voyage archeologique dans la Georgie et dans l'Armenie, III livraison, 1851.

37. M. Brosset, Melanges Asiatiques, t. II, 1854.

შემოკლებები

ენიმკი — სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტი

იაეი — საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი

ისტორიანი და აზმანი — ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი

მ-ბე — მოამბე

სსმ — აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი

სის — საქართველოს ისტორიის საკითხები

ქეი — ქართველის ერის ისტორია

ქსძ — ქართული სამართლის ძეგლები

ქც — ქართლის ცხოვრება

წრწ — წარწერა

АЭРЗ — Археологические экскурсии, разыскания и заметки

МАК — Материалы по археологии Кавказа

წარწერათა გრაფიკული მონახაზები დაამზადეს: ხელოვნებათმცოდნე ეკა გაჩეჩილაძემ და არქიტექტორმა გოჩა მიქიაშვილმა

ГРУЗИНСКИЕ ЛАПИДАРНЫЕ НАДПИСИ КОНЦА XII — НАЧ. XIII ВВ. КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Резюме

В конце XII — нач. XIII вв. феодальные отношения в Грузии достигли высшей ступени развития.

Работа источниковедческого характера. В ней дан анализ грузинских эпиграфических памятников, имеющихся на территории Грузии (установление текста, датировка, палеографический анализ). Изучение этих памятников приводит к рассмотрению важных политических и социально-экономических проблем истории Грузии данного времени: царское и удельное землевладение, аппарат государственного управления, установление хронологии ряда исторических событий и т. д.

В дело изучения грузинских эпиграфических памятников данного времени большой вклад внесли М. Броссе, Е. Такайшвили, М. Джанашвили, Ив. Ростомашвили, Н. Бердзенишвили, Т. Барнавели, В. Цискаришвили и другие исследователи. Ими опубликовано и изучено множество эпиграфических памятников, но эти публикации имеют и некоторые недостатки (некоторые тексты прочитаны неправильно; в ряде случаев отсутствуют фотоснимки, графические обрисовки, палеографический анализ).

Цель работы — заполнить этот пробел. Вместе с этим в работе дан всесторонний источниковедческий анализ этих эпиграфических памятников.

Из этих эпиграфических памятников наибольший интерес заслуживают стеллы с изображением руки, так называемые «Хели» (рука — ხელი), которые являются царскими актами.

«Хели» в древнегрузинском назывались как стеллы с изображением человеческой руки (XII—XIII вв.), так и высеченные на сооружениях юридические надписи (X—XI вв.) без изображения руки.

Кроме «Хели» был еще и другой вид епиграфических актов — «Дацерили» (XI—XIII вв.).

Эпиграфические акты юридического содержания, высеченные на сооружениях и стеллах, в некоторых случаях в текстах надписи не обозначены никакими специальными дипломатическими терминами.

Термин «Хели» в феодальной Грузии был широко распространен и имел несколько значений. С первоначального значения этого слова (человеческая рука) образовалось несколько терминов разного значения: власти, магии, профессии, дипломатики... (именно по-этому широко распространенное в древней Грузии изображение руки на сооружениях, стеллах и разных предметах является символом власти, магии, профессии...).

На некоторых стеллах с изображением руки имеются надписи, что дает возможность их датировки:

1. Стелла (Хели) Лаша-Гиорги из с. Гуния-кала — 1202—1207 гг.

2. Стелла (Хели) царицы Тамар из с. Чхиквта — 1195—1207 гг.

3. Стелла (Хели) царицы Тамар и Лаша-Гиорги из с. Пртена — 1189—1202 гг.

4. Стелла (Хели) царицы Русудан из с. Архоти — 1222—1245 гг.

5. Стелла (Хели) царицы Русудан из с. Диди-Тонети — 1222—1245 гг.

6. Стелла (Хели) царя Давида из с. Сагамо — 1259—1270 гг.

Так как все имеющие надписи стеллы (Хели) датируются XII—XIII вв. все остальные стеллы (Хели) без надписи или с поврежденными надписями должны датироваться аналогично.

В стеллах с надписями упомянуты разные исторические лица — политические деятели Грузии этого времени:

1. Владетели царского домена: цари и царевичи,

2. Высшие чиновники царского двора, старейшины-вазиры.

3. Технические исполнители установления стелл: руководитель работ и ремесленники.

Стеллы с изображением руки (Хели) являются юридическими документами — актами, подтверждающими царское землевладение и составлялись по определенным дипломатическим правилам:

1. Изображение руки, как символа царской власти.

2. Иногда изображение креста.

3. Иногда изображение царской эмблемы (эмблемы также имеются на некоторых медных монетах этого времени).

4. Упоминание царя и иногда высших чиновников царского двора.

Распространение этих стелл (Хели) в XII—XIII вв. именно в исторических провинциях Триалети и Джавахети объясняется тем, что указанные провинции в данное время являлись царским доменом, что подтверждается и другими источниками.

Эти провинции благодаря своему расположению (стратегическое значение и торговые пути) играли важную роль в политической и экономической жизни Грузии. Именно поэтому в X—XI вв. была непрерывная борьба за эти провинции между царской властью и внешними и внутренними врагами (Византия, феодальный род Багваши).

В XII в. эта территория — царская вотчина, которой управляли назначенные царем чиновники — эристави. На рубеже XII—XIII вв. провинции Триалети и Джавахети разделены на три части: 1) царский домен, 2) эриставство (эриставство Ахалкалаки) и 3) феодальная вотчина (Тмогви, Цунда).

В управлении царского домена участвует «Савазиро» (совет старейшин — вазиров, министров; совещательный орган при царе); Чкондидел-Мцигнобартухуцеси (эпископ Чкондидской эпархии в западной Грузии и премьер-министр, глава савазиро) ведает и царскими монастырями.

Вопросы, связанные с институтом «Савазиро», специально изучены в трудах И. А. Джавахишвили, Н. А. Бердзенишвили, Ш. А. Месхиа и др. Мы постарались установить хронологическую последовательность старейшин-вазиров на рубеже XII—XIII вв. По данному вопросу имеются сведения и в армянских эпиграфических памятниках.

Наряду со старейшинами-вазирами и эриставами, управляющими царским доменом, важную роль в государственном управлении играли эриставы и эмиры.

Изученный эпиграфический материал вносит ясность в решении проблем царского землевладения и государственного управления Грузии рубежа XII—XIII вв.

საძიებლები

I. გამოკვლევის

პირთა, გეოგრაფიულ და ეთნიკურ სახელთა

აბელია 36
აბრაჰამ(?) კარის ამირა 65
აბულასანი 51, 58, 59, 64, 65
აბუსერი [აბუსერიძე] 64
აბუსერიძე 64
ავაგ [მხარგრძელი] 52, 61
ათენელები 19
ალასტანელები 48
ამანელის-ძე 63
ანისი 52
ანტონ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი 24, 47, 51, 52, 53, 54
არაბთა სახალიფო 49
არეში 13
არმაზი 12
არტანუჯი 64
არხოტი 34, 35, 67
ასათ გრიგოლის ძე 60
(ა)ტა 15
ატენი 17, 44, ა-ის ეკლესია 40
ატენის სიონი 41
აფრიდონი 42, 51, 60, 61
აჭარა 64
ახალქალაქი 64
ახალქალაქის რ-ნი 33, 36, 45, 47
ახალქალაქის საერისთავო 68
ახალციხელები 29

ბაგრატ III 38, 39
ბაგრატ IV 26, 40, 41, 43, 44
ბაგრატიონები, 36, 46
ბაკურ ყმა ძაგანის ძე 63
ბარალეთი, ბ-ს ეკლესია 46
ბარამ ვარდანის-ძე 63
ბარდაველიძე ვ. 7, 11, 19
ბარნაველი თ. 5, 40
ბარმაკსიზი 40, 44
ბასიანი 27, 28, 38, 53, 57, 59
ბასილი ეზოსმოძღვარი 50, 56
ბასილი კეისარი 38, 39, 40
ბაქრაძე ა. 39, 41, 42
ბაღვაშები 38, 40, 43
ბედია 38
ბედიანი 63
ბერიძე ვ. 31, 51
ბერძენიშვილი ნ. 5, 6, 7, 8, 9, 11, 13, 15, 16, 17, 24, 25, 50, 66
ბერძენნი 44
ბექა ჯაყელი 31
ბეშთაშენი 42, 68
ბეშქენ 33
ბეშქენ ჯაყელი თუხარისის ერისთავი 44
ბიზანტია 41
ბლეიკი რ. 53
ბოგდანოვკის რ-ნი 35
ბოცო ჯაყელი 63
ბოჭორიძე გ. 14
ბროსე მ. 5, 21
გამრეკელი თორელი 30, 32, 45, 54, 55, 56, 57

განძანი 28, 29, 30, 31, 51, 57, 59
გარეჯი 53

გელათი 30
გერა 15
გიორგი აფხაზთა მეფე 14
გიორგი I 39, 40
გიორგი II 26, 27
გიორგი III 52, 54, 60
გიორგი-ლაშა 6, 8, 20, 21, 22, 23, 24, 33, 34, 36, 46, 47, 51, 56, 57, 65, 67
გიორგი რუსი 23, 55, 56, 58, 59, 60
გიორგი 14
გიორგი ერისთავთ-ერისთავი 16
გიორგი 33
გიორგი [აბუსერიძე] 64
გიორგი [აბუსერიძე] 64
გოგოლეური მუშელა იხ. მუშელა გოგოლეური 1
გომეწარი 14
გიაში მხითარ 22, 23
გრიგოლ [აბუსერიძე] 64
გრიგოლ ასათ ჰერეთის ერისთავის მამა 63
გრიგოლ ჰერეთის ერისთავი ძე ასათის 63
გრიგოლ 33
გუდა 13
გუნია-ყალა 8, 20, 20—21, 21, 24, 25, 26, 30, 31, 32, 34, 36, 46, 47, 50, 51, 57, 59, 60, 67
გურგანელი 18
გურგენ 33
გურგენისძეები 42, 45

დავით აღმაშენებელი 26, 30, 41, 47, 52
დავით ულუ 6, 35, 36, 47, 67
დავით ნარინი 34, 35, 36
დავით სოსლანი 22, 23, 53, 55, 56
დავით ჰყონდიდელი 52, 53, 54
დარჩიაშვილი შ. 21, 22
დემეტრე I 16
დიდი გომარეთი 39
დიდი თონეთი 17, 35, 36, 67
დმანისი 65

ვარდა 39
ვარდან დადიანი 60, 61
ვანის ქვაბები 45
ვარამ გაგელი 60
ვაჩე 16
ვაჩე ერისთავი, ზვიად ერისთავის მემკვიდრე 43
ვაჩე მსახურთუხუცესი 21, 24, 32, 33, 60, 61, ვ. ამირახორი 25, ვ. სამშვილდის მხარის ერისთავთ-ერისთავი 26
ვახტანგ ერისთავი 42
ვახუშტი ბატონიშვილი 21
ვაჰანი 47, 51, 53
ვერეს ეკლესია 40
ვერნები 64

ზარზმა 29, 31
ზაქარაია პ. 33
ზაქარია მხარგძელი 21, 24, 25, 27, 32, 33, 51, 55, 56, 57, 58
ზაქარია [აბუსერიძე] 64
ზედა ვარძია 43
ზემო კრიხი 9, 15
ზესტაფონის რ-ნი 20
ზვიად მარუშიანი 38, 39, 40
ზვიად ერისთავი, ვაჩე ერისთავის მამა 43

თამარ მეფე 21—25, 27, 30, 33, 34, 36, 45—49, 51, 53—61, 64, 67
თაყაიშვილი ე. 5, 17, 31, 35, 39, 40, 43, 51
თბილისი 51, 58
თევდორე ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი 25
თეთრი წყაროს რ-ნი 33, 35
თემ-ხარაბი 88
თმოგველები 45
თმოგვი 44, 45, 47, 68
თმოგვის ციხე 42
თორელები 30
თოფურია ვ. 13
თრიალეთი 6, 13, 21, 26, 38, 40—44, 46, თ—ჯავახეთი 10, 34, 66, 68

ტრიალეთის საერისთავო 26
ტუკიდიდე 19
თურქი სელჩუკები 26
თურქული სამყარო 61

იერუსალიმი 22, 23, 59
ივანე მხარგრძელი 24, 25, 52, 55, 57, 60—63
ივანე ახალციხელი 27, ი-ათაბაგი 62
იმერა 36
იმერეთი 20
იჳა ხანობასძე 21, 32
ინგოროყვა პ. 21, 24, 32, 52—54
იობ მიხრიკის ძე დმანელი ამირა 65
იობი აბულასანის მამა 51
იოვანე ებისკოპოზი 42, 43
იჩქით გურგენისძე 45

კავთა 34, 35
კაკაბაძე ს. 22, 24—26
კაპანაძე დ. 46
კარი 65
კახა თორელი ახალქალაქის ერისთავი 30—31, 45, 46, 63, 64
კახა თორელი ახალქალაქის ერისთავი 46, 64
კახაბერ ვარდანის-ძე 58, 59
კახაბერი კახაბერის-ძე 63
კახეთი 20
კაზნი 44
კეკელიძე კ. 21, 27
კვირიკიანები 26
კჳრიკე 33
კიევის სამთავრო 46
კისისჴევი 53
კლარჯეთი 41
კლდეკარის საერისთავო 26, 38, 40, 41
კლდე-კარნი 41
კოსტანტი 13, 14
კოსტანტინე 33
კუმურდო 42, 43, კ-ს ეკლესია 43

ლაკედემონელები 19
ლაშა-გიორგი იხ. გიორგი-ლაშა
ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანე 50, 57
ლეონ აფხაზთა მეფე 43
ლეჩხუმი 20
ლივადი 39
ლინგონების ტომი 19
ლიპარიტ [ბაღვაში] 38
ლიპარიტ II [ბაღვაში] 39, 40
ლიპარტ [ბაღვაში] ამირა 41
ლიპარიტ [ბაღვაში] ერისთავთ-ერისთავი 43, 44
ლიხთ-ამერი 63

მამურჩა 32
მანგლაფა 28
მანგლისი 34
მაჭა 16
მელიქსეთ-ბეგი ლ. 7, 10, 11, 18, 20, 34, 36
მესხია შ. 6, 24—27, 29—31, 58, 64, 65
მესხეთი 43
მეჯუდას ხეობა 9, 14
მთიულეთი 20
მიპასიშიტი 36
მირიან თარხუნის ძე 40
მიქაელ მირიანის-ძე 52, 53, 54
მიქაელ ხუცეს-გალატოზი 39
მიქელაური 15
მოლაეელები 17
მურადიანი პ. 22—24
მუსხელიშვილი ლ. 25, 27, 64
მუშელა გოგოლეური 14, 15
მცხეთა 13
მცხეთა სოფელი ლეჩხუმში 20
მცხეთის სვეტიცხოველი 20
მცხეთის ჯვრის საყდარი 13
მხარგრძელები 44
მხარგრძელთა საგვარეულო 45

ნადირასძენი 35
ნატროშვილი თ. 21, 22
ნიკოლა 28, 30

ოდიშელი ჯ. 22
ოვსიყმა 21, 24, 25, 31, 33
ოთალო შარვაშის-ძე 63
ოსთა სამეფო 22
ოსიყშა 42

პრტენა 33, 34, 36

ჟამთააღმწერელი 23, 29, 36, 49, 50, 60
ჟორდანია თ. 21, 56

რამინ 14
რატი ლიპარიტის ძე 41
რატი სურამელი 63, 65
რეკი 16
რომაელები 19
როსტომაშვილი ი. 5
რუსთავი 65
რუსი 23, 55, 56, 58—60
რუსუდან დედოფალი 6, 25, 34—36, 47, 56, 65, 67

საგიმი 59, 60
სადუნი 61
სავანე 16
სათხის ეკლესია 44
სალადინი 22
სამთავისი 53
სამშვილდე 26
სამშვილდის საერისთავო 26
სანობასძე ინა იხ. ინა სანობასძე
სარგის [მხარგრძელი] 45, 54, 55, 57
სარგისის ძე ივანე იხ. ივანე მხარგრძელი
სარგის [ჯაყელი] 31
სარო 15
საქარა 20
საქართველო 5, 7, 10—14, 17, 19, 20, 22, 38, 40, 41, 49, 52, 58, 61—63, 65, 66, 67, 68, დასავლეთ ს, 12, აღმოსავლეთ ს. 11, 12
სალამო 35, 36, 67
სალირ კოლონკელის-ძე 63
საკოცარი 43

სილაგაძე ბ. 22
სომეხი 51
სომხური სამეფო 26
სპარსეთი 28, 29, 31, 49
სტეფანე 13
სურგულაძე ივ. 61

ტაო 38, 41
ტაციტუსი 19
ტიშენდორფი 59
ტფილისი 65

ფარსმან 44

ქართველი 31, 51, 53, 49
ქართლი 11, 14, 20, 43, 51, 58, 64, 65
ქება 28, 30
ქვემო ქართლი 10, 37
ქვემო ჯინისი 42, 51, 60, 68

ყარსის ციხე 65
ყვარყვარე||ყუარყუარა 31
ყვარყვარე ჯაყელი 59
ყუბასარი 54, 55, 57, 58
ყუთლუ-არსლანი 58, 59

შაბიდა 15
შალვა თორელ-ახალციხელი 21, 24, 25, 27—31, 33, 51, 55, 57—59
შალვა ჯაყელი 29—31
შამქორი 27, 56, 57
შანშე მხარგრძელი 52
შიო-მღვიმის ეკლესია 47
შოთა 59
შოშიაშვილი ნ. 27, 31, 33

ჩიტაია გ. 7, 11, 19, 21
ჩუბინაშვილი ნ. 12
ჩუნჩხა 36
ჩხიკვთა 33, 36, 67

ცაგარელი ა. 53
ცისკარიშვილი ვ. 5, 7—9, 13, 15, 19, 29, 30, 35, 36, 43
ცხრაზმის ხევი 14

წალკის რ-ნი 21, 36
წუნდა 45, 47, 68
წყისე 13

ჭია 25
ჭიაბერი 27, 28, 55—58
ჭყონდიდი 53

ხაჩკოვი 36
ხევსურეთი 19
ხვარაზმელები 63
ხოშაქი აფრიდონის ცოლი ოსიყმის ასული 42

ჯავახეთი 6, 10, 13, 30, 37, 38, 42—48, 68
ჯავახეთის საერისთავო 42
ჯავახიშვილი ივ. 6, 15, 18, 21—23, 27, 43, 49, 56
ჯალაბა 21, 32
ჯანაშვილი მ. 5
ჯანაშია ს. 13
ჯაფარიძე გ. 21, 22
ჯაყელები 31

ჰამამლუ 45, 64
ჰამამლუს ეკლესია 64
ჰარიჭი 51, 57

II. ტექსტების

ა. პირთა, გეოგრაფიულ და ეთნიკურ სახელთა

აბულასანი ერისთავთ-ერისთავი, ქართლის ამირთამირა, რუჲსთვისა და შჳდთა მთეულეთთა პატრონი, იობის ძე, დავითის მამა, ბასილი ქართლისმთავარეპისკოპოსყოფილის ძმა 98
აბუსერი .[აბუსერიძე] ერისთავთ-ერისთავი 115
[აბუსერიძე] აბუსერი იხ. აბუსერი [აბუსერიძე]
[აბუსერიძე] გიორგი იხ. გიორგი [აბუსერიძე]
[აბუსერიძე] გიორგი იხ. გიორგი [აბუსერიძე]
[აბუსერიძე] გრიგოლ იხ. გრიგოლ [აბუსერიძე]
[აბუსერიძე] ზაქარია იხ. ზაქარია [აბუსერიძე]
ანდრია წმ. 98
ანელა არსენ მშჳდაისძის ძმა 114
ანტონი ჭყონდიდელი 107
არსენ მშჳდაისძე მანგლელი მთავარეპისკოპოსი, ანელას ძმა 114
აფრიდონი ერისთავთ-ერისთავი, მსახურთუხუცესი 81

ბასილი იობის ძე, ქართლის მთავარეპისკოპოსყოფილი, აბულასანის ძმა 98
ბასილი გიორგისშვილი 94
ბეშქენ 72
ბლზს(?)ძე ოქროპირ იხ. ოქროპირ ბლზს(?)ძე 91

გაბრიელ გიორგისშვილი 94
გიორგი [აბუსერიძე] ერისთავთ-ერისთავი 115
გიორგი [აბუსერიძე] 115
გიორგი-ლაშა 74, 105, 109, გ. თამარის ძე 72, გ. მეფეთ-მეფე 74, 111, გ. ღმრთის სწორი 74
გიორგი ძე დავით ულუსი და თამარ ხათუნის 113
გიორგი წმ. კავთის 76
გიორგისშვილი ბასილი იხ. ბასილი გიორგისშვილი
გიორგისშვილ გაბრიელ იხ. გაბრიელ გიორგისშვილი
გიორგისშვილი კჳრიკე იხ. კჳრიკე გიორგისშვილი
გიორგისშვილი კონსტანტინე იხ. კონსტანტინე გიორგისშვილი

გიორგისშვილი ნიკოლოზ იხ. ნიკოლოზ გიორგისშვილი
გიორგისშვილი ოქროპირ იხ. ოქროპირ გიორგისშვილი
გრიგოლ წმ. 92
გრიგოლ [აბუსერიძე] ერისთავთ-ერისთავი 115
გურგენ 72
გურგენისძე იჩქით იხ. იჩქით გურგენისძე

დავით (ულუ) ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა თვითმპყრობელი, მეფეთა-მეფე 79, გიორგის მამა 113
დავით (ნარინი) 113
დავით აბულასანის ძე 98
დავითი 86
დიმიტრი წმ. მოწამე 82
დმანისი 111
დოფი 88

ელმელიქ ფადლისძე 88

ვარძია 81, 92
ვაჩე [მსახურთუხუცესი] 74
ზაქარია [აბუსერიძე] 115
ზაქარია [მხარგრძელი] ამირსპასალარი, ივანეს ძმა 70, 74

თათარი 114
თამარ მეფე 70, 72, 94, თ. ღმრთის სწორი 74, თ. მეფეთა მეფე 86, 89, 90, თ. მეფეთა მეფე და დედოფალი 82, 107
თამარ-ხათუნ დავით ულუს თანამეცხედრე, გიორგის დედა 113
[თორელ-ახალციხელი] შალვა იხ. შალვა [თორელ-ახალციხელი]

ივანე [მხარგრძელი] მსახურთუხუცესი, ზაქარიას ძმა 70
ინა სანობასძე 74
იობი აბულასანის და ბასილის მამა, კეთილ ნათესავი 98
იობ მიხრიკისძე დმანისის ამირა 111
იოვანე ნათლისმცემელი 81
ი(ოვან)ე 92
იჩქით გურგენისძე 82, 84

კახა ერისთავი 90
კავთა 76, 78
კვრიკე 72
კვრიკე გიორგისშვილი 94
კოსტანტინე გიორგისშვილი 94
კრავა თანამეცხედრე ოქროპირ ბლზს(?)ძისა 91

ლაშა-გიორგი იხ. გიორგი-ლაშა

მანგლაფა შალვა თორელ-ახალციხელის მონა 104
მაცხოვარი 82
მიხრიკისძე იობ იხ. იობ მიხრიკისძე
მშვდაისძე არსენ იხ. არსენ მშუდაისძე
მცხეთა 89
[მხარგრძელი] ზაქარია იხ. ზაქარია [მხარგრძელი]
[მხარგრძელი] ივანე იხ. ივანე [მხარგრძელი]

ნადირასძენი კავთის გლეხნი 78
ნათლისმცემელი 82
ნიკოლა 100
ნიკოლასძეები 103
ნიკოლოზ გიორგისშვილი 94

ოვსიყმა [მეჭურჭლეთუხუცესი] 74
ოსიყმა ხოშაქის მამა 81
ოქროპირ ბლზს(?)ძე კრავას თანამეცხედრე 91
ოქროპირ გიორგისშვილი 94

რუჲსთავი 98

სანობასძე ინა იხ. ინა სანობასძე
სპარსეთი 102
სუიმეონი წმ. 82

ფადლისძე ელმელიქ იხ. ელმელიქ ფადლისძე

ქართლი: ამირთამირა ქართლისა 98

ქართლი: ქართლის მთავარეპისკოპოს-ყოფილი 98
ქება 100
ქრისტე 89, 91, 92, 115, ქ: იესუ ქრისტე 72, 82, 107, ქ: ქრისტე ღმერთი 100, 102, 103
ღმრთისმშობელი 81, 82
შალვა [თორელ-ახალციხელი] მანდატურთუხუცესი 74, 103, მეჭურჭლეთუხუცესი 100, 102
შუდნი მთეულეთნი 98
ხოშაქი ოსიყმის ასული, აფრიდონის თანამეცხედრე 81
ჯალაბა 74

ბ. ტერმინთა და საგანთა

აგარაკი: მზღვრის აგარაკნი 92
აზადი 76, 78
ათორმეტი 98
ამენ 94, 98, 114
ამირა დმანისისა 111
ამირთამირა ქართლისა 98
ამირსპასალარი 70
ანდიკი 88
ასული 81
ალაპი 86
აღმართვა ჯუარისა 111
აღმოკითხვა დაწერილისა 111
აღმოსავლეთი: ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა თჳთმპყრობელი 79
აღრიცხვა 98
აშენება//აღშენება 81, 82, 84, ა. ეკლესიის 88, 89, 94, 95, 109, 113, 114, ა. ზღუდის 107, ა. მონასტრის 88, ა. საყდრის 100, 103

ბოძება 81
ბრალეული 98
ბრძანება 70, 74, 76, 113, ბ. ღმრთისა 98

გავლა გზისა 89
გზა 89
გლახაკი 114
გლეხი 78
გულსმოდგინებით სასოება 98
გჳრგჳნოსანი: ღმრთივ გჳრგჳნოსანი მეფობა 105

დადება 86
დამტკიცება 86
დამყარება 79, 111, 113
დაპყრობა 114
დასავლეთი: ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა თჳთმპყრობელი 79
დასვენება ხატისა 82
დასი მოციქულთა 98
დასმა კელისა 74
დაუდგრომელი 98
დაფარვა 105
დაწერილი 111
დაწესება 86
დაჯდომა: მეფედ დაჯდომა 109
დედა ღმრთისა 104
დედა ყოველთა მჴსნელისა 105
დედაქალაქი 89
დედოფალი 82, 107, 113
დიდება 70, 72, 79, 81, 82, 88, 90, 100, 102, 103, 109, 111, 113, 115
დიდი დედოფალი 95
დღე 86

ეკლესია 84, 86, 89, 94, 109, 113
ემბაზი 98
ერისთავი 90
ერისთავთ-ერისთავი 81, 98, 115
ერისთავთ-ერისთავი, ქართლის ამირთამირა, რუჲსთველისა და შუდთა მთეულეთთა პატრონი 98

ზღვარი//მზღვარი 88, 92
ზღუდე 107

თავი 98
თანამოსაყდრე 98
თჳთმპყრობელი 79

ინდიქტიონი 89

კაცი 89
კედარი 98
კეთილ-კეთილნი კეთილად ქმნილნი 98

ლაშქარი 105
ლოცვა 82, 84, 88, 111, ლ. მეფობის 113

მამა ძე და სული წმიდა 88
მამული 76
მანგლელი მთავარეპისკოპოსი 114
მანდატურთუხუცესი 103
მართალი სარწმუნოება 98
მაშენებელი 91
მეოხ ექმენ 104
მეოხება 81, 88, 94, მ. ღმრთისმშობლისა 70
მეფე 113, მ-დ დაჯდომა 109
მეფეთ-მეფე 74, 79, 82, 86, 90, 107
მეფეთ-მეფობა 89, 111
მეფობა 86, 94, 107, 111, 113, მ: ღმრთივ გჳრგჳნოსანი მეფობა 105
მეჭურჭლეთუხუცესი 100, 102
მზეგრძელობა 88
მთავარეპისკოპოსი მანგლელი 114
მინიჭება სასყიდლისა შრომათა 114
მიცვალებული 114
მიძლენა მსახურებისა 81
მიწა მეფობისა 111
მკლავი: მკლავით შეძრწუნება 102
მკუდრი 88
მკჳდრი 89
მოგება 86
მომავალი (შთამომავლობა) 88, 111
მომნადირებელი 98
მონასტერი 88
მოციქული 98
მოწამე 111
მოჭირვება 74, 94
მოხსენება 88
მსახურება 81
მსახურთუხუცესი 70, 81
მტერი 102
მშობელი 84, 88, 114
მცველი 92
მცირე 98
მქსნელი ყოველთა 105

ნათესავი: კეთილი ნათესავი 98
ნაკალოებნი 89
ნამუშაკევი 114
ნაცვალგება 98
ნივთი 98

პატრონი 98, 114
პატრონობა 95

ჟამი 109, 111, 114

რწმუნება 114

სალოცავი 114
სამეფო 105
სამინდო 86
სამკჳდრებელი 88
სამსახური: სასოფლო სამსახური 78
სამსხემი 98
სართული: საყდარ-სართული 98
სარწმუნოება 98
სასოება 98
სასუფეველი 114
სასყიდელი შრომათა 114
საუკუნე 114
საქმე 98
საყდარი 100, 103, 104, 109, ს. საყდარ-სართული 98
საყვარელი 98
საწესო 76
სახელი 70, 74, 78, 81, 84, 88, 94, 98, 111
სოფელი 98, 102, ს. ყოველი სოფელი 98
სული 70, 88, 89, 111, 114, ს. იხ. მამა, ძე და სული წმიდა 88
სუფევა: ორთავე შინა სუფევათა 82, 107
სწორი 98
სჯული 86, 89

უნდო 98
ურვება 86

ურჩი 98
უფალი ღმერთი 94
უღირსი 98
უშიში 98
უძლეველი 102, 111

ქართლის მთავარეპისკოპოსი 98
ქმნა 98
ქონება: არაჲს მქონებელი 114
ქრისტეანე 98
ქუეყანა 114

ღირს ქმნა 113
ღმერთი 70, 74, 78, 81, 84, 88, 90, 94, 98, 100, 102, 103, 104, 107, 109, 111, 113, 114, ღ. ღმრთივ გჳრგჳნოსანი მეფობა 105
ღმრთისმშობელი 81, 88, 94, 111

ყანა 86

შემართება 114
შემკობა 98
შემწე 70
შენდობა 94, 107, 114
შენება 98
შეუვალი 76, 78
შეცვლა 86, 89
შეცილება 86
შეძრწუნება 102
შეწევნა 86, შ. წმ. ღმრთისმშობლისა 111
შეწირვა 86, 88, 89
შეწირული 76
შეწყალება 70, 72, 89, 91, 92, 107
შრომა: შრომათა სასყიდელი 114

ჩალმა 89

ცეებრი საყდარ-სართული 98
ცოდვილი 114
ცხორება: ორთავე შინა ცხორება 100, 102, 109, ც: ორთავე ცხორება 103

ძალა 102, 114
ძე 72, 74, 86, 91, 100, 103, 113, ძ. მამა ძე და სული წმიდა 88
ძლიერი 81, 102, 111
ძმა 70, 98, 100, 103, 114
ძმისშვილი 98

წაგება 114
წარმდინარე 98
წელი 81, 107
წისქვილი 86
წმიდა: წ. გიორგი კავთის 76, წ. გრიგოლ 92, წ. დედაქალაქი მცხეთა. 89, წ. დიმიტრი 82, წ. ეკლესია 81, წ. ნათლისმცემელი 84, წ. საყდარი 100, 103, წ. სუიმეონი 82, წ. ღმრთისმშობელი 81, 88, 94, 111
წყალი 89
წყალობა 86, 111, 113, წ. პატრონისა 114

ჭეშმარიტი 98
ჭყონდიდელი 70, 74, 107

ხარება: დღე ხარებისა 86
ხატი 82
ხმევა 98

ჴელი 70, 74
ჴელმწიფე 86
ჴელ-ყოფა 114
ჴსენება 86, ჴ. სულის 111, 114

ჯუარი 82, 111

ჰავქელი: ჰავქელად მოგება 86
ჰაჯა 86

ტაბულების აღწერილობა

I. ჩხიკვთა. ჴელი.

II. 1195—1207. ჩხიკვთის სამების ეკლესია. ჴელი თამარისა.

III. 1189—18202. პრტენა. ჴელი თამარისა და ლაშასი.

IV. სურ. 1. 1202—1207. გუნია-ყალა. ჴელი გიორგი მეფეთა-მეფისა. სურ. 2. 1222—1230. არხოტი. ბრძანება რუსუდან მეფისა

V. 1222—1230. დიდი თონეთი. [რუსუდან მეფის ჴელი].

VI. 1259—1270. სალამო. ჴელი დავით მეფეთა მეფისა.

VII. 1178—1185. ქვემო ჯინისი. საამშენებლო წარწერა მსახურთუხუცეს აფრიდონის ცოლის ხოშაქისა.

VIII. 1184—1207. ვაჰანის მონასტერი. საამშენებლო წარწერა იჩქით გურგენისძისა.

IX. 1184—1207. წუნდის ეკლესია. საამშენებლო-ქტიტორული წარწერა იჩქით გურგენისძისა.

X. 1184—1207. დაწერილი უცნობი ეკლესიისადმი.

XI. 1183. ორთა ფოშთის ეკლესია. საამშენებლო-ქტიტორული წარწერა ელმელიქ ფადლისძისა.

XII. 1183. ორთა ფოშთის ეკლესია. წარწერის ფრაგმენტები.

XIII. ჰამამლუს ეკლესია: სურ. 1. 1) 1184—1207. მოსახსნებელი თამარ მეფისა და კახა ერისთავისა; 2) 1184—1207. საამშენებლო-ქტიტორული წარწერა ოქროპირისა; სურ. 2.

1) XII ს. მოსახსენებელი; 2) XIII ს. მოსახსენებელი იოვანესი.

XIV. კაბენის ეკლესია. აღმოსავლეთი ფასადი.

XV. სურ. 1. 1184—1207. კაბენის ეკლესია. საამშენებლო-ქტიტორული წარწერა გიორგის შვილთა. სურ. 2. 1184—1207. კაბენის ეკლესია. მოსახსენებელი თამარ დედოფლისა.

XVI. 1185—1187. ლურჯი მონასტერი (თბილისი). საამშენებლო ქტიტორული წარწერა ქართლის მთავარეპისკოპოსყოფილ ბასილისა.

XVII. სურ. 1. 1190—1202/3. განძანის ზემო ეკლესია. შალვა მეჭურჭლეთუხუცესის წარწერა. სურ. 2. 1190—1202/3. განძანის ზემო ეკლესია. შალვა მეჭურჭლეთუხუცესის წარწერა.

XVIII. სურ. 1. 1202/3—1215. განძანის ქვემო ეკლესია. შალვა მანდატურთუხუცესის წარწერა. სურ. 2. 1207—1222. განძანის ქვემო ეკლესია. გიორგი მეფის წარწერა.

XIX. 1198. ვაჰანის მონასტერი. ზღუდის საამშენებლო წარწერა ანტონ ჭყონდიდელისა.

XX. 1202. ბარალეთის ეკლესია. საამშენებლო წარწერა.

XXI. 1207—1222. ფინეზაურის ხეობა. სტელა. მოსახსენებელი ამირა იობ მიხრიკისა.

XXII. 1250—1259. აბელიის ეკლესია. საამშენებლო წარწერა მანგლელ მთავარეპისკოპოს არსენ მშვიდობისძისა.

XXIII. 1250—1259. აბელიის ეკლესია. წარწერის ფრაგმენტი.

XXIV. 1250—1259. აბელიის ეკლესია. წარწერის ფრაგმენტი.

XXV. 1250—1259. აბელიის ეკლესია. წარწერის ფრაგმენტი.

XXVI. XI ს. ვერხნების ეკლესია. მოსახსენებელი ერისთავთ-ერისთავ გრიგოლ [აბუსერიძისა].

ცაბულები

II

III

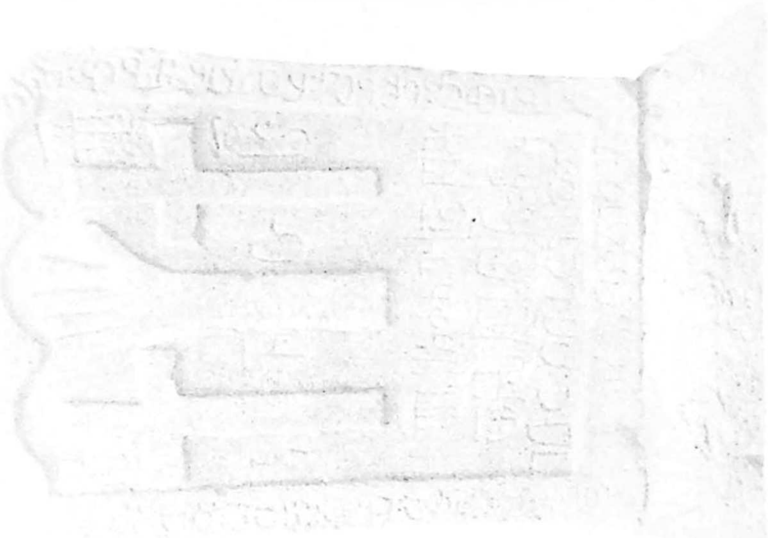

V

VII

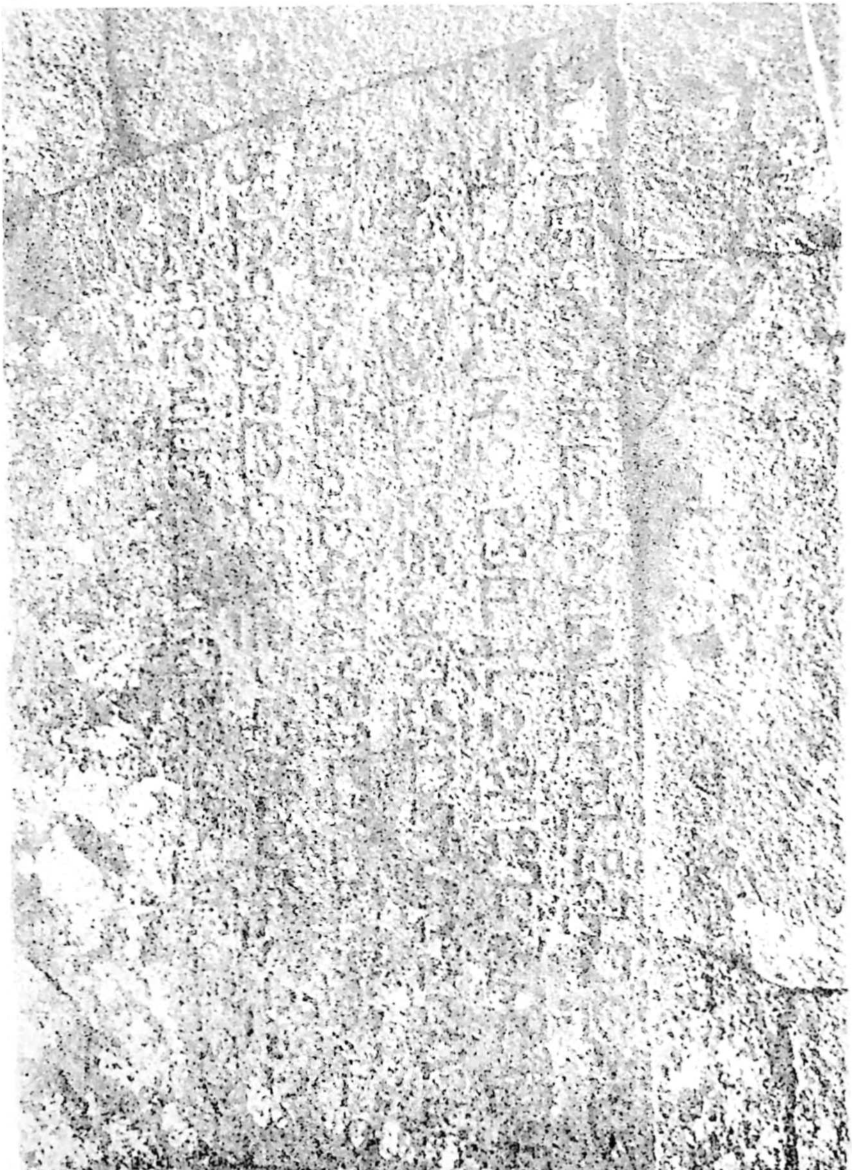

IX

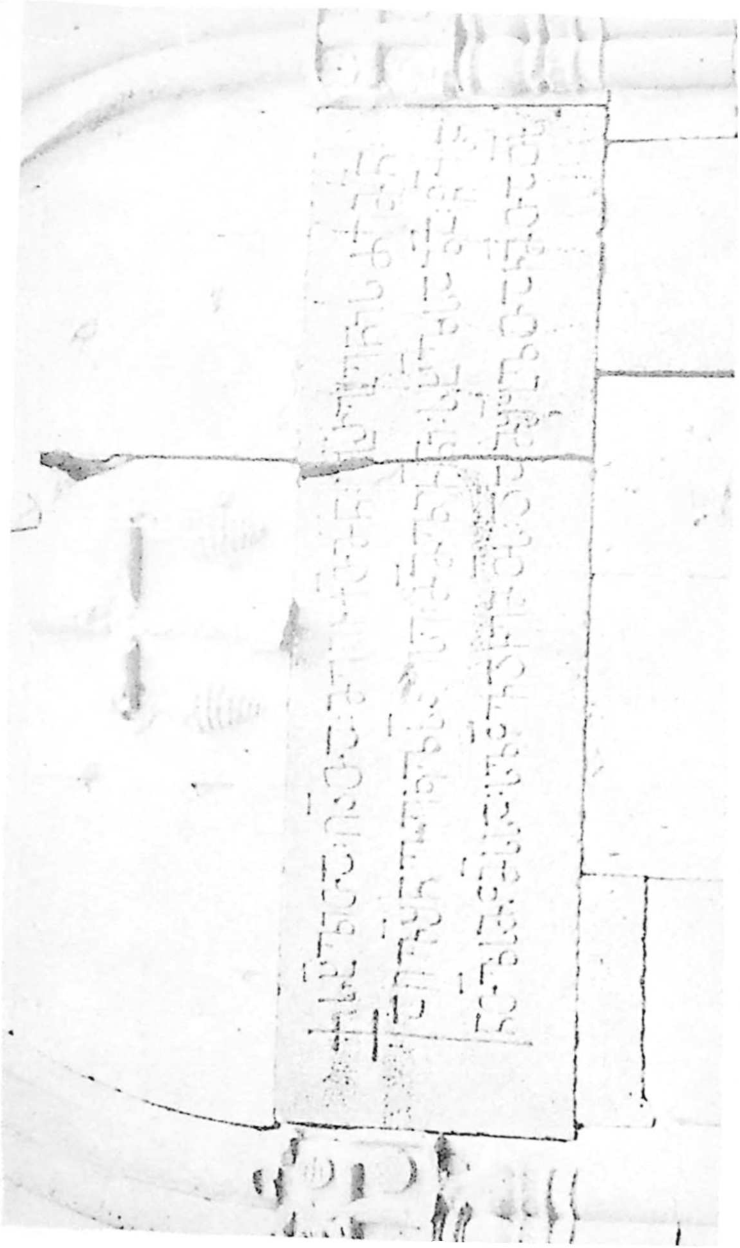

X

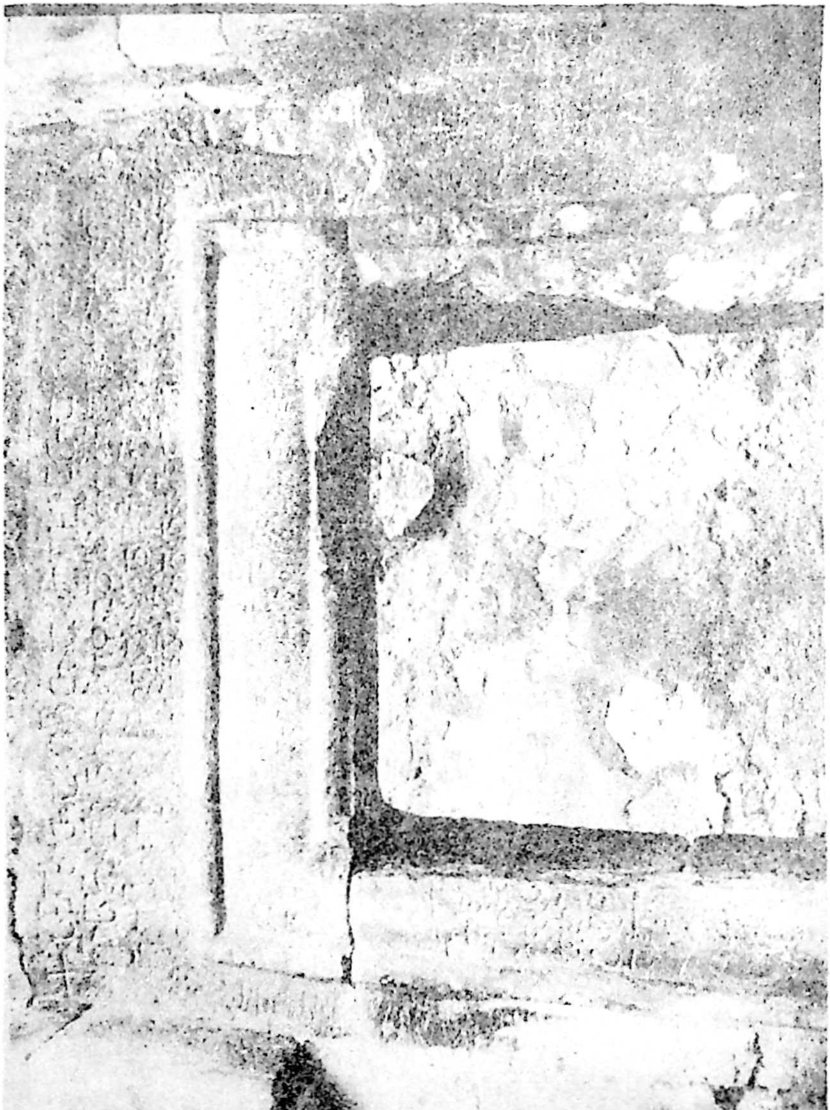

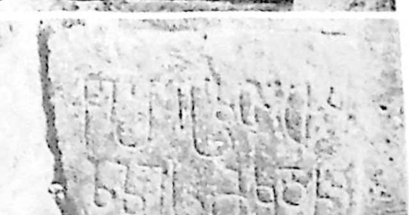

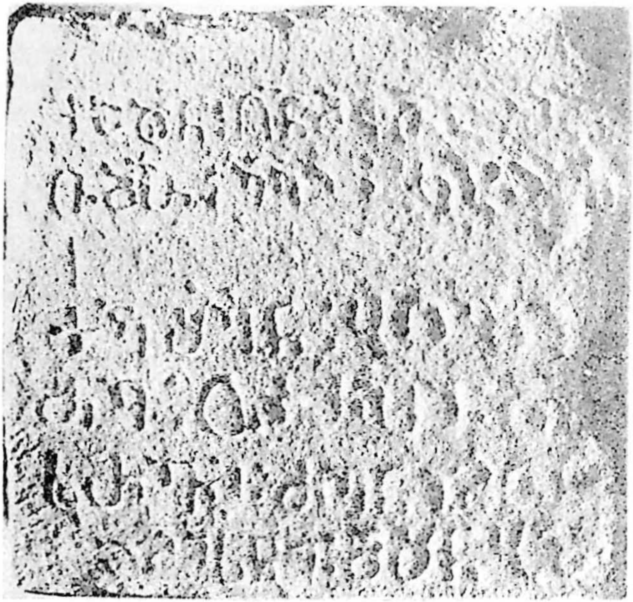

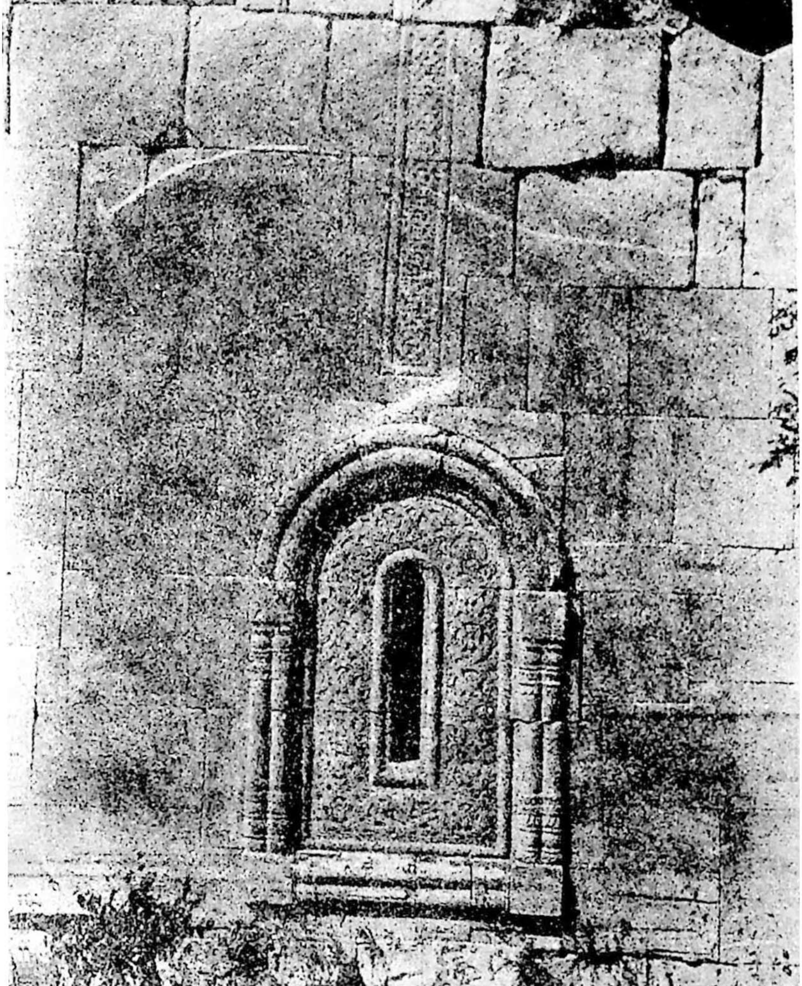

XV

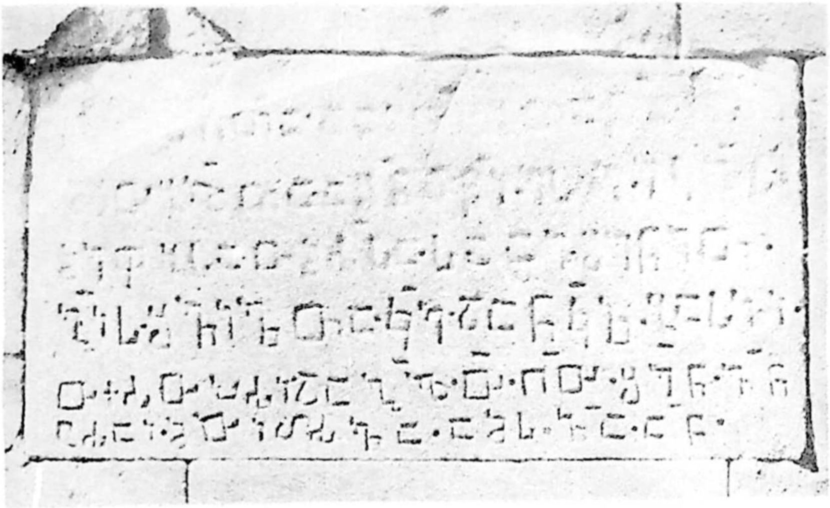

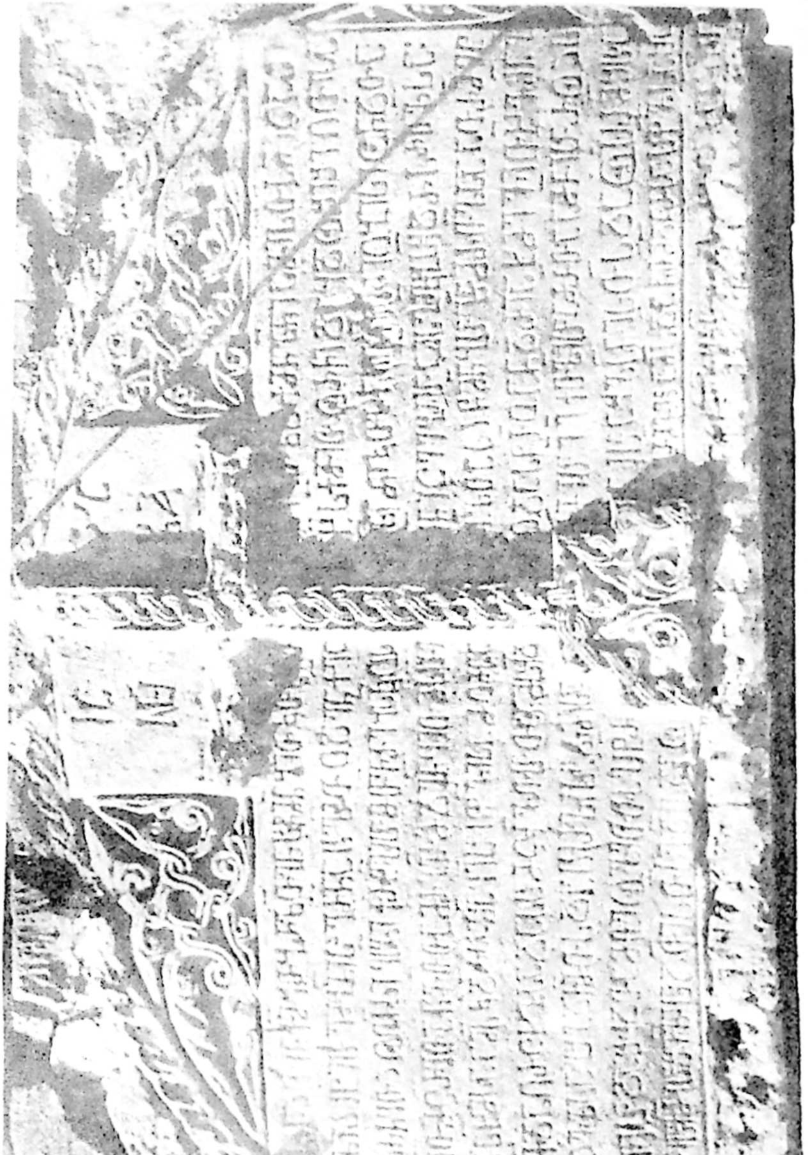

XVII

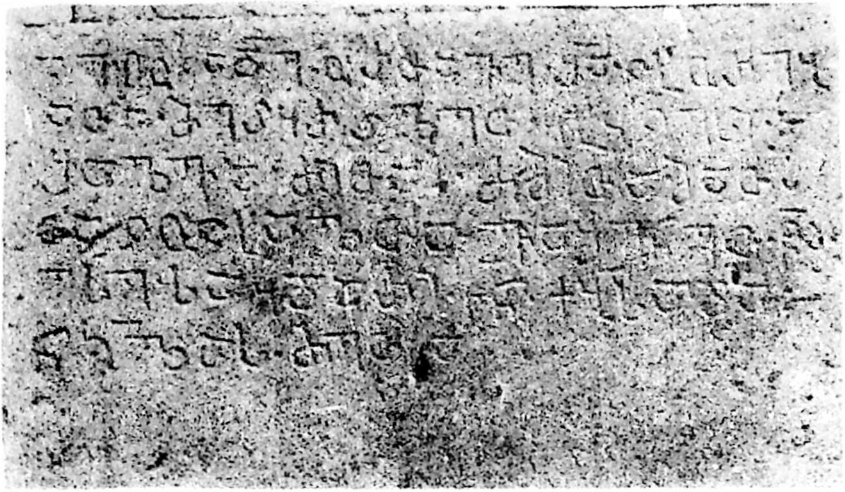

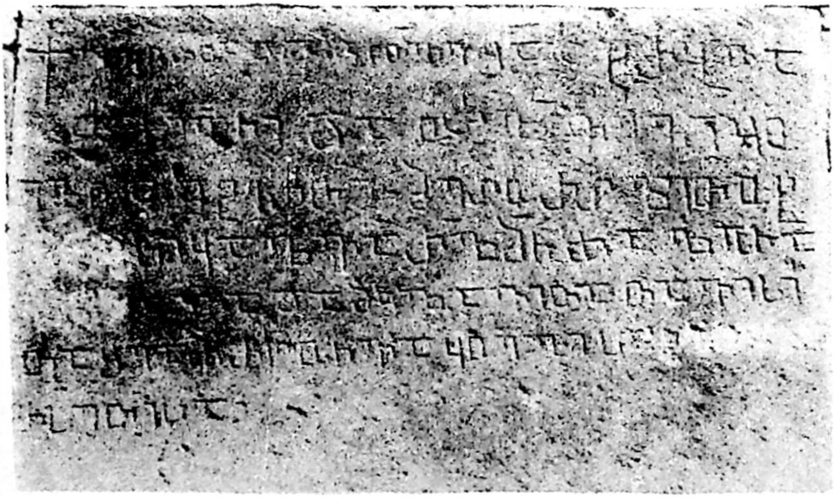

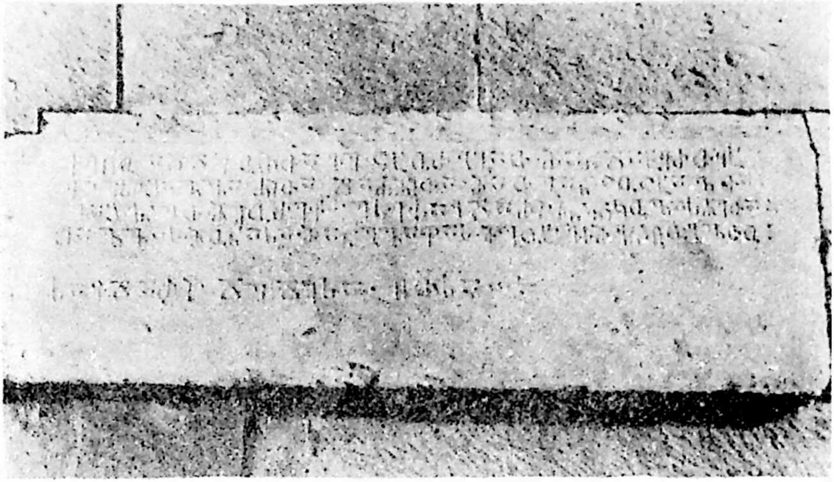

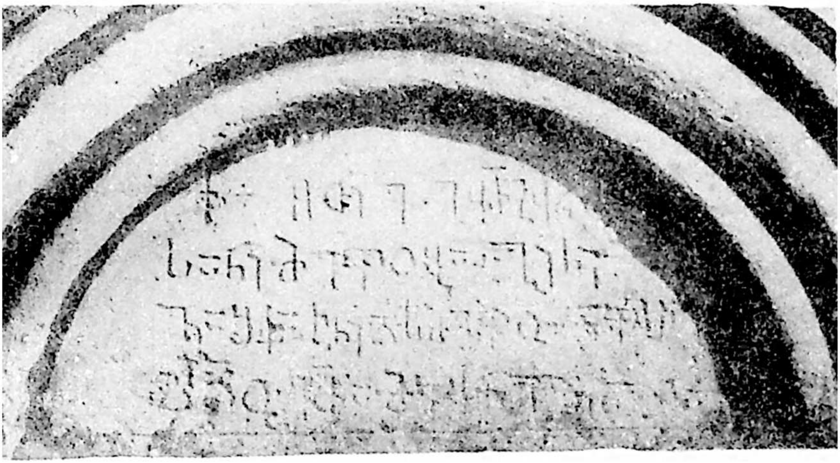

XIX

XX

XXIII

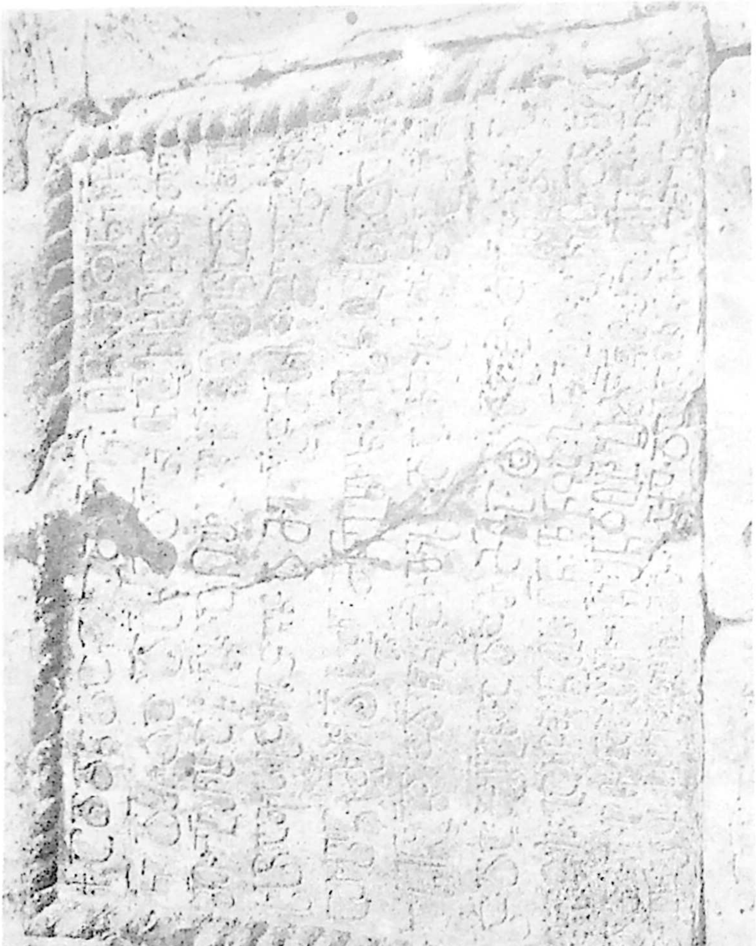

XXIV

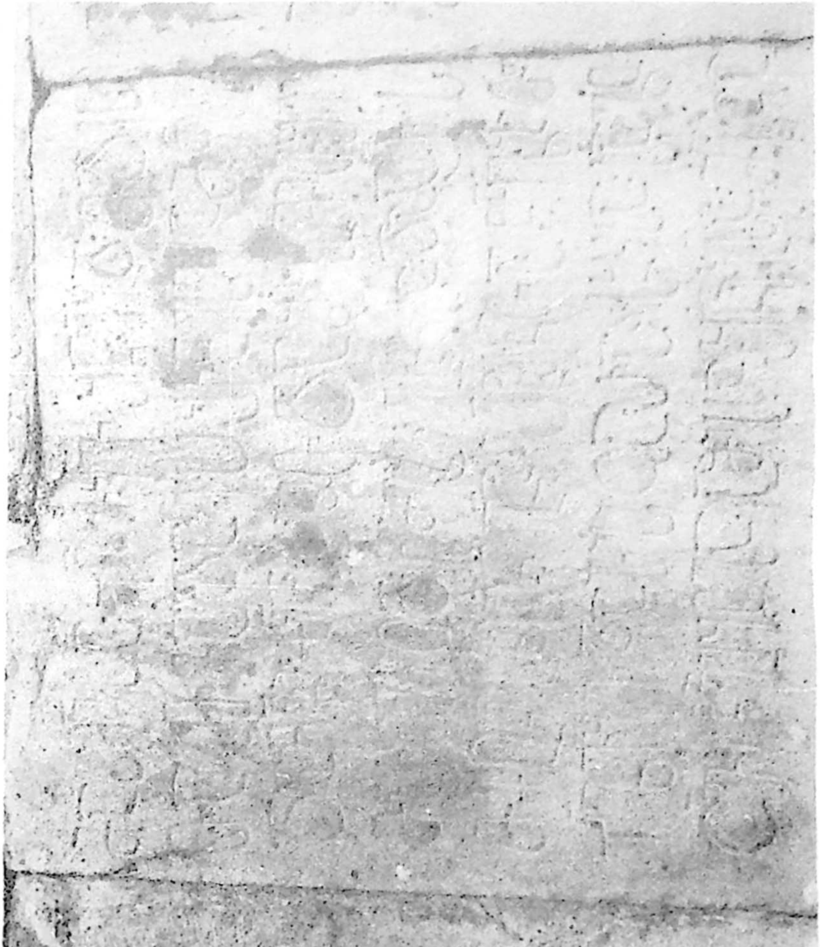

XXV

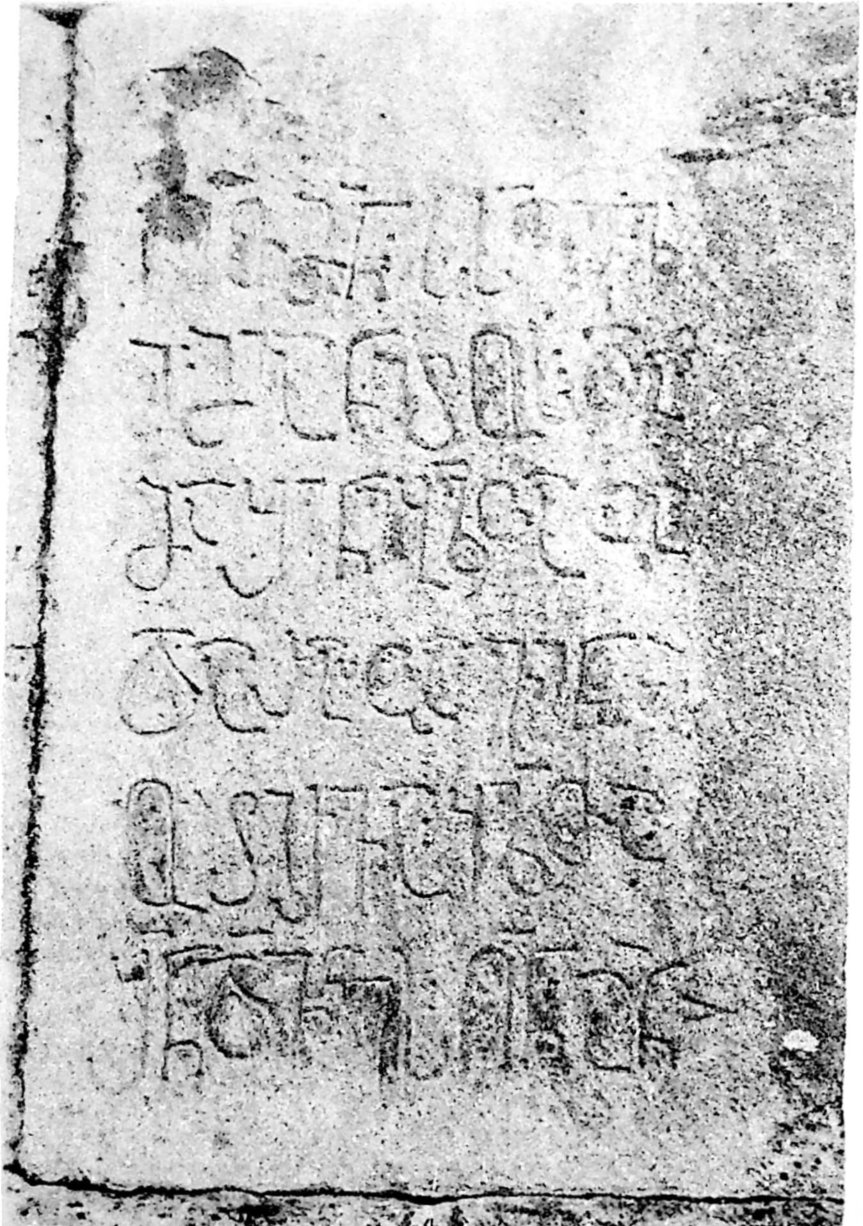

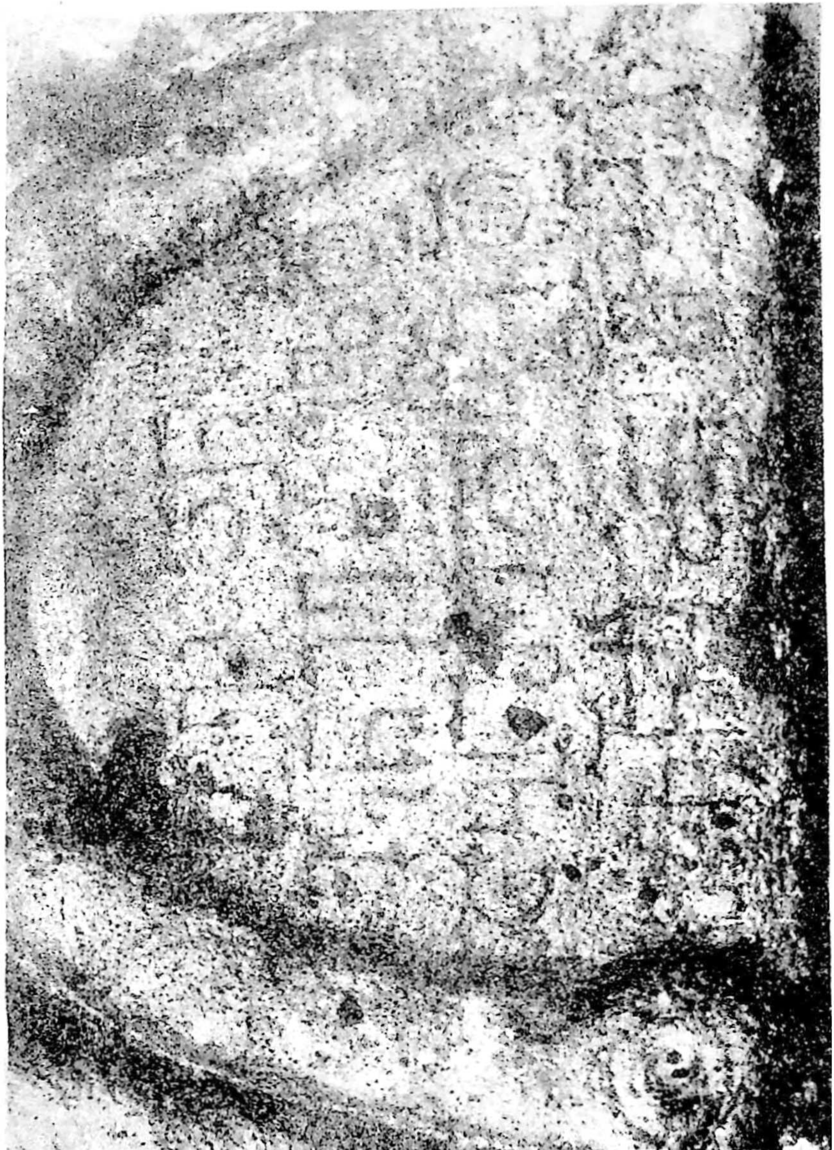

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წინასიტყვაობა 5
ეპიგრაფიკული აქტები (კელის გამოსახულებიანი სტელები) 7
1. ისტორიოგრაფია 7
2. ძველი ქართული სტელების სახეები 11
3. ძველი ქართული ლაპიდარული ეპიგრაფიკული აქტები 14
4. ტერმინი „კელი“ და მისი მნიშვნელობა ძველ საქართველოში . . . 18
5. ხელის გამოსახულება სხვადასხვა ნაგებობებსა და ნივთებზე 20
6. „კელიანი“ სტელები როგორც საისტორიო წყარო 20
ა) ლაშა-გიორგის „კელი“ (გუნია-ყალას წარწერა) 20
ბ) თამარის „კელი“ (ჩხიკვთას წარწერა) 33
გ) თამარისა და ლაშას „კელი“ (პრტენას წარწერა) 33
დ) რუსუდანის „კელი“ (არხოტის წარწერა) 34
ე) [რუსუდანის „კელი“] (დიდი თონეთის წარწერა) 35
ვ) მეფეთ-მეფის დავითის „კელი“ (სალამოს წარწერა) 35
ზ) უწარწერო „კელიანი“ სტელები და მათი გავრცელების ქრონოლოგიური ფარგლები 36
სამეფო და საუფლისწულო მიწათმფლობელობა 38
ცნობები სამოხელეო წყობილებაზე 49
1. უხუცესი ვაზირები და მათი რიგი XII ს. ბოლოს და XIII ს. დასაწყისში 49
2. ერისთავთ-ერისთავები, ერისთავები, ამირთამირები, ამირები 63
დასკვნა 66
ტექსტები 69
პირობითი ნიშნები ტექსტში 116
ბიბლიოგრაფია (ტექსტე ის) 117
შემოკლებები 119
Грузинские лапидарные надписи конца XII—нач. XIII вв. как исторический источник (резюме) 120
საძიებლები 123
ტაბულები 131

Георгий Константинович Отхмезури

ГРУЗИНСКИЕ ЛАПИДАРНЫЕ НАДПИСИ XII—XIII ВВ., КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

(На грузинском языке)

ИБ 1623

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

რეცენზენტები ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატები: ნ. ვ ა ჩ ნ ა ძ ე,
ვ. ც ი ს კ ა რ ი შ ვ ი ლ ი

გამომცემლობის რედაქტორი ნ. ე ბ რ ა ლ ი ძ ე
ტექრედაქტორი ნ. ო კ უ ჯ ა ვ ა
მხატვარი ვ. ხ მ ა ლ ა ძ ე
კორექტორი ნ. ფ ი ფ ი ა

გადაეცა წარმოებას 2. 2. 1981; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 27. 7. 81;
ქაღალდის ზომა $60\times90^{1}/_{16}$ ქაღალდი № 1; ნაბეჭდი თაბახი 9,5;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 8.0;
უე 01163 ტირაჟი 2000 შეკვეთა № 344
ფასი 1 მან.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19